

ХУҚУҚ АСОСЛАРИ **10** **1-ҚИСМ**

Умумтаълим мактабларининг
ижтимоий-гуманитар йўналишдаги
10-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги тасдиқлаган*

Алмати “Мектеп” 2019

УДК 373.167.1

ББК 67.0я72

И15

Муаллифлар:

А. С. Ибраева, С. К. Есетова, Г. Т. Ишанова, С. Б. Гончаров

**Хуқуқ асослари. Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
И15 йўналишидаги 10-синфи учун дарслик 1-қисм/А. Ибраева, С. Есетова,
Г. Ишанова, С. Гончаров — Алмати: Мектеп, 2019. — 184 б., расм.**

ISBN 978—601—07—1333—8

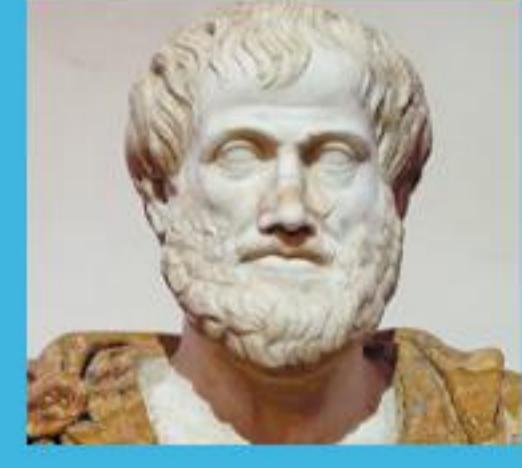
И **4306020700—136**
404(05)—19 108(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72

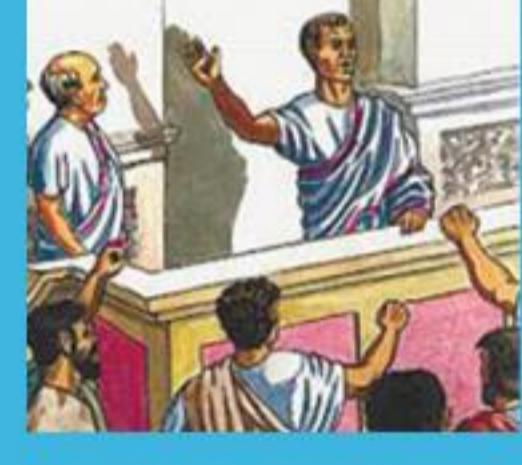
ISBN 978—601—07—1333—8

© Ибраева А. С., Есетова С. К.,
Ишанова Г. Т., Гончаров С. Б., 2019
© Таржимон: Азимий Р. А., 2019
© Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
Нашрга оид мулкий ҳуқуқлар
“Мектеп” нашриётига тегишли

**I бўлим
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ**

**II бўлим
ОММАВИЙ ҲУҚУҚ**

КИРИШ

Хурматли ўқувчилар!

Сиз мустақил ҳаётга тайёргарлик остонасида турибсиз. Мактабда күп қизиқарлы маълумотларга эга бўлиб боряпсиз. Тавсия қилинаётган ушбу дарсликда Сизга Қозоғистон Республикаси Конституциясида тасдиқланган инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқи ва мажбуриятлари ҳамда ҳаракатларини тартибга келтирадиган меъёрлар, жамият, давлат ва ҳуқуқ соҳасига доир кўп янги маълумотлар берилади. Шунинг учун ҳам дарсликда Қозоғистон Республикаси қонуни — Конституцияга алоҳида эътибор қаратилган.

Ҳуқуқ асослари фанини ўқиш ва ўрганиш жараёнида билиш қобилийтларингиз ошади ҳамда ҳуқуқий тафаккур ва маданиятларингиз шаклланади.

Ҳар бир фуқаролар ўз ҳуқуқларини қонунда кўрсатилган тартиблар асосида ҳимоя қила олиши ва Қозоғистон Республикаси Конституциясига мувофиқ мажбуриятларини бажариши шарт. Бунинг учун ҳуқуқ, ҳуқуқ меъёрлари, давлат органлари фаолиятларига доир хусусиятлар тўғрисида тушунчаларга эга бўлиши керак.

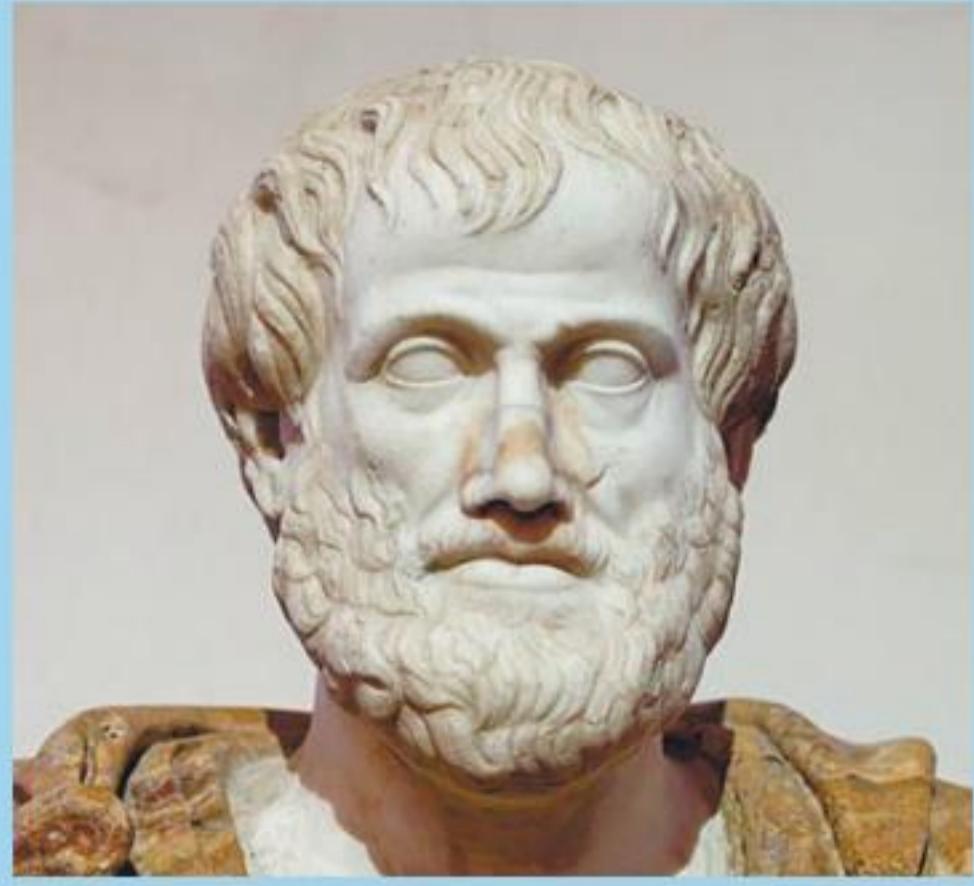
Мазкур дарсликда биз ҳуқуқ асослари фанига тааллуқли асосий мұммоловарни жамлашга ҳаракат қилдик, ҳамда қулай ўқув манбаларини тўплашга интилдик. Дарсликда “Бу қизиқ”, “Тарихдан”, “Глоссарий”, “Ёдда туting” рукнлари, шунингдек, “Танқидий ўйлайлик!”, “Кичик гуруҳларда иш”, “Шахсий вазифа”, “Мураккаблиги 1, 2, 3-даражали топшириқлар”, “Тажрибага оид топшириқлар”, “Таҳлил қилинг” каби топшириқ ва вазифалар берилган.

Ҳар бир параграф охирида ўқитилаётган материални тасдиқлашга мўлжалланган савол ва топшириқлар берилган. Уларни бажариш орқали эгаллаган ҳуқуқий билимларингизни кенгайтириш, ҳуқуқий ахборотларни таҳлил қилиб солишиши, ҳуқуқ меъёрларини изоҳлаш, амалдаги қонунларни англаш ва ҳ.к. ишларни ўзлаштирасиз.

Дарслик янгиланган ўқув дастури талабларига мос ҳолда ёзилган. Матнлар ичида ўқув материалларини чуқур тушунишингиз учун ёрдам берадиган қўшимча материаллар берилмоқда.

Фанни ўқиш жараёнида Сиз ўз ҳуқуқларингизни ҳимоя қилиш, ўзингизга тегишли мажбуриятларни бажаришни ўрганасиз ва жамиятда юз бериши мумкин бўлган низоларнинг олдини олиш, жамият қонунларини бузмасдан яшаш йўлларини билишга муваффақ бўласиз. Демак, ўқишлоарингизга муваффакиятлар тилаймиз!

Хурмат билан дарслик муаллифлари

| бўлим

**ДАВЛАТ ВА
ХУҚУҚ**

I бўлим. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

1-боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ ТЎҒРИСИДА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

1-§. ҲУҚУҚ ТЎҒРИСИДА АСОСИЙ ТУШУНЧА ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Бугундарсда:

“ҳуқуқ” тушунчаси ва унинг асосий белгиларини, манбаларини ўрганамиз; ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, давлат кучи билан таъминланадиган мураккаб ҳодиса эканини тушунамиз

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқ
- адолат
- тенглик
- эркинлик

Глоссарий

- **меъёр**(норма) — ёзма ва оғзаки тасдиқланган, урф-одатқоидалари.

“Ҳуқуқ” тушунчаси — мураккаб ҳодиса. Ҳуқуқ тушунчаси давлат пайдо бўлганга қадар ижтимоий феномен ва ижтимоий муносабатларни тартибга келтирувчи тушунча сифатида шаклланган. Шунинг учун ҳам ҳуқуқ атамаси *ҳақиқат*, *адолат* сўzlари билан бирга қўлланилади. Бу тасодифий мослиқ эмас, чунки *адолат*, *яхшилик*, *тенглик*, *эркинлик* каби умумисоний ғоялар, қадриятлар ҳуқуқ тушунчасининг асоси ҳисобланади.

Ҳуқуқ сўзи кенг маънода инсоннинг онгтафаккури ва давлатнинг мажбурий кучи билан таъминланадиган умумисоний қадриятларга асосланган ижтимоий тартибни англатади.

Шунингдек, инсоннинг жамиятдаги ўрни, ҳуқуқи ва мажбуриятларини ифодалайди. Ҳуқуқ тушунчасига амалдаги қонунлар билан боғлиқ ва жиноий ишлардан ҳимояланувчи қурол сифатида изоҳ берилади. Шунга кўра ҳуқуқ тушунчасини учта элементдан иборат мураккаб ҳодисалардан бири деб хулоса чиқариш мумкин. Улардан биринчиси — ҳуқуқий ғоялар, ҳуқуқий онг; иккинчиси — ҳуқуқий меъёрлар; учинчиси — ана шу меъёрлар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар.

Қонунан олсак, ҳуқуқ — ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган,

1-сурат. Инсон ва Конун

давлат кафолат берган ва тасдиқлаган ҳамма учун мажбурий ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси.

“Ҳуқуқ” тушунчаси объектив ва субъектив маңнода құлланилади.

Ёдда сақланғ! Объектив маңнода ҳуқуқ — амалдаги қонун; субъектив маңнода эса аниқ имкониятлар, ҳуқуқтар, талаблар, қонунний манфаатларшы билан бирга, амалдаги қонунлар асосида мазкур қонунлар доирасыда қонунний ҳаракатларда иштирок этувчиликтер үртасида вужудға келадиган мажбуриятлардир.

Жамиятда инсонлар үртасидаги муносабатларни тартибга соладиган ҳар хил меъёрлар мавжуд. Бундай меъёрлар *ижтимоий меъёрлар* деб аталади. Уларга ҳуқуқ меъёрлари, диний меъёрлар, инсонпарварлык ва маънавий меъёрлар, урф-одатлар, расм-русумлар ва ҳ. қ. меъёрлар киради.

Ҳуқуқ — ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи. У ҳуқуқ белгилари орқали юзага чиқади.

Ҳуқуқ белгилари

- *тизимилилік*, яғни ҳуқуқ бир-бири билан ўзаро алоқадор муайян тартиб меъёргаридан, ахлоқ қоидаларидан иборат;
- ҳамма учун мажбурий, жинси, ёши, миллати, мулки ва ҳ. қ. қатъи назар ҳуқуқ барча субъектлар учун мажбурийдир;
- *давлат билан боегиқликда*;
- *расман аниқлиги*, ҳуқуқ ҳамиша муайян расмий қонунлар ва бошқа ҳужжатлар турида юзага чиқади;
- *ихтиёрий хатти-харакатлар*, яғни ҳуқуқда жамият, давлат, муайян ижтимоий гурухларнинг хоҳиши-иродалари инобатта олинади;
- *тартибга солувчи*, яғни ҳуқуқ — субъектнинг қонунний ва ноқонунний, тегишли ва әхтимолий ҳаракатлар критерийлари. Ҳуқуқнинг тартибга солувчи хоссалари давлат томонидан ҳуқуқнинг расман тасдиқланиши, унинг ижросини таъминлаш, жумладан, давлат томонидан мажбурлаш чора-тадбирлар күриш ҳаракатлари орқали ҳам намоён бўлади.

Ҳуқуқ давлат иродасининг меъёрий кўриниши сифатида ижтимоий муносабатларни синфи, умумижтимоий ёки бошқа манфаатлар нуқтаи назаридан тартибга солади. Ҳуқуқий меъёрларда ахлоқ намуналари шакллари ва ҳар хил ишларнинг якуний намуналари берилади.

Жамиятда эркинликни таъминлаш, унга кафолат бериш, адолатни қарор топтириш, жамиятдаги ўзбошимчаликлар ва нотўғри ишларни бартараф этиш, иқтисодий ва маънавий омилларнинг ҳаракат қилиши учун ижобий шароитлар яратиш каби омиллар ҳуқуқнинг жамиятдаги олий мақсади ҳисобланади.

Ҳуқуқ катта қадриятларга эга. Ҳуқуқнинг қиймати — ҳуқуқ, умумжамият, фуқароларнинг ижтимоий адолатли заруратлари ва манфаатларини таъминлаш воситаси ҳамда мақсади сифатида хизмат кўрсата олиш қобилиятига эга. Шунингдек, ҳуқуқнинг қиймати умумий манфаатларни аниқлаган ҳолда жамиятни поракандага айланишдан сақлаш қиймати орқали ҳам намоён бўлади.

Хуқуқнинг ижтимоий қийматини қўйидаги асосий кўринишларни алоҳида ажратган ҳолда кўрсатиш мумкин:

- ҳуқуқ инсонлар ҳаракатларида ташкилотчилик, барқарорлик, ҳамжиҳатликни тарғиб қилган ҳолда назоратга олинишини таъминлайди. Шу орқали ижтимоий муносабатларга тартибга солиш элементларини жорий этган ҳолда уларни маданийлаштиради;
- ҳуқуқ инсонларнинг манфаатларини инобатга олган ҳолда уларнинг хатти-ҳаракатлари ва фаолиятларига таъсир қиласди, яъни ҳуқуқ шахсий манфаатларни оёқ ости қилмай, аксинча уни ижтимоий манфаатлар билан уйғунлаштиради;
- ҳуқуқ жисмоний шахсларнинг жамиятдаги эркинликларини аниқловчи ва белгиловчи омил ҳисобланади, бироқ эркинлик тушунчасини англатмайди, фақат эркинликларнинг чегараси ва меъёрларини аниқлайди;
- ҳуқуқ адолат ғояларини белгилаш хусусиятига эга, яъни ҳуқуқ моддий яхшиликларнинг тўғри, адолатли талабларини қарор топтиради, барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглигини тасдиқлайди;
- ҳуқуқ — жамиятнинг янгиланиш манбаи; айниқса, тоталитар тизим парчаланиб, янги бозор механизмларининг тасдиқланиши шароитида қиймати янада ошади;
- ҳуқуқий усул ва услублар ҳалқаро ва миллатлараро хусусиятларга эга муаммоларни ҳал қилиш асоси ҳамда ягона воситаси ҳисобланади. Шу сабабли ҳуқуқни маънавий қадриятлар сирасига киритиш мумкин.

Шу билан бирга, ҳуқуқ кенг маънода адолат, эркинлик, тенглик, одамгарчилик каби умуминсоний қадриятларга асосланган тартибни англатади. Ҳуқуқлар инсон онг-тафаккури ва давлатнинг мажбурлаш ҳолати билан таъминланади.

Қонунан ёки тор маънода, ҳуқуқ — ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, давлат томонидан ҳамма учун мажбурий бўлган муайян ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси.

Бошқа шахсга нисбатан олсак, ҳуқуқ ҳаракат қилиш имкониятлари сифатида ўрганилади. Бу имкониятлар туғилган чоғдаёқ пайдо бўлади, жамият тан олади, давлат кафолат беради. Бундай имкониятлар субъектив ҳуқуқ деб аталади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. “Ҳуқуқ” тушунчасига изоҳ беринг, унинг асосий белгиларини шарҳланг.
2. Ҳуқуқнинг қиймати нимада?
3. “Адолат”, “эркинлик”, “тенглик”, “одамгарчилик” тушунчаларига изоҳ беринг. Ҳуқуқда бу тушунчалар қандай таърифланган?

1-даражали тошириқ. “Қонуннинг жамият ва инсон ҳаётидаги аҳамияти” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг. Анахия, охлократия, чегараданчиқанлик, хаос, қонун, эркинлик, ҳақиқат сўзларининг маъносини тушунтиринг. Келтирилган атамаларни ҳуқуқ тушунчаси билан боғланг.

2-даражали топшириқ. Ижтимоий меъёрларни солиштиринг. Меъёрларнинг урф-одатлардан қандай фарқи бор? Одамгарчиликнинг урф-одатлар ва диннинг ҳуқуқ меъёрларига таъсир этишини муҳокама қилинг.

3-даражали топшириқ. “Ҳуқуқнинг ижтимоий қадриятлари” мавзусида тақдимот таёrlанг. Ҳуқуқсиз жамият ҳаёти бебаракаликка учрашини исботланг. Ҳар бир одам учун ҳуқуқнинг қадриятлари нима эканини тушунтиринг.

2-§. ҲУҚУҚ МАНБАЛАРИ

Бұғун дарсда:

"Ҳуқуқ манбалари" түшунчаси ва уларнинг турларини ўрганамиз; Қозоғистон Республикасида асосий ҳуқуқ манбаи меъёрий ҳуқуқий ҳужжат эканлигини биламиз.

Ҳуқуқ манбалари деганимиз — давлатнинг ҳуқуқ меъёрларини расмий ҳужжат сифатида тасдиқлаши. Яғни ҳуқуқ манбалари — бу ҳуқуқ меъёрларининг тасдиқланиши ва юзага чиқиши давлат томонидан жорий этилган ёки тан олинган расмий ҳужжат намуналари. Уларга умумий тарзда, ҳамма учун мажбурий маъно бериш.

Кўпчилик томонидан тан олинган ҳуқуқ манбалари сирасига ҳуқуқнинг умумий қоидалари, суд прецеденти, меъёрий-ҳуқуқий шартлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар киради (1-чизма).

Таянч сұзлар:

- ҳуқуқ манбалари
- ҳуқуқий анъаналар
- суд прецеденти
- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат
- меъёрий шартнома

1-чизма

Ҳуқуқий анъаналар. Анъаналар жамият тараққиётининг ilk босқичларида ҳуқуқнинг асосий манбаи ҳисобланган. Анъаналар — ҳаётда бир хил шароитларда бир неча марта тақрорланиб, одатта айланган саъй-харакатлар.

Инсон ilk ҳаракатларини ўзининг ички ишончи бўйича амалга оширади. Мана шу ҳаракатларига ўзи “энг яхши” деган баҳо бераб, ҳаракатларининг тўғрилигини қалбан ҳис қиласи. Муайян вакт ўтгандан кейин бундай ишонч тури ўз хусусиятини йўқотади, ҳаракат эса “барibir шундай қилиш керак” деган қоидага айланади. Асосан, давлат ҳали шаклланмаган муҳитда анъаналар қонун турида қўлланилади.

Давлат томонидан қонунийлаштирилган анъаналар ҳуқуққа айланади.

Еддасақланг! Ҳуқуқий анъаналар — бир неча марта тақрорланиши натижаси одатта айланган хатти-ҳаракат қоидаси, у авлоддан-авлодга ўтади ва давлатнинг мажбурий ҳолати билан ҳимоя қилинади.

Тарих сағиғаларидан. Тарихда уруғ тузилмаси шакллантирган анъаналар ўзгаришларга юз тутиб, аста-секин қонунийлаштирилган қоидаларга үтганига оид күпгина мисоллар бор. Талион қоидаси деб номланадиган “қонли қасос” ёки “қасд олиш” анъанаси уруғ тузилмаси даврида кенг тарқалган. Аста-секин бу анъаналар жарималарга ўзгартылған, жарималар эса жамиятнинг бўлинишига боғлиқ ҳолда танланган хусусиятларга эга бўлган.

XX аср бошларигача бўлган Қозоқ хонлиги даврида қозоқ жамиятида анъаналар асосий ҳуқуқ манбаи ҳисобланган. Яъни бу борада асосий ҳуқуқ турлари ҳуқуқий ёки қонунийлаштирилган анъаналар бўлган. Тавкехоннинг “Жети жарғи” (Етти низом) қонунлар тўплами ҳуқуқий анъаналар тўпланган асосий ҳужжат ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда фуқаролик ҳуқуқда ҳуқуқ манбалари сифатида иш айланишига хос анъаналар учрайди.

Суд прецеденти — суд томонидан аниқ ишлар бўйича қабул қилинган қарор. Бу қарорлардан бир-бирига зид ишларни ҳал қилишда фойдаланилади. Суд прецедентидан Буюк Британия, АҚШ, Ҳиндистон ва бошқа давлатлар кенг кўламда фойдаланадилар. Бу — бошқа ўхшаш ишларни ҳал қилиш пайтида намуна бўладиган суднинг адолатли, муваффақиятли қарорлари. Бундан ташқари, прецедентда судлар учун қарорнинг ўзи муҳим эмас, биринчи қарор ёки ҳукмни чиқарган суднинг ҳуқуқий позициясининг моҳияти муҳим ҳисобланади. Прецедент маъмурий прецедент бўлиши ҳам мумкин. У қонун меъёрлари мавжуд бўлган жойларда муҳим аҳамиятга эга. Прецедент судья ёки мансабдор шахсларга ҳуқуқий меъёрларнинг бўлмаслиги, шунингдек, ҳаётий шароитларда ўхшашлиги сабабли аниқ ҳуқуқий ишларни алоҳида ўрганиш имконини беради. Бундай ҳолларда суд ёки мансабдор шахсларнинг ўzlари ўрганадиган аҳволнинг ўхшаш даражаларини баҳолаш ҳуқуқига эга. Суд прецедентининг мавжудлиги мазкур давлатда қонун чиқариш ишлари билан факат қонун чиқариш органлари эмас, шунингдек, суд органлари ҳам шуғулланишини англаради.

Суд тажрибаси ҳуқуқ манбаи ҳисобланади.

Тарихдан. АҚШ суд прецедентида рўй берган битта машҳур воқеани ўрганамиз. У — Миранда қоидаси. Бу қоида 1963 йилда Аризона штатида содир бўлган воқеа асосида вужудга келган. Содир этган жинояти боис Эрнесто Миранда қамоқقا олинади. Бу одам ўзи содир этган судни ихтиёрий равишда тан олади. Бироқ ўзининг процессуал ҳуқуқи айтилмаганлиги сабабли АҚШ Олий суди: “Бундай ҳолларда шахснинг содир этган ишини ихтиёрий равишда тан олиши унинг айборлигини исботлай олмайди” деган қарор чиқаради. Шундан келиб чиқсан ҳолда “Шубҳали шахсга ўзининг процессуал ҳуқуқлари тўғрисида ахборот берилиши керак” деган қоида вужудга келади. Шундагина бу шахс томонидан тан олиши унинг айборлигига исбот бўла олади. Миранда қоидаси АҚШнинг кўпгина суд прецедентлари мансуб бўлган тизимларда мавжуд. Ҳозирги кунда Миранда қоидаси Қозогистоннинг ҳуқуқий тизимларига ҳам жорий этилган. Қозогистоннинг оддий ҳуқуқларида суд қарори бийлар бошқаруви деб аталади.

Масалан, санъати орқали юксак чўққини забт этган қиз ўлими учун Айтеке бий айбдор шахсга уч хил қийматда тўлов тўллаттиради:

1) қизнинг ҳаёти учун; 2) дафн қилиш учун сарфланган харажатлар учун (“суюк қиймати”); қизнинг қўшиқ куйлаб, шеър ёзиб, дўмбира чала олгани учун (“санъат қиймати”).

Бир куни Тўле бий тартибсизлик содир этган кишини жазолаш бўйича қарор қабул қиласди. Маълумки, қадим замонлардан бери йўлдан урувчи ва ижрочилар бир хил даражада жиддий жазога маҳкум қилинган. Бироқ Тўле бий ана шу ҳаракатларни содир этишда сўз билан йўлдан уриб даъват қилган одамни айбдор деб ҳисобламайди. Бу қарор тарихда “Ур деб айтган айбдор эмас, урган одам айбдор” деган мақол шаклида қолган.

Қозогистонда суд прецеденти ҳуқуқ манбаи ҳисобланмайди.

Меъёрий ҳуқуқий шартнома — ҳуқуқ меъёрларидан иборат, давлат ҳолати билан кафолат бериладиган, ҳамма учун мажбурий моҳиятга эга, икки ёки ундан кўп томонларнинг қарори. Шартнома муайян гуруҳ доирасида қўлланилади. Меъёрий-ҳуқуқий шартнома яроқлилик талабларига жавоб бериши шарт. Масалан, уни амалга ошириш учун:

- икки ёки бир неча шахсларнинг ўзаро келишган хошиши;
- ушбу хошишларнинг ўзаро тан олиниши;
- хошиш мазмунан мумкин бўлиши керак.

Меъёрий-ҳуқуқий шартномаларнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, у фактат ҳуқуқ меъёрларинигина эмас, шунингдек, ҳуқуқ қоидаларини ҳам (масалан, ҳозирги конвенцияларнинг мазмунини ўз ичига оладиган одамгарчилик қоидалари) ўз ичига олади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар конституциявий, меҳнат, фуқаровий, халқаро ва бошқа ҳуқуқ соҳаларида ҳам кенг тарқалган. Улар давлатчилик ва халқаро ҳуқуқлар, қурултой ва оддий ҳуқуқлар, типик ва амалдаги ҳуқуқлар турларига бўлинади.

Кўп тарқалган мисоллар сирасига меҳнат жамоаси манфаатларини англатадиган маъмурий корхоналар ва касаба уюшмалари ўртасида тузиладиган жамоа шартномаларини киритиш мумкин. Бу меҳнат муносабатларини тартибга солиш пайтида муҳим роль ўйнайди.

Халқаро ҳуқуқларда бу — асосий ҳуқуқ манбаи.

Масалан, биргина халқаро шартномалар сони 500 мингдан кўп. Меъёрий-ҳуқуқий шартномалар оммавий хусусиятга эга, яъни бундай шартномаларда иштирок этувчи томонларни давлат, айрим давлат органлари, давлатлараро тузилмалар ташкил этади. Кўп давлатларнинг ҳозирги Конституцияларида халқаро ҳуқуқлар устунлиги тўғрисидаги қоидалар мавжуд. Бундай қоидалар Қозогистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида ҳам ифодаланган. Бу иқтисодиётни ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа томонларини янада интернационаллаштириш жараёни туфайли ҳосил бўлган.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат (МҲҲ) — мамлакатимизда асосий ҳуқуқ манбаи 2016 йил 6 апрелда “Ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида” Конун қабул қилинган. Бу Конун ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш, ўзгартириш, тўхтатиш ва жорий қилишни тартибга солади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турли хиллари мавжуд (2-чизма).

2016 йил 6 апрелда қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар түғриси-даги қонунларда янги тушунча — *тұпланған қонунлар* тушунчаси жорий этилган.

Тұпланған қонунлар — қонун чиқарувчи тузилмаларни такомиллаштириш мақсадида қабул қилинган йирик қонун. У үз хусусиятига кўра: давлат мулклари; маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини-ўзи бошқариш; таълим ва фан; туарар-жой муносабатлари; молия бозорини тартибга келтириш, назорат қилиш ва кузатиш; рухсатномалар ва хабарномалар; қайта тиклаш ва банкротизм; архитектура, шаҳар қурилиши соҳасига тегишли мажмуйи ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қонунларни бирлаштиради.

Қонунга бўйсунадиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар — қонунлар асосида ва улар ижроси учун ижроия ҳокимият органлари қабул қиласидиган ҳужжатлар. Уларга:

- Президент фармонлари;
- Ҳукумат қарорлари;
- вазирликлар, идоралар ва қўмиталар кўрсатмалари, қоидалар, фармойишлар туридаги ҳуқуқий ҳужжатлар;
- ёпиқ меъёрий ҳужжатлар, яъни ташкилотлар, корхоналар ва идоралар томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар.

Қуий даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар олий даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга зид келмаслиги шарт. Зиддиятлар бўлган тақдирда охиргиларига устунлик берилади. Қонунга бўйсунадиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар (Президент фармонлари, Ҳукумат қарорлари бундан мустасно) Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтиши керак.

Шунга кўра ҳуқуқ манбалари — ҳуқуқ меъёрларининг аниқ турда тасдиқланиши. Ҳуқуқ манбалари турлари: ҳуқуқий анъаналар, суд прецеденти, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, меъёрий шартнома. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқ манбалари МХХ ҳисобланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ҳуқуқ манбалари деган нима?
2. Ҳуқуқ манбалари сифатидаги аниқ турда тасдиқланиши. Ҳуқуқ манбалари турлари: ҳуқуқий анъаналар, суд прецеденти, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, меъёрий шартнома. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқ манбалари МХХ ҳисобланади?
3. Суд прецеденти атамасигаизоҳ беринг. Қозоғистон Республикасидасуд прецеденти ҳуқуқ манбалари ҳисобланадими?
4. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар атамасигаизоҳ беринг ва уларнинг турларини тавсифланг.
5. Қонунларнинг турларини атанг. “Қонуннинг олий кучи” тушунчаси мазмунини тушунишиб беринг.
6. Қонунга бўйсунадиган ҳужжатлар атамасигаизоҳ беринг. Мисоллар келтиринг.

1-даражали топшириқ. 1-жадвални тўлдиринг.

1-жадвал

“Ҳуқуқ манбалари” жадвалини тўлдиринг

	Ҳуқуқий анъаналар	Суд прецеденти	Меъёрий шартномлар	Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат
Мазмuni				
Мисоллар				

2-даражали топшириқ. Аньаналарнинг жамиятдан роли мавзусида илмий тадқиқот үтказинг. Дунё халқарининг ўзлари биладиган аньаналарини айтиб чиқинг.

3-даражали топшириқ. “Етти Низом” (жеті жарғы) тарихий ёдгорликни мазмунини очинг ва рефераттайёрланг. Низомнинг асосий мақсади нимада? Мазкур Низомнинг XVI—XVII асирларда Европа давлатларидаги хуқуқ ёдгорликларидан фарқи нимада? Етти Низом мөйерларини ҳозир амалдабўлган қонунлар билан солишириング.

Назорат саволлари ва топшириқлар

- Хуқуқ манбалари деган нима?
- Хуқуқ манбалари сифатидаги аньаналарнинг ўзига хосликлари нимада?
- Суд прецеденти атамасигаизоҳ беринг. Қозоғистон Республикаси суд прецеденти хуқуқ манбалари ҳисобланадими?
- Меърий-хуқуқий ҳужжатлар атамасигаизоҳ беринг ва уларнинг турларини тавсифланг.
- Қонунларнинг турларини атанг. “Қонуннинг олий кучи” тушунчаси мазмунини тушунтириб беринг.
- Қонунга бўйсунадиган ҳужжатлар атамасигаизоҳ беринг. Мисоллар келтиринг.

3-§. ҲУҚУҚ ФУНКЦИЯЛАРИ. ҲУҚУҚ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

Ҳуқуқ функцияларини ўрганамиз; ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартиб гаслиш ва ҳимоя қилиш учун зарур эканлигини биламиз; “ҳуқуқ тамойиллари” тушунчасини ўрганамиз.

Ҳуқуқни тўлалигича англаш учун ҳуқуқ функцияларини ўрганиш керак.

Ёдда сақланг! Ҳуқуқ функцияси — ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳуқуқнинг ўрнини англатадиган ҳуқуқий таъсирнинг асосий йўналишлари.

Ҳуқуқнинг асосий вазифалари — *тартибга келтирувчи ва ҳимояловчи функциялар*.

З-чизма

Ҳуқуқ функциялари

Таянч сұзлар:

- ҳуқуқнинг тартибга солувчи функцияси
- ҳуқуқнинг ҳимоя функцияси
- ҳуқуқ тамойиллари
- ижтимоий меъёрлар

Хуқуқни тартибга келтирүүчи вазифалар ижобий ахлоқ қоидаларини қарор топтиришда, ҳуқуқ субъектларига қонуний вазифаларни юклаб, уларга субъектив ҳуқуқлар таклиф қылганда юзага чиқади. Шу билан бирга, ҳуқуқнинг маңсади — жамият, давлат ва жисмоний шахслар манфаатларига мос муносабатларни тасдиқлаш ҳамда ривожлантиришга таъсир күрсатиш.

Ҳимоя функцияси. Бу ерда ҳуқуқ ҳамма учун мажбурий, жуда муҳим иқтисодий, сиёсий, миллий ва шахсий муносабатларни, уларнинг мустақиллигини ҳимоя қилиш орқали ижтимоий муносабатларга таъсир күрсатади. Қонуний жиҳатдан ҳимоя чора-тадбирлари ва қонуний жавобгарликларни, уларнинг таснифланиши ва ижро этилишига доир тартибларни тасдиқлайди.

Ҳимоя вазифалари тартибсизликлар содир этгани учун жавобгарликка тортиш турларини қонун йўли билан тасдиқлайди. Бу функция инсон ҳуқуқларини чекловчи жазо тайинланган пайтда ҳаракат қиласи. Шу билан бирга, ҳуқуқ *тарбиявий ҳуқуқ* ва *мағкуравий ҳуқуқ* каби қўшимча функцияларни ҳам бажаради.

Ҳуқуқ тамойиллари бевосита қонунларда тасдиқланган ёки қонунлар маъносидан келиб чиқадиган умумахлоқий қоидаларни англаради. Қўлланилиш соҳасига кўра *умумҳуқуқий*, *тармоқлараро* ва *соҳавий* тамойиллар турларига бўлинади.

Умумҳуқуқий тамойиллар барча ҳуқуқ соҳаларида қўлланилади. Уларга қўйидагилар киради:

- қонунийлик;
- адолатлилик;
- фуқароларнинг қонун ва суд олдидаги тенглиги;
- одамгарчилик;
- демократия;
- ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги;
- мажбурлаш орқали ишонч ҳосил қилиш уйғулиги.

“Рухани жаңғыру”
давлат дастури

Тармоқлараро тамойиллар дейилганда ҳуқуқ соҳаларига оид энг муҳим белгиларни тавсифлайдиган тамойиллар тушунилади. Уларга сўзсиз жавобгарлик, рақобат, суд ишини амалга ошириш жараёнидаги ошкоралик ва ҳ. к. тамойиллар киради.

Соҳавий тамойиллар деб ягона соҳа атрофида ҳаракат қиласидиган тамойилларга айтилади. Уларга қўйидаги

тамойиллар киради: фуқаровий ҳуқуқда — мулкий муносабатларда томонларнинг тенглиқ тамойили, саъй-харакатларда эркинлик тамойили; жиноят жараёнида — айбизлилк презумпцияси; меҳнат ҳуқуқида — меҳнатдаги эркинлик тамойили ва ҳ. к.

Ҳуқук тамойиллари ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ишларида иштирок этади, чунки улар фақат ҳуқуқий таъсирнинг умумий йўналишларини аниқлаб қолмасдан, аниқ қонуний ишларнинг қарорларига асос бўлиши мумкин (масалан, бир-бирига ўхшаш ҳуқуқлар шароитида).

Тарбиявий функциялар ҳуқуқнинг меъёrlарини фуқаролар ҳуқуқий манфаатларига таъсир этказиш, ҳуқук талабларини бажаришга аниқ кўрсатмалар бериш орқали ҳуқуқбузарликка йўл берилмасликинг асосий ҳуқуқларни аниқлаб қолмасдан, аниқ қонуний ишларнинг қарорларига асос бўлиши мумкин (масалан, бир-бирига ўхшаш ҳуқуқлар шароитида).

Идеологик функциялар ҳуқуқда фуқароларнинг барчаси адолатли ҳамда керакли деб қабул қиласдан, қиладиган ғояларнинг бор эканини билдиради.

Ҳуқук ҳар хил субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Унга жисмоний ва юридик шахслар киради. Давлат асосий юридик шахс ҳисобланади. Ҳуқук шунга боғлиқ ҳолда оммавий ҳуқуқ ва шахсий ҳуқуқ турларига бўлинади.

Масалан, идеологик функцияни юзага оширадиганлар: Қ.Р Конститутцияси “Қозогистон—2050” стратегияси, “Рухани жангир” давлат дастури, Қозогистон Президентининг йил сайин ҳалқига Мурожаати

Оммавий ҳуқуқ — бу давлат ишлари соҳаси, яъни давлатнинг бошқарув ва итоаткорлик, субординация асосида ташкил этилган барча оммавий институтларнинг оммавий бошқарув сифатидаги тузилиши ва фаолияти.

Ёддасақланг! Ҳуқук тамойиллари — барча субъектлар бўйсунадиган асосий ғоялар, талаблар.

Бошқача айтганда, оммавий ҳуқуқ — давлат ва бошқа шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган меъёrlар.

Оммавий ҳуқуқка қўйидаги ҳуқуқ соҳалари киради:

— конституциявий ҳуқуқ, жиноий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, процессуал ҳуқуқ, молия ҳуқуқи ва ҳ. к.

Шахсий ҳуқуқ — бу шахсий ишлар соҳаси, яъни шахснинг, мустақил ташабbusлар асосида яратилган институтларнинг эркинлик мақоми, субъектларнинг қонун олдидаги тенглиги, харакатлар эркинлиги.

Глоссарий

- **ҳуқук тамойиллари** — бу ҳуқуқни маҳсус тартибга солувчи сифатидакўрсатадиган ва қонунийликни англатадиганэнг асосий, бош ғоялар, қоидалар, туб ташабbusлар.
- **ҳуқук функциялари** — ҳуқуқда ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишнинг асосий йўналишлари

Яъни шахсий ҳуқук — давлатда мустақил бўлмаган тенг субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган меъёрлар. Унга фуқаровий ҳуқук, тадбиркорлик ҳуқуқи, қисман оилавий ҳуқук ва ҳ. к. киради.

Шу тариқа ҳуқук ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш ва тартибга солиш учун керак. Ҳар бир фўқаро ҳуқук меъёрларининг талабларига амал қилишни сақлаши ҳурмат қилиши керак.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ҳуқуқнинг аҳамиятинимада? Объектив ва субъектив ҳуқуқларнинг бир-биридан фарқи нимада?
2. Оммавий ҳуқуқка нималар киради? Шахсий ҳуқуқларнинг ўзига хосликлари нимада?
3. Ҳуқук функцияларини айтиб беринг. Ҳуқуқнинг ҳар бир функциясига тўхталинг ва тажрибадан мисоллар келтиринг.
4. Ҳуқук тамойилларининг мазмuni нимада? Уларнинг турларини кўрсатинг.

1-даражали топшириқ. Ҳар бир ҳуқук тамойилларида тухталибжадвал тузинг. Ҳуқук тажрибасидаги ҳуқук тамойилларининг маъносини муҳокама қилинг. А шу тамойиллар ҳаётда қандай юзага ошиши ҳақида мисоллар келтириринг. Одамгарчилик тамойилларига эътибор беринг.

2-даражали топшириқ. Ҳуқук функцияларини солиштиринг. Кундалиқдаги ҳаётда ҳуқуқларининг қайси функциялари юзага ошади? Ҳуқук функцияларининг ҳаётда қандай юзага ошишини ҳақида мисоллар келтиринг. Қонуннинг инсон ҳаётидагитасири ҳақида суҳбатлашинг.

3-даражали топшириқ. Объектив ва субъектив, оммавий ва шахсий ҳуқуқларни солиштиринг. Уларнинг мазмунини тушунтириб беринг. Ушбу ҳуқук намуналарининг аҳамиятини ҳуқук тажрибасида исботланг.

4-§. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

Бугун дарсда:

"Ҳуқуқий муносабатлар" тушунчаси ва ҳуқуқий муносабатлар элементларини аниқлаймиз; ҳуқуқий қобилият, ҳаракат қилиш қобилияти, деликт қобилият билан танишамиз. шунингдек, ҳар бир инсон учун ҳуқуқий муносабатлар қандай мазмунга эгалигини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий муносабатлар
- ҳуқуқий қобилият
- ҳаракат қилиш қобилияти
- тақлид қилиш қобилияти
- суд

Ҳуқуқий муносабатлар деб, умуман олганда, ҳуқук меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга айтилади. Биронта шахс ҳам ҳуқуқий муносабатлардан ташқарида қола олмайди.

Ҳуқуқий муносабатларсиз манфаатларни, эҳтиёжларни таъминлаш мумкин эмас. Ҳуқук ҳаракатлари ҳамма жойда амалга оширилади, унинг меъёрлари ҳамиша такомиллашиб, тузади.

тилиб ёки тұлдирилиб турилади. Айникса, улар фуқаролар жамиятида, ҳуқуқий давлатларда ривожланади. Ҳуқуқий муносабатлар бир умр инсонга ҳамроҳ бўлади.

Ёддасақланг! Ҳуқуқий муносабатлар— ҳуқуқ меъёрлари асосида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар. Бундатомонлар ўзаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан чамбарчас боғланган.

Ҳуқуқнинг муносабат белгилари:

субъектилар орасида вужудга келади;
ҳуқуқий меъёрлар асосида вужудга келади;
томонлар ўзаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан боғланади;
давлаткафиллик беради;
эркин ва онгли сифатдабўлади.

Ҳуқуқий муносабатлар тузилиши

Ҳуқуқий муносабатлар — бу мураккаб ҳуқуқий алоқа, у учта элементдан: субъект, объект ва мазмундан иборат. Ушбу элементларни ўрганамиз (4-чизма).

4-чизма

Ҳуқуқий муносабат субъектлари — ҳуқуқий алоқага киришган шахслар ва томонлар. Уларга жисмоний шахслар — давлат фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эл фуқаролари киради. Юридик шахслар — идора, корхона, ташкилот.

Юридик шахс:

- у бўлинмас мулкка эга бўлади;
- ўз номидан ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўла олади ва ана шу мажбуриятларга жавоб беради;
- судларда даъвогар ва жавобгар бўла олади;

- ички ҳамжиҳатлиқда бўлади;
- ўз номи, манзилига эга бўлади;
- ўз ҳаракатларига, ўз мулкларига жавоб беради.

“Юридик шахс” тушунчаси фуқаровий ҳуқуқларга, яъни мулкий ва жавобгарлик муносабатларда алоҳида мазмунга эга. Юридик шахсларнинг ҳуқуқий қобилияти ва ҳаракат қилиш қобилияти улар давлат органида рўйхатдан ўтган пайтдан бошлаб бир вақтда вужудга келади ҳамда тарқатилган пайтда тўхтатилади. Юридик шахсларга қўйидагилар киради: умуман олганда, давлат; давлат органлари, идоралар ва ташкилотлар; жамоат ташкилотлари; сиёсий партиялар; меҳнат жамоалари; бошка хўжалик субъектлари.

Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари — ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчилар ёки томонларнинг ҳуқуқий қобилиятига эга бўлиши.

Ҳуқуқий қобилият — давлат томонидан тан олинадиган қонунларда кўзланган ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш қобилияти. Ҳуқуқий қобилият инсонга у туғилган пайтда берилади, оламдан ўтганда тўхтатилади. Инсоннинг ҳуқуқий қобилиятига ҳеч ким тўсиқ қўя олмайди ва ҳеч ким ундар маҳрум эта олмайди. Ҳуқуқий қобилият — низосиз аксиома.

Ҳаракат қилиш қобилияти — инсониятнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, ўз ҳаракатлари билан уни амалга ошириш, шунингдек, ўз ҳаракати оқибатларига жавобгар бўлиш қобилияти.

Эътиборберинг!

Ҳаракат қилиш қобилияти инсоннинг ёшига, психик ҳолатига боғлиқ ҳолда амалга оширилади, ҳуқуқий қобилият эса мазкур воқеликларга боғлиқ эмас. Қозоғистон Республикасида ҳаракат қилиш қобилияти вояга етган пайтдан, яъни 18 ёшдан бошланади. 14 ёшгача бўлган болалар ва ақли заиф шахслар ҳаракат қилиш қобилиятига эга эмас. Ҳаракатларулар номидан қонуний вакиллар — ота-оналар, ҳомийлар томонидан бажарилади. Агар никоҳ ёши 16 ёшгача камайтирилса, фуқаро никоҳдан ўтган пайтдан бошлаб тўлаҳажмда ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг ҳуқуқий қобилияти ва фаолиятлилиги давлат органларида рўйхатга олиниши билан бир вақтда амалда бўлади ва тўхтатилган вақтда у ҳам тўхтатилади.

Деликт қобилият — инсоннинг ўз ҳуқуқбузарига жавоб бериш қобилияти (деликтлар). Деликт қобилият аниқ бир ёшдан бошланади.

Масалан, қасдан жиноят содир этгани учун жиноий жавобгарлик 14 ёшдан бошланади. Деликт қобилият тушунчаси умумий ҳаракат қилиш қобилиятига киради. Бундай бўлиш ушбу тоифаларга мансуб шахсларни чукур англашга сезиларли даржада таъсир кўрсатади.

Ёдда сақланг! Ҳуқуқий қобилият ва ҳаракат қилиш қобилияти ҳуқуқ субъекти деб аталади.

Эътибор беринг!

Эмансипация – балоғаттает маганұспиримни түлиқ фаолиятқұрсатиш учун қобилиятли деб билиш, уни никоғдан үтиш даврида құлланилади. Шунингдек у меңнат шартномаси асосида ишлеётгандар бўлса ёки юридик шахслар келишуви асосида тадборкорлик билан шуғуллангандаҳам зарур бўлади.

Қозогистон Республикасининг Фуқаролик кодеси, 22-1-боб:

2. Балоғаттает маган одамни тўлафаолиятга деб аълон қилип (эмансипация) унинг юридик шахсларнинг розилиги, ворис органларнинг қарори бўйича ёни бундай розлик бўлмаган ҳолатдасуд қарорига асосаниш олиб борилади.

3. Эмансипацияланган балоғатга етмаган одам, фуқаровий ҳуқуққа эга бўлади ва масъулиятларни (жумладан ўзининг зарор келтириши оқибатда юзага келадиган масъулиятлар) ўз зиммасига олади.

Юридик шахслар эмансипацияланган балоғатга етмаган одамнинг масъулиятлар юзасидан жавобгар бўлмайди.

Ҳуқуқий муносабатлар объектлари — аниқ моддий ва номоддий манфаатлар. Басқаша айтқанда, объект құқықтық қатынастың туындауына себеп болады.

Ёддасақланг! Инсон ҳуқуқ ва ҳуқуқий муносабатларнинг объекти эмас, фақат субъекти бўла олади. Инсон ҳуқуқи эса объект ҳисобланади.

Ҳуқуқий тартиботнинг умумий объекти ижтимоий муносабатлар ҳисобланади. Хусусияти ва турларига кўра ҳуқуқий муносабатларнинг объектларига қўйидагилар киради:

- моддий бойликлар (ашёлар, қадриятлар).
- номоддий бойликлар (инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари).
- ахлоқ, субъект ҳаракатлари, ҳар хил вазифалар ва уларнинг натижалари.
- маънавий ижод маҳсулотлари.
- қимматбаҳо қоғозлар, расмий ҳужжатлар.

Ҳуқуқий муносабатлар мазмуни — ҳуқуқий муносабат субъектларида пайдо бўладиган ўзаро ҳуқуқлар ва қонуний мажбуриятлар.

Субъектив ҳуқуқ — шахсга эҳтимолий ёки рухсат берилган ҳаракатларнинг қонунларда ифодаланган ўлчови ва тури (5-чизма). Уларни амалга ошириш субъект хоҳиши ва тушунчасига боғлиқ.

5-чизма

Қонуний мажбурият — бу зарур ва талаб қилинадиган ҳаракат тури ва ўлчови. Субъектив ҳуқуқ асосида қонунан таъминланган имконият, мажбуриятлар асосида эса қонуний турда тасдиқланган зарурат мужас-сам топған (6-чизма). Имкониятларни ташувчи — ҳуқуқий садоқат, мажбуриятларни ташувчи — юридик мажбурият деб аталади.

6-чизма

Дарҳақиқат, ҳуқуқий муносабатларда томонлардан ҳар бири бир вақтда субъектив ҳуқуқлар ва қонуний мажбуриятларга эга бўлади. Субъектив ҳуқуқлар ва қонуний мажбуриятлар бирлашган хусусиятга эга. Бошқача айтганда, шахснинг қонуний меъёрлар билан ҳаракат қилиш имконияти шахсга тегишли вазифаси ҳисобланади, яъни бунинг учун ҳаракат қилиш муайян ижтимоий мажбурият.

Уларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқларини бир вақтда ташкил этадиган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ваколатлари ана шундай. Улар давлат органлари ва мансабдор шахслар ваколатларини ҳосил қиласди. Фуқаролар, корхоналар ва ташкилотларга тааллуқли ҳуқуқларни амалга ошириш мансабдор шахснинг давлатга ва унинг меъёрларига тегишли мажбуриятларни ташкил этади.

Қонуний фактлар ҳуқуқий муносабатларнинг бошланиши ҳисобланади. Қонуний фактлар ирода мезонлари бўйича ҳуқуқий ҳаракатлар ва ҳуқуқий воқеалар турларига бўлинади (7-чизма).

Ҳаракатлар — хатти-ҳаракатлар ҳужжатлари, инсон онги назоратида бўладиган саъй-ҳаракатлар. Барча саъй-ҳаракатлар деярли қонуний ҳаракатлар ҳисобланмайди. Ҳуқуқ меъёрлари қонуний оқибатлар бўла оладиган муайян саъй-ҳаракатларгина қонуний ҳаракат бўлиши мумкин. Бундай ҳаракатлар ҳуқуққа мос (қонунларга мувофиқ) ёки ҳуқуққа мос эмас (ҳуқуқ меъёрларини бузувчи) бўлиши мумкин. Ҳуқуқий ҳаракатлар: қонуний ҳужжатлар ва қонуний ҳаракатларга бўлинади.

Ҳуқуқий воқеалар инсоннинг ихтиёри ва онг-тафаккурига боғлиқ ҳолда пайдо бўлмайди. Қонун бўйича у муайян қонуний оқибатларга эга. Унга, асосан, табиий ҳодисалар киради: зилзила, сув тошқини, бошқа фожеали ҳалокатлар, маълум бир муддатнинг тугаши, қонунда белгиланган ёшга етиш, инсоннинг оламдан ўтиши ва ҳ. к.

Шу тариқа ҳуқуқий муносабатлар — давлат ҳимоясига кирадиган ва ҳуқуқ асосида вужудга келадиган иштирокчилар ўртасидаги алоҳида ҳуқуқий алоқа. Бундай алоқалар на-тижасида улар ўртасида ўзаро қонуний ҳуқуқ ва мажбуриятлар пайдо бўлади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ҳуқуқий муносабатлари житимиий муносабатлар тури сифатида қандай хусусиятлар гаэга? Ҳуқуқий муносабатларнинг қонуний талабарини таҳлил қилинг.
2. Ҳуқуқий муносабатлар қандай тузилмагаэга? Ҳуқуқий муносабатлар субъектларига изоҳ бериб, уларнинг турларини айтинг. Ҳуқуқий муносабатлар мөхиятини таҳлил қилинг.

1-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикасининг 16 яшар М. исмли фуқароси Қозоғистон Республикасининг С. исмли фуқаросига турмушга чиқади. М. бошқа қишлоқда яшовчи эрининг уйига кўчишига боғлиқ мерос сифатида қолган уйини сотишга қарор қабул қиласди.

1-даражали топшириқ. Қишлоқ дошларидан ҳеч қайси бири унинг уйини сотиб олмайди, шунинг учун у қўшниси билан 5 000 АҚШ доллар қийматига эга бўлган уйини бузиб сотишга қарор қиласди. Нархи жуда паст бўлганлиги туфайли М. нинг ота-онаси бу шартларга қарши эканлигини билдиради. Уларнинг фикрича, уй яхши ҳолатда ва уйни катта пулга сотиб оладиган харидор топган, шунинг учун уйни бузиб сотиш мумкин эмас эди. М. қўшниси билан шартнома тузганлигини ва уйни бузмаслигини эслатади. М. нинг ота-онаси қўшни билан тузилган шартномани ноқонуний деб топиб, судга мурожаат қиласди. Чунки уларнинг қизи вояга етмаган, уларнинг розилигисиз шартнома тузиш мумкин эмас.

2-даражали топшириқ. Ёшлар қонуний никоҳдан ўтиш учун ўзаро рози бўлиб, ФХДЁ органига мурожаат қиласди. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар талаблари ва ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг. Ҳуқуқий муносабатлар элементларига тўхталинг. Ҳуқуқий муносабат-

Глоссарий

- **Ҳуқуқий муносабатлар** — субъектлар орасида ҳуқуқ асосида пайдо булган боғланиш, давлат ҳимоя қиласди ва кафолат беради.
- Эркинликка чиқариш камолатга тулмаганларни тўлиғи билан ҳаракатга қобилиятли деб ҳисоблаш
- **Эмансипация** — вояга етмаган шахсларни тўлиқ ҳаракат қобилиятидеб таниш.
- **Ҳуқуқ субъекти** — бу инсоннинг ҳуқуқ субъекти бўла олиши, мана шундай омиллардан вужудга келадиган барча оқибатлар натижадорлиги.
- **Қонуний фактлар** — ҳуқуқ меъёри ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, тузатилиши ёки тугатилишига боғлиқ аниқ муҳим қарашлар.

лар субъектлари, турларини аниқлаб, субъектларигадоир ҳуқуқий шароит хусусиятларини таҳлил қилинг. Бу қандай қонунлар асосида тартибга солинади? Объект ва ушбу ҳуқуқий муносабатлармоҳиятини очинг. Ушбу ҳуқуқий муносабатларбошланадиган қонуний фактларни аниқланг.

Топшириқни бажаринг. Воягаетмаган А. (17 ёш) ота-онасининг рухсати билан тадбиркорлик ишлари билан шуғулланишга киришади, уяли телефонларнисозлайдиган устахона очади. А. нинг ҳаракатларигаким жавоб беради? Унинг мажбуриятлари бўйича ота-онаси жавоб берадими?

5-§. “ҲУҚУҚ ТИЗИМИ” ТУШУНЧАСИ ВА ТУЗИЛИШИ

Бугун дарсда:

ҳуқуқ тизими, унинг асосий белгиларини ўрганамиз; ҳуқуқ тартиботининг асосий усуслари ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқ
- тизим
- ҳуқуқ меъёрлари
- ҳуқуқ соҳалари
- ҳуқуқ институтлари
- ҳуқуқнинг ички соҳалари

Ҳуқуқ мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида тизимли хусусиятга эга.

Ҳуқуқ тизимининг тузилиши бу, ўзаро иерархик (босқичли) жиҳатдан алоқадор кўпгина элементлардан иборат ягона тузилмадир. Ҳуқуқ соҳалари — ҳуқуқ меъёрларининг йирик бирлигидир. Бир ҳуқуқ соҳасини иккинчи ҳуқуқ соҳаси билан ажратиб турдиган асосий омил ҳуқуқий тартибга солиш мавзуси ва усули ҳисобланади.

Ёдда сақланг! Ҳуқуқ тизими — амалдаги ҳуқуқ меъёрларининг яхлитлиги ва мувофиқлиги ҳамда уларнинг мантиқий жиҳатдан соҳалар, тармоқлар, ҳуқуқий институтларгабўлиниши орқали намоён бўладиганичki ҳуқуқ тузилмаси.

Ҳуқуқий тартибга солиш мавзуси — муайян ҳуқуқ соҳаси меъёрларига таъсир қиласидиган ижтимоий муносабатларнинг бир хил тури. Мавзу “Ҳуқуқнинг муайян битта соҳаси нималарни тартибга солади?” деган саволга, усул эса “Қандай тартибга солади?” деган саволга жавоб беради.

Ҳуқуқий тартибга солиш қўйидагича усусларга эга:

- *руҳсат бериш* — ўз манфаатларига мос келадиган фаол ижобий ишларни амалга ошириш ҳуқуқини бериш;
- *мажбурлаш* — давлат ёки учинчи шахс фойдасига фаол ҳаракатлар қилиш учун мажбуриятлар юклаш;
- *таъқиқлаш* — муайян саъй-ҳаракатлардан тийилиш мажбуриятларини юклаш;

— *таклиф* — ҳуқуқий тартибга солишининг қўшимча усули, муайян бир шароитда ижобий саъй-ҳаракат турларига мос қонун чиқарувчининг маслаҳати.

Ҳуқуқни тартибга солишда ҳар бир соҳа ўзига хос маҳсус усулларга эга бўлади.

Ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг ўзаро ҳолатига хос хусусиятлар ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш усулларининг фарқини аниқлашда энг муҳим белги ҳисобланади. Ҳукумат қандайдир бир соҳага кўп аралашса, иккинчи соҳада томонлар тенглиги (авф этиш), учинчи соҳада эса рухсат этилмаган ҳаракатларга рухсат бермаслик (таъқиқлаш) ҳаракатлари намоён бўлади. Ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатлар даражасига боғлик ҳолда ҳуқуқий тартибга солиш усулларидан ўзларига мос ҳар хил ҳолатларда фойдаланади. Ҳуқуқий тартибга солиш қўйидаги асосий усулларга эга:

1) *императив усул* — таъқиқлар, мажбуриятлар, жазоларга асосланган бошқарув намуналари ҳамда субардинация усуллари. Бошқача айтганда, ҳуқуқий муносабат субъектлари фақат рухсат берилган саъй-ҳаракатларнигина амалга ошириши керак;

2) *диспозитив усул* — томонлар тенг ҳуқуқлилиги (тенглиги)га, рухсат бериладиган меъёрларга асосланади. Бошқача айтганда, инсоннинг ўз хоҳишиги кўра қонун билан бевосита таъқиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириши.

Шу билан бирга, қўшимча усуллар ҳам бор:

- *рагбатлантириш усули* — мақтовга сазовор ишлар учун мукофотлар бериш усули. Бунга имтиёзларни ҳам киритиш мумкин;
- *таклиф усули* — бу жамият ва давлат учун зарур бўлган аниқ ишларни амалга оширишга маслаҳат беришга асосланади.

Ҳуқуқ тизимининг таркибий элементлари дейилганда ҳуқуқ меъёrlари, ҳуқуқ соҳалари, ҳуқуқ институтлари, ички ҳуқуқ соҳалари тушунилади. Ҳуқуқ тизимининг таркибий элементларини атрофлича ўрганамиз.

Ҳуқуқий меъёр ёки ҳуқуқ меъёри — ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, давлат томонидан кафолат берилган ва санкцияланган ҳамда меъёрий ҳужжатлар бўлимларида ифодаланган ҳамма учун мажбурий тартиб-қоидалар. Ҳуқуқий меъёр уч элемент — гипотеза, диспозиция ва санкцияни ўз ичига олади (8-чизма).

Хуқуқ меъёрларининг тузилиши

Гипотеза — муайян ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланиладиган ҳолатлар ва шартларни аниклайди. Гипотеза — ким, қаерда? қачон? қандай ҳолатларда? деган саволларга жавоб беради. Гипотеза мутлақо аник, нисбий турда аник ва қисман аник бўлиши мумкин;

Диспозиция — субъектив ҳуқуқлар ва қонуний мажбуриятларни шакллантиради, тартиб-коидаларни узичига олади. Диспозиция ҳам ҳуқуқий меъёрларнинг энг муҳим қисми ҳисобланади. У нималар қилиш керак, нималар қилмаслик керак, даган саволларга жавоб беради. Диспозиция мутлақо аник, нисбий турда аник ва қисман аник бўлиши мумкин.

Санкция — ҳуқуқий меъёрлар бузилгани учун субъектга қўлланиладиган давлат томонидан тадбиқ этиладиган мажбурий чора-тадбирлар доирасини аниклайди ва тартиббузар томонидан ўталиши шарт бўлган салбий қонуний қарорларни намоён қиласди. Санкция ҳуқуқий меъёрларни бузган шахс қандай жазога тортилиши мумкин деган саволларга жавоб беради (яъни гипотезалар ёки диспозициялар). Санкциялар пухта аник, нисбий турда аник, оддий, муқобил, кумулятив санкция турларига бўлинади.

Қизиқ маълумот!

Ҳуқуқий меъёрларнинг мантиқий шакли қуидагича бўлиши мумкин: “Агар (гипотеза) ...унда (диспозиция) ...ёки (санкция)”. Масалан, Қозоғистон Республикасининг Никоҳ (эр-хотин) ва оила тўғрисидаги 2011 йил 26 декабрда қабул қилинган Кодексида: “Никоҳ тузиш (эр-хотин бўлиш) учун никоҳдан ўтадиган (эр-хотин бўладиган) эркак ва аёлнинг ихтиёрий ҳамдатўларозиликлари ҳамдауларнинг никоҳ (эр-хотин) ёшига тўлганбўлиши шарт” деб ифодаланган.

Глоссарий

- **Ҳуқуқий тартибга солиш усули** — бир хил ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий.
- **Жиҳатдан тартибга соладиган қонуний услубларий индиси**
- **Ҳуқуқсоҳолари-ҳуқуқий меъёрларининг нечоғлик йирик соҳолари**.

Мантиқий турда бу меъёр қуидагича ифодаланади: агар вояга етган шахслар ва улар ўртасида ихтиёрий розиликлар бўлса, у ҳолда бундай шахслар никоҳ туза оладилар. Агар меъёрларнинг маълум бир шарти бузилса (вояга етмаган шахслар никоҳдан ўтса, мажбурий тарзда никоҳдан ўтказилса) у ҳолда қонуний жавобгарликлар вужудга келади.

Ҳуқуқ институти — ижтимоий муносабатларнинг муайян бир тури (гурухи)ни тартибга соладиган қонун меъёрлари йиғиндиси. Ҳуқуқ институти — бу ҳуқуқий меъёрларнинг нисбий турдаги кичик доимий йиғиндиси. Ҳуқуқий

институтлар ижтимоий мавжудотларнинг алоҳида турлари, парчаларини тартибга солишга қаратилган. Ҳуқуқий институтлар — соҳанинг таркибий қисми, бўлими.

Қизиқ маълумот!

Ҳар бир ҳуқуқ соҳасидакўпгина институтларбўлади. Масалан, жиноят ҳуқуқида жазо тайинлаш, жиноий жавобгарликдан озод этишинститути; оила ҳуқуқида — никоҳ, фарзандликка олиш, никоҳларни бекор қилиш институти; фуқаровий ҳуқуқда — олди-сотди шартномалари, юридик шахсларинститути, даъволарнинг эскириши институти мавжуд.

Барча институтлар ушбу соҳа доирасида ёки ундан ташқари бир-бири билан ўзаро чамбарчас алоқада фаолият юритади. Ҳуқуқий институтлар орасида мажмуйй мураккаб институтлар ҳам бор. Бу ўз таркибида субинститут деб номланадиган жуда майда мустақил тизимлардан иборат ҳуқуқий меъёрларнинг жуда йирик мажмуи.

Ички қонунчилик соҳаси ҳуқуқ соҳасига нисбатан ҳуқуқ меъёрларининг кам гуруҳларини бирлаштиради ва ижтимоий, қариндошлиқ муносабатларни тартибга солади. Мураккаб ва йирик соҳаларгина ички соҳаларга эга бўлади.

Масалан, конституциявий ҳуқуқ сайлов, парламент ҳуқуқи каби ички соҳаларга бўлинса, тадбиркорлик ҳуқуқи фуқаролар ҳуқуқининг ички соҳаси; солик ҳуқуқи эса молия ҳуқуқининг ички соҳаси ҳисобланади. Ички қонунчилик соҳаларининг ҳуқуқий институтлардан фарқи шундаки, у ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг шартли таркибий қисми эмас.

Ҳуқуқ соҳаси дейилганда ҳуқуқий тартибга солиш усули орқали бир хил ижтимоий муносабатларни сифатли тартибга соладиган ҳуқуқий меъёrlар йигиндисини англатадиган энг катта ҳуқуқ тизими тушунилади. Шунга кўра ҳуқуқ тизими қўйидаги элементлардан ташкил топади: ҳуқуқ соҳаси, ички қонунчилик соҳаси, ҳуқуқ институтлари, ҳуқуқ меъёрлари.

Назорат топшириқлари

1. Ҳуқуқ тизимига изоҳ беринг ва ҳуқуқ тизимининг асосий белгиларини тавсифланг.
2. Ҳуқуқий тартибга солиш усуулларини солиштиринг.

1-даражали топшириқ. “Ҳуқуқ тизими” мавзусида тақдимот тайёрланг. Ҳуқуқ тизимининг элементларини муҳокама қилинг. Ҳуқуқ тизими элементлари орасидаги узаро боғлиқликни аниқланг.

2-даражали топшириқ. Ҳуқуқий тартибга солиш усууллари турларини таҳлил қилинг. Императив ва диспозитив усуулларини солиштиринг. Кундалик ҳаётда ушбу усууллардан фойдаланишдаги ўзига хосликларни курсатинг. Мисоллар келтиринг.

6-§. ҲУҚУҚ СОҲАЛАРИНИНГ ҮМУМИЙ ТАВСИФИ

Бугун дарсда:

ҳуқуқ соҳалари белгиларини ўрганамиз; ҳуқуқнинг асосий соҳаларига умумий тавсиф берамиз; етакчи ҳуқуқ соҳасини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқ соҳаси
- конституциявий ҳуқуқ
- жиноят ҳуқуки
- фуқаролик ҳуқуки

Ҳар бир соҳа ўзига хос ҳуқуқий тартибот мавзуси ва ҳуқуқни тартибга солиш усулига эга. Шунингдек, ўзига хос қонунлари, одатда, мустақил кодекслари бўлади. Ҳуқуқнинг ҳар бир соҳасида ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий ҳолатини тартибга соладиган, ҳуқуқий меъёrlарни сўзсиз ижро этишга қаратилган давлат

томонидан амалга оширилайдиган ҳуқуқий чора-тадбирлар, мажбуриятлар ва қонунларнинг ижро усулларини белгилайдиган алоҳида юридик тартиблар бўлади.

Юридик адабиётларда қўйидагича ҳуқуқ соҳалари кўрсатилган:

- 1) конституциявий (давлат) ҳуқуқи;
- 2) фуқаролик ҳуқуқи;
- 3) маъмурий ҳуқуқ;
- 4) жиноят ҳуқуқи;
- 5) ер ҳуқуқи;
- 6) меҳнат ҳуқуқи;
- 7) оила-никоҳ ҳуқуқи;
- 8) жиноий иш юритиш ҳуқуқи;
- 9) аграр (қишлоқ хўжалиги) ҳуқуқи;
- 10) жиноий-ижроия ҳуқуқи;
- 11) экология (табиатни муҳофаза қилиш) ҳуқуқи;
- 12) молия ҳуқуқи;
- 13) фуқаролик процессуал ҳуқуқи;
- 14) халқаро ҳуқуқ ва ҳ. к.

Ёдда сақланг! Конституциявий ҳуқуқ барча ҳуқуқ соҳалари учун асос ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқ меъёrlари жуда муҳим ижтимоий муносабатлар (масалан, давлат қурилиши асослари, суд тизимлари, сайлов тизими)ни тартибга солади, давлат ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тасдиқлайди.

Бошқача айтганда, конституциявий ҳуқуқ етакчи ҳуқуқ соҳаси сифатида жисмоний шахс ва давлатнинг ўзаро муносабатларига доир асосларини, давлатнинг конституциявий тавсифларини тасдиқлайди, мамлакатимиздаги давлат бошқаруви ишларини ташкиллаштиришни ҳамда бошқа конституциявий ҳуқуқий хусусиятларга эга муносабатларни тартибга солади.

Тадбиркорлик, солик, божхона, муниципал, компьютер, фазо ҳуқуқларини ривожланаётган ҳуқуқлар сирасига киритиш мумкин.

Хуқуқ соқалари

Хуқуқ соқалари бош ҳуқуқий тартибни ўз ичига оладиган базавий, касбий соқалар; бу борада барча ҳуқуқ соқаси тизими устида конституциявий ҳуқуқ туралы, сүнгра моддий соқалар — фуқаролар, маъмурий, жиноят ҳуқуқи ва ана шу ҳуқуқларга мос процессуал соқалар — фуқаролар процессуал ҳуқуқи, маъмурий процессуал ҳуқуқи ва жиноий процессуал ҳуқуқи бўлади

ҳуқуқий тартиблар жамиятнинг алоҳида мухитига мослашган мажсус соқалар: меҳнат, ер, молия, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, оила ҳуқуқи

Касбий ва маҳсус соқаларга тегишили ҳар хил институтларнинг бирлашиши хос мажмуйи соқалар: аграр ҳуқуқ, экологик ҳуқуқ, савдо ҳуқуқи, прокурор назорати, денгиз ҳуқуқи.

Асосий ҳуқуқ соқаларига тавсиф бериш дейилганда ҳуқуқ соқаларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг аниқ мавзулари ва устун усуларини ўрганиш омиллари назарда тутилади.

Айрим ҳуқуқ соқаларини ўрганамиз.

Конституциявий ҳуқуқ — етакчи ҳуқуқ соқаси. Конституциявий тузилма асослари, шахснинг ҳуқуқий ҳолати, бошқарув шакли ва конституциявий тузилма ушбу ҳуқуқнинг тартибга келтирувчи предмети ҳисобланади. Бу борада императив усулдан кўп фойдаланилади.

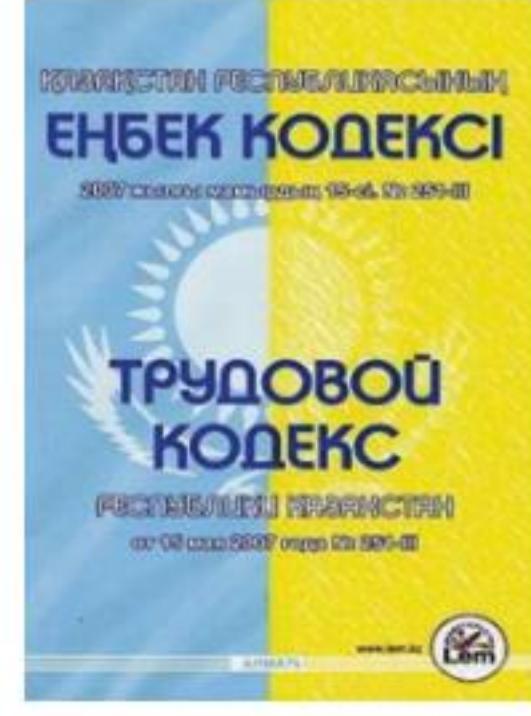
Фуқаролар ҳуқуқи мулкий ва у билан боғлиқ номулкий шахсий муносабатларни тартибга солади. Асосий усули — диспозитив усул.

Маъмурий ҳуқуқ давлат органларининг ижро хизмати жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий бошқарув муносабатларини тартибга солади. Доминант усули — императив усул.

Жиноят ҳуқуқи инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, конституциявий тузуми, давлат ва хусусий объектлар ва ҳ. к. ҳуқуқларини жиноий жазолардан ҳимоя қиласи. Доминант усули — императив усул.

Ер ҳуқуқи ердан фойдаланиш ва ер қаърини, сув, ўрмонларни муҳофаза қилиш, ерларга әгалик қилиш масалалари соқасида ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ердан фойдаланиш шартлари ва тартибини, ҳар хил ҳолатдаги ерларнинг ҳуқуқий тартибини ва ҳ. к. ҳуқуқларни аниқлайди. Доминант усули — императив усул.

Меҳнат ҳуқуқи меҳнат соқасида ва иш жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Асосий усули — императив усул.

Глоссарий

- **хуқұқ соҳаси** — хуқұқ меъёрлари йиғиндиси. Бир хил ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ҳар бир соҳа үз предмети, хуқуқий тартибга солиш усулига әга.

Оила-никох ҳуқұқи оила қуриш натижасыда, шунингдек, оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар туфайли вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Асосой усули — диспозитив усул.

Жиноят процессуал ҳуқұқи жиноят ишлари бўйича иш юритиш тартибини белгилайдиган меъёрларни бирлаштиради. Бу соҳа меъёрлари тергов, олдиндан тергов органларининг ҳаракатини, прокуратура ва суд хизматларини ҳамда уларнинг тергов, судда таҳлил қилиш ҳамда жиноят ишларига боғлиқ қарор чиқариш пайтидаги фуқаролар билан ўзаро муносабатларини тартибга солади. Доминант усули — императив усул.

Аграр ҳуқұқ — қишлоқ хўжалиги фаолияти соҳасидаги аграр (ер, мулк, меҳнат, ташкилий бошқарув) ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, ҳуқуқий меъёрлар тизимидағи ички алоқаларни англатадиган мажмуйи ихтисослаштирилган ҳуқұқ соҳаси. Доминант усули — императив усул.

Жиноят ижроия ҳуқұқи — жиноий жавобгарликка тортишнинг барча турларини ижро этишга ва жиноий-ҳуқуқий ҳаракатларнинг бошқа чора-тадбирларидан фойдаланишга боғлиқ ёки фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган мустақил ҳуқұқ соҳаси. Доминант усули — императив усул.

Экологик ҳуқұқ — ҳозирги ва келажак авлод учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш ва ободонлаштириш мақсадида табиат ва жамиятнинг ўзаро ҳаракати соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, ҳуқұқ меъёрлари тизимларини үз ичига оладиган ҳуқұқ соҳаси. Асосий усули — императив усул.

Молия ҳуқұқи — молия хизмати соҳасида ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқұқ соҳаси. Молия ҳуқұқи меъёрлари бюджет маблағларини тақсимлаш ва шакллантириш тартибини аниқлайди, бюджет тузиш ва тасдиқлаш, пул айланмаси, солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар масалаларини тартибга солади, банкларнинг молия хизмати асослари, турлари ва тартибини белгилайди. Доминант усули — императив усул.

Фуқаролар процессуал ҳуқұқи — муайян иш юритиш меъёрлари тизимида мавжуд бўлган ҳуқұқ соҳаси йиғиндиси, суд ва суд жараёнида иштирок әтувчиilar ўртасидаги фуқаролик ишлари бўйича вужудга келадиган муносабатларни тартибга соладиган ҳуқұқ соҳаси. Доминант усули — императив усул.

Халқаро ҳуқуқ — халқлар ва давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган ва уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайдиган юридик тамойиллар ва меъёрлар тизими. Доминант усули — императив усул.

Шу тариқа, ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг ўз мазмuni ва ҳуқуқий тартибга келтириш усули бор. Ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига боғлиқ янги ҳуқуқ соҳалари пайдо бўлади.

Назорат топшириқлари

1. Асосий ҳуқуқ соҳалари тавсифини рўйхат тарзида келтиринг. Ҳуқуқ соҳаларининг бўлиниши талабларинитушунтиринг.
2. Асосий ҳуқуқ соҳаларига қисқача тавсифберинг.
3. Ҳуқуқ тизимидағи конституциявий ҳуқуқнинг асосий ролини аниқланг.

3-даражали топшириқ. Ҳар бир ҳуқуқ соҳаси бўйича тақдимот тайёрланг. Ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг ҳуқуқий тартибга солиш усули ва предмети хусусиятларини таҳлил қилинг. Ҳуқуқ соҳаларининг ривожланиши ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ эканлигини исботланг. Бозор иқтисодиётида қандай ҳуқуқ соҳалари тезкор суръатларда ривожланади?

7-§. ДАВЛАТ — ҚОНУННИНГ АСОСИЙ МАВЗУСИ. ДАВЛАТ БЕЛГИЛАРИ

Бугундарсда:

давлатни қонуннинг алоҳида мавзуси (субъекти) сифатида ўрганамиз; давлатбелгиларини аниқлаймиз; давлатнинг қонун чиқаришдаги ролини таҳлилқиламиз.

Давлат — жамиятни бошқарадиган сиёсий институт. Давлат фуқаролар, ижтимоий групкалар, синфлар ва ҳамжамиятларнинг қўшма фаолияти ва муносабатларини ташкиллаштиради, йўналтиради ва кузатади.

Қизиқарли маълумот!

Биринчи давлат Миср ва Шумерда, таҳминан милодгача IV минг йилликда пайдо бўлган. Бугунги кунда дунёда 193 давлат (БМТ аъзолари) ва 2 кузатувчи давлат бор. Муқаддас Тахт (Ватикан) ва Фаластин давлатлари БМТга аъзо бўлмаса ҳам халқаро ҳуқуқ субъектлари ҳисобланади.

Давлат — ижтимоий тараққиётнинг муайян даврида вужудга келган, аниқ жамиятнинг сиёсий тизимидағи ҳокимиятнинг марказий институти.

Ёдда сақланг! Давлат — жамиятни бошқариш, ижтимоий тартибларни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосий вазифалари ҳисобланадиган оммавий-сиёсий ҳокимиятдаги алоҳида аппарат.

Таянч сүзлар:

- давлат
- мустақиллик
- ҳуқук
- ҳукумат
- ҳуқуқий ижодкорлик

Глоссарий

- **Давлат** — жамиятни бошқариш механизми, сиёсий ҳукумат, сиёсий институт.

Демократик давлатнинг асосий мажбурияти — инсон ҳуқуқлари ва жамоат тартибини саклаш ва ҳимоя қилиш.

- **Қонун ижодкорлиги** — маҳсус давлат бошқарув органларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш, қайта ишлаш ва нашр этиш хизмати.

Давлат ва жамият муносабати давлатнинг бевосита жамиятга боғлиқлиги орқали намоён бўлади; жамиятдаги ҳар қандай ўзгаришлар давлатнинг тузилишига, ташкиллаштириш объектлари ва давлат бошқарувини амалга ошириш усулларига бевосита таъсир қиласи. Давлатнинг ижтимоий мақсади — жамиятдаги ҳар қандай зиддиятларни тартибга келтириш, содир бўлаётган ўзгаришларга жавоб беришдан иборат. Масалан, янги қонунлар қабул қилиш ва ҳ. к.

“Давлат” атамаси тушанчаси моҳиятини тўла очиш учун унинг барча белгилари ўрганилган ҳолда, мазмuni чуқур таҳлил қилиниши керак.

1. *Минтақа ва аҳолининг мавжудлиги.* Бу борада аҳоли минтақавий тамойиллар, яъни жойлашиш тамойиллари бўйича бўлинади. Агар ҳалқ элатларга, миллатларга бўлина бошласа, у ҳолда у ҳукмронлик қилувчи, зўравонликлар тарафдори, демократияга қарши давлатга айланади.

2. *Оммавий (давлат) ҳокимиятнинг мавжудлиги.* Давлат барча фуқароларига тегишли, шу боисдан давлат оммавий ҳокимият деб айтилади. Шунингдек, давлат бутун жамият номидан гапиради. Оммавий-сиёсий ҳукуматга ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек, маҳсус мажбуровчи аппаратлар киради. Давлат таркибида суд, прокуратура, ички ишлар органлари каби тузилмалар ва давлат қарорларини амалга оширишни таъминлайдиган моддий ёрдамчилар (армия, қамоқхона ва ҳ.к) бўлади. Охиргиси зарурат пайдо бўлган ҳолларда ва мажбурий қуроллар орқали амалга оширилади.

10-чизма

3. *Давлат мустақиллиги*, яъни давлат ҳокимиятининг ички ва ташқи ишлардаги тўла мустақиллиги.

Давлат мустақиллигининг белгилари

Бошқарув ҳукмронлиги, у үзининг ҳудуди ва ақолисига тарқаладиган ягона ҳукумат. Давлат ҳокимиияти ҳар қандай бошқарув тузилмаларини бартараф этиши ва қонунга хилоф деб топиш ҳуқуқига эга. Давлат мажбурлый чоратадбирлар қўллаш воситалари ва усулларига ҳам эга бўлиши шарт

Давлат ҳокимииятининг яхлитлиги, давлат органларининг ягона тизими мавжудлиги орқали намоён бўлади

Ҳукуматнинг мустақиллиги, давлат ҳокимииятининг ўз ишларини мустақил ҳолда ҳал қила олиш ҳуқуқи мавжудлиги билан тавсифланади

4. Ҳуқуқлар, қонунларнинг мавжуд бўлиши. Давлат ва ҳуқуқ ўртасида бўлинмас алоқа мавжуд. Ҳар қандай мамлакат давлат сиёсатини амалга ошириш учун уни меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда тасдиқлаши шарт. Ҳуқуқ давлатнигина эмас, шу билан бирга, давлат сиёсатларини ҳам қонунийлаштиради. Шу тариқа, демократик ҳуқуқий давлат қарор топади.

5. Солиқ ва солиқ тизимининг мавжуд бўлиши. Солиқ ва ажратмалар — давлат томонидан бепул жорий этиладиган ва оммавий-сиёсий ҳокимииятнинг, давлат аппарати ва ягона жамиятнинг эҳтиёжлари учун сарф қилинадиган аҳоли даромадларининг бир қисми. Бу борада солиқ миқдори ва давлат органлари сони ўртасида тескари алоқалар мавжуд бўлади. Давлат аппарати кўп бўлса, солиқ ҳам кўп бўлади, давлат аппарати кам бўлса, солиқ ҳам кам бўлади.

Замоновий демократик давлатлар давлат хизматлари сонини мунтазам равища қисқартириб солиқларни энг аввало, жамиятнинг ижтиёмоий эҳтиёжлари учун сарф қилишга интилмоқдалар.

Давлатнинг қонун чиқариш жараёнида ўрни

Давлат қонунларни тайёрлайди ва қабул қиласи. Бу жараён ҳуқуқий ижодкорлик деб аталади (2-жадвал).

Ҳуқуқий ижодкорлик фаолияти асосан икки қисмни ўз ичига олади.

Биринчиси ҳуқуқий аҳамиятга эга (меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш, уни муҳокама қилиш ва ҳ.к) ҳаракатлар билан алоқадор қонунлар чиқаришнинг ташкилий муаммоларини ўз ичига олади.

Иккинчиси ўз негизида ҳуқуқ тамойилларига таянади. Унинг хизмат кўрсатишни бошлиш муддати меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш тўғрисидаги қарорларнинг тасдиқланиши ҳисобланади. Ушбу

икки қисм бир-бири билан чамбарчас алоқадор. Ҳуқуқий ҳужжатларни таҳлил қилиш, қабул қилиш ва әълон қилишга тайёргарлик күриш жараёни умумий расмий жараён ҳисобланади. Шунга күра, ҳуқуқий ижодкорлик жараёни асосий икки босқичга бўлинади.

Биринчи босқич — меъерий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашда давлат иродасини олдиндан шакллантириш.

Иккинчи босқич — ҳуқуқ меъерларида давлат иродасини расмий турда тасдиқлаш, бу эса меъерий ҳужжатлар лойиҳасини ҳамма учун мажбурий ҳуқуқий ҳужжатга айлантириш ҳисобланади.

2-жадвал

Қонун ижодкорлиги фаолиятининг ўзига хосликлари

Фаоллик, ижодкорликни англатади, давлат хизмати ҳисобланади.	Қонун ижодкорлиги фаолиятининг асосий маҳсулоти — асосан меъерий ҳуқуқий ҳужжатларни амалиётга тадбик этадиган (қонунлар, қарорлар, ҳукмлар, фармойишлар ва ҳ.к.) ҳуқуқий меъёрлар.	Жамиятни бошқаришнинг энг муҳим воситаси, бу борада унинг тараққиёт стратегияси шаклланади ва ҳамма учун мажбурий ҳаракат қоидалар қабул қилинади.	Қонун ижодкорлиги даражаси ва маданияти, шунга мувофиқ қабул қилинадиган ҳужжатлар сифати — жамиятнинг маданийлашиш ва демократлашиш кўрсаткичи.
---	--	---	---

Қонун ижодкорлиги жараёни муайян қоидаларга таянади. Улар сирасига: демократия, ошкоралик, малакалилик, қонунийлик, тажриба ва ҳуқуқлардан фойдаланишни боғлаш қоидалари киради.

Давлат ўзига тегишли бошқарув тизимини амалга ошириш учун ҳар хил усуллар (услублар ва чора-тадбирлар)дан фойдаланади.

1. *Ишонтириш усули.* Бу усулдан фойдаланиш пайтида шахснинг вужуди учун керакли бўлган тушунчаларни шакллантириш мақсадида ғоявий-одамгарчилик воситалар орқали ҳар бир шахс иродасига фаол босимлар ўtkaziladi. Одатда ҳар хил мафкуралардан ғоявий-одамгарчилик воситалари сифатида фойдаланилади.

2. *Мажбурий усул.* Давлат томонидан амалга ошириладиган мажбурий чора-тадбирлар усули шундай усулки, унда жисмоний шахслар тизимда жорий этилганидек ҳаракатлар қилишга мажбурланади, яъни давлат ўзи яратган тузум орқали шахсга психологик, моддий ёки куч орқали таъсир кўрсади. Давлатнинг мажбурий усули ҳуқуқقا ва қонунларга мос бўлиши керак.

Биринчи усул — давлат томонидан қўлланиладиган мажбурий усул, унинг турлари ва чора-тадбирлари ҳуқуқий меъёрлар ва маҳсус иш юритиш доирасида аниқланган. Иккинчи усул — давлат органларининг ўзбошимча хатти-ҳаракатлари.

Давлат ҳар хил усулларда бошқарилади, бироқ бундай усулларнинг барчаси қонуний бўлиши ҳамда ижтимоий фойдали мақсадларга қаратилиши шарт.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Давлаттушунчалик мазмунини таҳлил қилинг, асосий белгиларини кўрсатинг.
2. Давлатбошқарувини амалга оширишнинг асосий усуллари қандай?
3. Қонун ижодкорлиги тушунчасини изоҳланг. Қонун ижодкорлиги қоидаларини атанг.

1-даражали топшириқ. Давлатпайдо бўлганга қадар инсониятнинг тараққиёт давларини муҳокама қилинг. Бу даврда муносабатлар қандай меъёрларга асосан тартибга солинган? Қандай башқарув органлари бўлган? Тарихданманбалар келтиринг.

2-даражали топшириқ. Эркинлик ва мустақиллик ҳар давлатнинг гендер мухим ривожланиш асоси деган фикрни муҳокама қилинг. Элмустақиллигининг ҳар бир одам учун қандай маъноси бор? Қозоғистон тарихидан олган билимлардан фойдаланиб, шу мавзу асосида баҳс-мунозара ўтказинг.

8-§. ДАВЛАТНИНГ МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАСИ

Бугун дарсда:

давлатнинг моҳияти ва вазифаларини ўрганамиз; замонавий давлатнинг асосий вазифаларини аниқлаймиз.

Давлатнинг моҳияти — давлатнинг асосий вазифаси. Давлатнинг моҳияти давлат бошқаруви фаолиятини, унинг мазмуни, мақсади, мажбуриятларини ва унга тегишли омилларни белгилайди. Ҳар қандай давлатда қарамакарши иккита моҳият — *синфий* ва *умумижтимоий моҳият* бўлади.

Таянч сўзлар:

- давлатнинг моҳияти
- давлатнинг вазифалари
- синфнинг моҳияти
- умумижтимоий моҳият

Давлатнинг синфий моҳиятини ўрганамиз. Ўз-ўзини бошқаришнинг собиқ орғанлари жамоавий тузилмаларда бошқарув функцияларини тўхтатган бир пайтда давлат оммавий ҳокимият сифатида пайдо бўлади. Жамият ижтимоий жиҳатдан таснифланади, аввал жамиятнинг барча аъзоларига тегишли бўлган ҳокимият сиёсий хусусиятларга эга бўлади ҳамда энг аввало, ҳукмрон доира вакиллари манбаатларини ҳимоя қиласди. Шу тариқа, давлатнинг синфий моҳияти ҳукуматнинг жамиятдаги ҳукмрон доиралар манбаатларини ҳамиша амалга ошириш орқали намоён бўлади.

Бироқ давлат бадавлат синфларгагина эмас, шунингдек, жамиятдаги барча синфларга ҳомийлик қилиши шарт. Чунки жамият — ягона аъзо, шунга кўра, бадавлат синф вакиллари камбағаллар синфидан ҳоли ҳолда яшай олмайди. Демак, ҳар қандай давлат умумижтимоий вазифаларни амалга оширади ҳамда ҳамиша амалга ошириши шарт. Бу давлатнинг умумижтимоий моҳияти деб аталади.

Давлатда тор доиралари синфларнинг ёки ҳукмрон доира вакилларининг манбаатлари бутун жамият манбаатлари учун мувофиқлаштирилади. Ҳар хил тарихий шароитларда ҳар хил давлатларда ушбу иккита

моҳиятнинг мазмун-моҳиятлари бир хил хусусиятларга эга бўлмаган, бир томоннинг кучлари бошқа томон кучларини кучсизлантиришга олиб келади.

Давлатнинг синфий моҳияти, асосан, қулдорлик давлатларда, яъни қуллар ҳуқуқ субъекти эмас, объекти, қулдорнинг мулки, шахсий мулки сифатида тан олинган ҳолатларда юзага чиқади. Жамият тараққиёти даражасига кўра қулдорлик жамиятидан феодализмга, феодализмдан капитализмга ўтиш давлатнинг умумижтимоий моҳиятида муҳим роль ўйнай бошлаган. Айниқса, давлатнинг умумижтимоий моҳияти ҳозирги ғарб давлатларида тадбиркорларнинг юқори солик тўловчилар турида, меҳнат шароитини давлат миқёсида тартибга солиш, ҳар хил ижтимоий дастурларни кенг кўламда ривожлантириш ва ҳ. к. ҳолатларда намоён бўлади.

Давлатнинг умумижтимоий мавқеи ошиши ижтимоий қарама-қаршиликларни сезиларли даражада осонлаштиради, синфий зиддиятларни бартараф этиш чоратадбирларининг зарурати пасаяди, жамиятда барқарорлик кучаяди. Ҳозирги ривожланган давлатларда умумижтимоий моҳиятларни оширишга алоҳида ҳаракат қилинади, чунки у — жамиятнинг барқарорлашишидан манфаатдор.

Давлат моҳияти унинг вазифалари орқали намоён бўлади. Давлатнинг вазифалари унинг ижтимоий-сиёсий табиати, давлат хусусияти, унинг моҳияти ва ижтимоий мажбуриятлари орқали юзага чиқади.

Ёдда сақланг! Давлатнинг вазифалари давлат моҳияти ҳамда ижтимоий ҳаёт соҳаларига мос асосий йўналишларнинг ижтимоий мақсадларини англатади.

Давлат хизматининг қуйидагича таркибий қисмларини ўрганиш мумкин:

- давлат вазифаларининг субъекти;
  - давлат вазифаларининг объекти;
  - мақсад ва вазифалари;
  - ваколат доираси;
  - давлат вазифаларини амалга ошириш объектлари ҳамда усуллари.
- Ушбу таркибий қисмларни ўрганамиз.

Ҳар бир вазифанинг *субъектлари* ушбу вазифаларни бевосита амалга ошириш ишлари билан шуғулланадиган давлат тузилмалари ҳисобланади. Давлат вазифаларини амалга ошириш ишларида барча давлат органлари ҳамда улардан кўпчилиги иштирок этади. Айрим вазифалар бўйича давлат органлари бир хил даражада тарқоқ бўлмайди. Масалан, умумдавлат органлари (Парламент, Президент, Хукумат) давлатнинг деярли барча вазифаларини амалга оширишда иштирок этади, маҳаллий, соҳавий тармоқлар эса айрим хизмат турлари билан шуғулланади.

Давлат функцияларининг моҳияти ижтимоий ҳаётдаги муайян соҳаларга таъсир кўрсатади. Бундай таъсирлар ҳар хил бўлиши мумкин: биринчидан, давлатнинг қарашлари жиҳатидан деярли самарали, халқ манфаатларига жавоб берадиган ижтимоий муносабатларни тасдиқлаш, ривожлантириш ва такомиллаштиришга таъсир қиласиди. Иккинчидан, ижтимоий тараққиётга тўғаноқ бўладиган, халқ ва жисмоний шахслар манфаатларига зарар етказадиган муносабатларни нейтраллаштириш, имкон қадар камайтириш ёки тўлалигича инобатга олишга қаратилиши мумкин. Учинчидан, давлат таъсироти янги ва илғор йўналишларни тасдиқлаш юзасидан шароитлар яратишга ҳаракат қиласиди.

Ваколатлар — давлат хизматларини бажариш жараёнида тегишли органларга бериладиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар күлами. Ваколатлар ҳар хил бўлади. Улар ташкилотчилик, кадрларга оид, моддий-техник, ахборот воситалари билан тъминланади.

Вазифа (функция)ларнинг мақсад ва мажбуриятлари. Улар давлат функциялари учун керак бўлган йўналишларни таклиф қиласди ва давлат учун керак бўлган томонларга сафарбар қиласди.

Давлат функцияларини амалга ошириш шакллари — бу давлат хизматларини амалга оширишга қаратилган унинг органларининг бир хил фаолияти.

Давлат функциялари ундаги органлар функцияларидан фарқ қиласди. Охиргилари аниқ хусусиятга эга, бу органларнинг вазифалари ва мақсадларига боғлиқ. Масалан, суд жамиятда судга раислик қилиш вазифаларини бажаради, Ички ишлар вазирлиги жамоат тартибини муҳофаза қиласди, ҳуқуқбузарликларга қарши курашади ва ҳ. к. Давлат функциялари барқарор ва ўзгаришларсиз бўлмайди, улар тез-тез ўзгаришларга учрайди. Аниқ тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда қайсиdir бир вазифалар асосий функция сифатида фарқ қиласди.

Масалан, қадимги даврда Шарқий Осиё давлатларида жамоат ишларига тааллуқли энг асосий функциялар — иррагация, яъни суғориш тизимлари қурилишларини қуришни уюштиришдан иборат бўлса, кўчманчилар давлатларида энг асосий функция давлатни ташқи хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш ҳисобланади. Замонавий ривожланган демократик давлатларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тъминлаш асосий функция ҳисобланади.

Давлат функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

1. **Ички:** инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; мулк шаклини ҳимоя қилиш; ҳуқуқий тартиботларни тъминлаш; экологик; фан-техника жараёнларининг ривожланиши; давлат хизматлари; иқтисодий ижтимоий солиқ солиш. 2. **Ташқи:** босқинчилик урушларини олиб бориш; ташқи ҳужумлардан давлатни ҳимоя қилиш, давлат мудофааси; тинчликни асрash; ҳалқаро муаммоларни бошқа давлатлар билан биргаликда ҳал қилиш; ўзаро самарали савдо.

Феодал давлатдаги абсолют монархиянинг тимсоли

ҚР Бош прокуратураси

Глоссарий

- **Давлатнинг моҳияти** — давлат кимга хизмат кўрсатишини кўрсатадиганэнг асосий вазифалари.
- **Давлатнинг вазифаси** — давлат хизматининг асосий йўналиши.

Шу тариқа, давлатнинг моҳияти — давлат аҳамияти, вазифалари, давлат ҳокимиятининг функциялари ва унга тегишли жабҳаларни аниқлайди.

Давлат функциялари — давлат моҳияти ва унинг ижтимоий йўналишларини англатадиган, ижтимоий ҳаётнинг бош соҳасида барқарор ривожланган давлат хизматининг асосий йўналишлари. Замонавий демократик давлатнинг асосий функцияси — инсон ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш ва асрардан иборат.

Назорат саволлари ва топшириклар

1. Давлатмоҳиятига тавсифберинг. Замонавий демократик давлатнингмоҳияти нимада?
2. Давлат функцияларига изоҳ бериб, тавсифланг. Давлат функцияларининг таркибий қисмлари ҳақида гапириб беринг.
3. Замонавий демократик давлатларқандай муҳим функцияларга эга?

1-даражали топшириқ. Интернетдан фойдаланган ҳолда Буюк Британия, Франция, Сингапур каби демократик давлатнинг давлатчилик моҳиятини таҳлил қилинг.

2-даражали топшириқ. Мунозара. Давлатнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш вазифаларини синфда таҳлил қилинг. Қандай ҳуқуқни муҳофаза қилиш орғанлари ҳақида айта оласиз? Давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш функцияси нималарни англатади? Мисоллар келтиринг.

9-§. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ**Бугун дарсда:**

биз "давлат механизми" тушунчасини ўрганамиз, давлат органлари тавсифини аниклаймиз, уюштириш қоидалари ва давлатаппарати фаолияти билан танишамиз.

Давлат механизми — давлат мажбуриятлари ва функцияларини амалга оширишга қаратилган давлат органлари тизими.

Давлат механизмининг асосий белгилари:

- механизмнинг дастлабки таркибий элементлари давлат органлари ва идоралари ҳисобланади, яъни давлат ишларини бевосита бошқариш иштирок этадиган шахслардан иборат;
- механизмни ташкил этадиган давлат органлари жиддий иерархиявий тизимнинг таркибий қисмлари каби бир-бiri билан муносабатлар ўрнатади;
- қўйи органлар олий органларга бўйсунади;
- давлат органи ва идоралар тизимининг яхлитлиги ташкилотлар ва хизматларнинг қулай тамойиллари, қулай мажбуриятлари ва мақсадлари билан таъминланади;
- давлат механизми орқали бошқарув ишлари амалга оширилади ва давлат вазифалари бажарилади;
- давлат мажбуриятлари ва функцияларини амалга ошириш учун давлат органлари зарур воситалар — давлат томонидан мажбурий чороа-тадбирлар қўллаш усули билан бирга моддий, ахборот, ташкилий воситаларни эгаллайди;
- давлат органларининг бошқарув ваколатлари ва кўлами қонун билан чекланган.

Қозғытон Республикасининг Парламенти

Давлат аппарати давлат механизмининг асоси ҳисобланади.

Давлат аппарати давлат органларидан иборат.

Давлат органларида давлат хизматчилари фаолият күрсатади.

Давлат органлари ўзларининг бевосита маъмурий вазифаларини амалга ошириш жараёнида ўзаро яқин алоқа ҳамда қарам бўлади. Давлат идоралари ва корхоналар маъмурий ваколатга эга эмас (маъмурятлар бундан мустасно), яъни иқтисодиёт, маъориф, соғликни сақлаш, маданият, фан, спорт ва боқа соҳаларда умумий ижтиомий функцияларни ижро этади.

Давлат хизматчилари — маъмурий фаолият билан махсус шуғилланувчи груп, одамлар тоифасидир. Давлат хизматчиларининг ҳуқуқий ҳолати махсус қонун билан тартибга келтирилди, бу ерда давлат хизматчиларининг турлари ва ҳуқуқлари махсус кўрсатилган. “Қозғистон Республикасининг давлат хизмати ҳақида” Қонуни 2015 йил ходимларнинг ахлоқ кодекси (Давлат хизматчиларининг ахлоқ қоидалари) муҳим аҳамиятга эга. Бу Кодекс Қозғистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабдаги Ёрлиғи билан тасдиқланган.

Таянч сўзлар:

- давлатмеханизми
- давлаторгани
- давлатхизматчилари

Ёдда сақланг! Давлат ҳизматчилари давлат ҳизматида юрганида меҳнат этикетни сақлашга одоб — ахлоқ қоидаларига риоя қилишлари керак. Содда бўлиш, кўрсатилаётган хизматлар чоғида ўзининг мақсадини рўкач қиласлик ва ундан фойдаланмасликкерак.

Давлат хизматчилари учун юқори талаблар қўйилади. Давлат хизматини бажариш жамият ва давлат томонидан алоҳида ишонч билдириш ҳисобланади.

Эътиборберинг!

Давлатхизмати учун мансаб масъулиятларини бажариш учун маҳсус билим, шахсий ҳамда касбий малакага эга, нафақа ёшига етмаган ҚР фуқаролари қабулланади.

Эътиборберинг!

Давлат хизматчилари учун қўйиладиган чекловлар

1. Ёши 18 дан кичик бўлмаслиги керак.
2. Давлатхизматини бажариш учун тўсиқ бўладиган касаллиги бўлмаслиги керак.
3. Судланган бўлмаслиги керак.
4. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг салбий асосда ишдан озод этиш ҳолатларининг бўлмаслиги керак.

Давлат аппаратининг вазифаси ва уни ташкиллаштириш қонуниятлари барча давлат органлари учун ягона ҳисобланади.

Қонуниятлар — давлат органларининг фаолиятини белгилайди ва уни шакллантириш учун йўналтирилган бошланғич ғоя, талаблар..

Уларга қўйидагилар киради:

Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари устунлиги тамоилии — инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари давлат хизматчилари томонидан тан олиши, ижро этилиши ва ҳимоя қилиниши.

Демократик тамоиллар — фуқароларнинг давлат органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятларини ташкиллаштириш ишларида кенг иштирок этиш.

Кучлар бўлининиши тамоилии — ҳукумат органлари ва мансабдор шахслар томонидан рўй бериши мумкин бўлган камситиш ва зўравонликларни бўлдирмаслик механизмларини ташкил этиш.

Қонунийлик тамоилии Конституцияни, қонунлар ва қонунларга боғлиқ ҳужжатларни барча давлат ҳизматчиларининг шартли равишда сўзсиз ижро этиши, сақлаши зарурлигини англаади.

Оммавийлик тамоилии — ҳуқуқ субъектларининг муайян аниқ давлат органлари фаолияти ҳақида маълумотлар олишни таъминлашни белгилайдиган асос.

Касбийлик тамоилии олий маълумотли мутахассисларни давлат-ахборот хизматларида фойдаланиш учун қулай шароитлар яратади.

Коллегиаллик ва шахсий қарорларни қабул қилишларни мувофиқлаштириш тамоилии давлат аппаратида демократик ва бюрократик ташабbusларнинг онгли мувофиқлигини таъминлайди.

Сайловлар ва тайинлашларни мувофиқлаштириш тамоилии — давлат бошқаруви ишларида алоҳида ажралиб чиқиш ва марказлаштириш (бир марказга бўйсундириш) чора-тадбирларини мувофиқлаштириш даражасини (белгилаш шартларини) белгилайди.

Иерархиявий (босқичли) тамоилии — давлат аппаратида давлат органлари ҳар хил даражада жойлашади.

Халқ ҳокимияти тамойили давлатнинг демократик ташкилотида, давлат ҳокимияти органларида ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида намоён бўлади, халқ мустақилликнинг эгаси ва бошқарувнинг ягона манбаи сифатида гапиради, барча давлат бошқаруви органларининг ваколатлари аҳоли хошиш-иродасини билдириш орқали вужудга келади.

Давлат механизмининг тузилиши давлат органлари ва корхоналари, шунингдек, давлат хизматчиларидан, ташкилий молиявий воситалар ҳамда давлат фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган кучлардан иборатdir.

Давлат органи бошқарув ваколатларига эга бўлиб, у ижро этилишни мажбур бўлган меъёрий — ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариш, шунингдек, ҳар хил усуллар орқали давлат органларига тегишли ҳужжатларни ижро этишни таъминлаш имкониятлари орқали юзага чиқади. Ҳар бир орган ўз вазифасини юзага оширади. Давлат бошқаруви ягона. У уч соҳага бўлинади — қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд. Ҳамма давлат органла Конституция ва Қонун асосида фаолият юргизишлари керак.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Давлатмеханизмига изоҳ беринг. Давлатаппарати фаолиятишакллари қандай?
2. Давлат органи деганимиз нима? Унинг алоҳида белгиларини айтинг. Қандай давлат органларини биласиз?
3. Давлатаппаратини ташкиллаштиришва хизмат кўрсатиш тамойилларини биласизми?
4. Давлатхизматчиси ким? Давлатхизматчилариға қандай талабларқўйилади?

2-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги фармони асосида тасдиқланган Қозоғистон Республикаси давлатхизматчилари ахлоқ кодексининг 3-қисмини (хизматданташқари вақтдаги хулқлари стандартлари) ўқинг. 7-моддасини ўқинг.

7. «Давлатхизматчилари» хизматданташқари вақтда:

1) умумий қабул қилинган ахлоқий меъёрларга риоя қилиш, жамиятга бегона бўлган хулқ — атвор, жумладан, жамоат жойларда одамларнинг қадр-қимматини ва жамиядаги одамгарчилик тамойилларига зарар етказадиган mast ҳолатдабўлишига йўл бермаслик;

2) содда бўлиш, кўрсатилаётганхизматларчоғида ўзининг мансабини рўкач қилмаслик ва ундан фойдаланмаслик.

3) ўзи томонидан жамиядаги одамгарчиликларга, тартиб ва хавфсизликларга раҳна солинишига олиб келадиган қонун талабларинибузиш ва бошқа фуқароларни қонунларга қарши, жамиятга ёт ҳаракатларни содир этишга йўл қўймаслиги шарт.

Давлат хизматчилариға нима сабабдан юқори талаблар қўйилишини тушунириб беринг. Мисоллар келтиринг.

Глоссарий

- **Давлат механизми** — давлатмажбуриятлари ва функцияларини амалга оширишга қаратилган давлатор-гантар тизими.
- **Давлат органи** — бу давлатмеханизмининг элементи, унинг ўз тузилиши бўлиб, давлат функцияларини амалга оширишда белгиланган ваколатлар берилган.

10-§. ДАВЛАТ ШАКЛИ

Бугун дарсда:

давлатшакли тұғрисида биламиз; олий давлаторгандар қандай ташкил этилишини, олий ва маҳаллий давлаторгандарининг муносабатлари қандай эканлигини үрганамиз.

Таянч сұздар:

- давлатшакли
- республика,
- монархия
- президент бошқарувидаги республика
- парламентлик республика
- аралашпрезидент-парламент бошқарувидаги республика

Давлат шакли давлатни ким ва қандай бошқаришини, давлат бошқарув тузилмаларининг қандай ташкил топғанлигини ва қандай ҳаракат қилишини, ушбу минтақада ахолининг қандай бирлашғанлигини, уларнинг ҳар хил минтақавий ва сиёсий тузилмалар орқали давлат билан қандай алоқалар үрнатишини белгилайди. Шу билан бирга, сиёсий ҳокимият ишлари қандай усул ва услублар ёрдамида амалга оширилишини, жамиятда шахсларнинг ҳуқуқий шароитларини ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва әркинликлари қандай ҳажмда эканлигини

аниқлайды. Жамиятдаги сиёсий ҳаёт ва давлат институтларининг барқарорлиги муайян даражада давлатнинг асл ҳолатига боғлиқ бўлади (12-чиизма).

Давлат шаклига ижтимоий-иқтисодий (асосий омиллар), табиий, иқлим шароити, миллий-тарихий, диний, маданий ва ҳ. к. ҳар хил омиллар таъсир қиласи. Шу тариқа, *давлат аҳволи* — бошқарув шаклида, давлат тузилмаси шакли ва сиёсий (давлатга оид) тартиблар шаклида намоён бўладиган давлат бошқарувини ташкиллаштириш.

Ёддасақланг! Давлатаҳволи — бошқарув шаклда давлат тузилмаси шакли ва сиёсий (давлатга оид) тартиблар шаклида намоён бўладиган давлат бошқарувин ташкиллаштириш.

12-чиизма

Бошқарув шакли

Бошқарув шакли
— монархия (абсолют, чекланган)
— республика (президентлик, парламентлик, аралаш)

Давлат-худудий тузилиш шакли
— оддий ёки унитар;
— мураккаб (империя, федерация, конфедерация)

Сиёсий тартиб шакли
— демократиялик
— антидемократик
(тоталитар, авторитар)

Ёдда сақланг! Бошқарув шакли — бу олий давлат бошқарув шакларини ташкиллаштириш усули, бошқарув шаклари органлар тузилишини, уларнинг бир-бiri билан ва халқ билан ўзаро ҳаркатларини ташкиллаштириш тартиби, давлатшаклари ташкил этилишида халқнинг иштироки даражаси.

Давлат бошқаруви шакли: олий давлат органларини ташкил этиш тартиби ва уларнинг ички тузилмалари тартибини; олий ва маҳаллий органларнинг ўзаро муносабатлари тартиби; олий давлат ҳокимияти билан аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатлар хусусиятлари; давлат органи ишларига аҳолининг иштироки даражаси; жамият олдида давлат органларининг жавобгарлик даражаларини англатади.

Бошқарувнинг иккита асосий шакли мавжуд:

1. Монархия — бошқарув шакли, унда олий ҳокимият ягона шахс қўлида бўлади ва бошқарув шакли ана шу шахс томонидан амалга оширилади ҳамда ўзгартирилади. Одатда бошқарув шакли айни чоғда амалда бўлган ҳукмроннинг фарзандларига мерос сифатида ўtkазилади. Шунингдек, монарх жамият олдида қонунан жавоб бермайди. Ер юзидаги илк давлатлар бошқарув шаклига кўра абсолют монархиявий давлатлар бўлган (13-чизма).

Монархия атрибулари

13-чизма

Монархиянинг икки тури бор:

Чекланмаган (абсолют)
минархия

Чекланган ёки
конституциявий монархия

Чекланмаган (абсолют) монархия. Монарх — давлатнинг ягона олий органи. Қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимияти монарх қўлида бўлади. Ҳозирги кунда мана шундай бошқарув шаклига эга давлатлар сирасига Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари киради;

Чекланган ёки конституциявий монархия. Бу борада давлат ҳокимияти монарх ва бошқа органлар ўртасида тақсимланади, масалан, парламент ва суд. Чекланган монархия бир неча турлар — парламент бошқарувидаги, дуалистик, конституциявий монархия турларига бўлинади.

Глоссарий

- **Давлат шакли** — уч элементларийгинди. Улар: бошқарув шакли, давлаттузилмаси шакли, сиёсий тартиб шакли.

Конституцияйи ёки чекланган монархия монарх бошқаруви ваколатли органлар билан чекланган бошқарув шаклини англатади. Одатда бу парламент томонидан тасдиқланган Конституция билан чекланади. Монарх Конституцияни ўзгартыриш ҳуқуқига эга эмас. Бошқарув шакли сифатида конституцияйи монархия буржуазияйи жамиятнинг шаклланиш даврида пайдо бўлган. Шу кунгача Европа ва Осиёдаги бир қатор давлатлар (Дания, Испания, Норвегия, Швеция ва ҳ.к.)да конституцияйи монархия ўз аҳамиятини йўқотмаган.

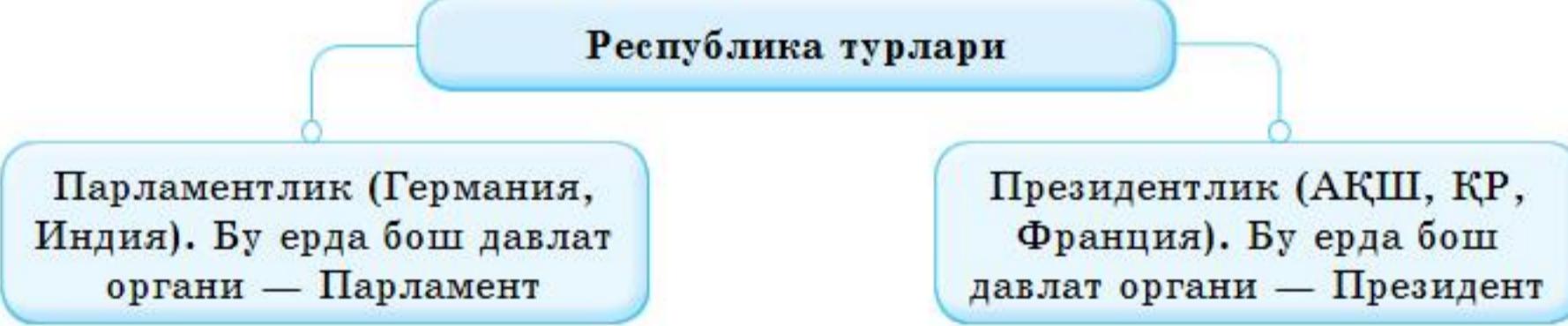
Парламент бошқарувидаги монархия конституцияйи монархиянинг бир тури ҳисобланади. Бу ерда ҳукумат монарх қўлида бўлмайди, қонун ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилинади ҳамда унга монарх имзо чекади, ҳукумат монарх олдида эмас, парламент олдида жавоб беради. Бунга Буюк Британиядаги монархия мисол бўла олади.

Дуалистик монархияда давлат ҳокимияти икки томонлама ҳусусиятларга эга бўлади. Қонуний ҳамда амалий бошқарув ишлари монарх ташкил этган ҳукумат ўртасида ва парламентда тақсимланган.

Айрим давлатларда монарх мамлакатни суверен жиҳатдан эмас, диний жиҳатдан ҳам бошқаради. Бундай монарх теократик монархия (Саудия Арабистони) деган номга эга.

2. Республика — олий давлат ҳокимияти сайлов органларига тегишли бўлган бошқарув шакли. У муайян муддатга аҳоли томонидан сайланади. Мазкур сайлов органлари сайловчилар олдида жавобгар бўлади (14-чизма).

14-чизма

Республика парламент бошқарувидаги ва президент бошқарувидаги республика турларига бўлинади:

а) парламент бошқарувидаги республикада парламент — фақат қонун чиқарувчи эмас, ҳукумат ишларини кузатувчи орган. Давлат ҳаётини ташкиллаширишда парламент муҳим ўрин эгаллайди. Давлат раҳбари одатда парламент ёки маҳсус ташкил этилган парламент ҳайъати томонидан сайланади. Давлат раҳбари — Президент ҳукумат раҳбари ҳисобланмайди. Бундай республикада ҳукумат парламент томонидан тузилади, яъни парламентда кўп овозга эга бўлган партия депутатларидан иборат бўлади. Ҳукумат ўз фаолияти давомида парламент олдида жавоб беради ва ҳокимият парламентда кўп овоз тўплаган партиянинг қўлида бўлади.

Ҳукумат раҳбари (Бош вазир, Вазирлар Маҳкамаси раиси, канцлер) одатда президент томонидан тайинланади.

Парламентнинг асосий вазифалари — қонун чиқариш ва ижро этиш ҳокимиятини назорат қилиш.

б) президент бошқарувидаги республикада давлат ва ҳукумат раҳбарининг ваколатлари президент қўл остига бирлаштирилган. Мамлакатда президент асосий шахс ҳисобланади.

Классик президент бошқарувидаги республикага Америка Қўшма Штатлари киради. АҚШ конституциясига мувофиқ (асосида ҳокимиятни тақсимлаш таомиллари мужассам топган) қонун чиқарувчи ҳокимият — парламентга, ижро

этиш ҳокимиюти — президентта, суд ҳокимиюти — Олий судга тегишли деб аник ифодаланган. АҚШ Президенти құшимча овоз бериш (сайловлар) йўли билан сайловчилар ҳайъати орқали давлат аҳолиси томонидан сайланади.

Кўп давлатларда президент бошқаруви ўзига хос хусусиятларга эга. Францияда президент умумий-мажбурий овоз бериш орқали сайланади. Энг кўп овоз тўплаган номзод ғалаба қозонади. Қозоғистонда ҳам президент шундай тартиблар асосида танланади. Таъкидлаш керакки, Қозоғистонда президент бошқаруви шакли тасдиқланган (Қозоғистон Республикаси Конституцияси, 2-модда).

Кейинги йилларда *аралаш президент-парламент бошқарувидаги республикалар* пайдо бўлди, бундай шаклга эга бошқарувда ҳукумат президент ва парламент томонидан бирга тайинланади. Ҳозирги тамаддунлашган жамиятда бошқарув шакллари ўртасида сезиларли фарқлар учрамайди. Уларни ягона мақсад ва мажбуриятлар бирлаштиради.

Президент бошқарувидаги республика кучли ижро этиш ҳокимиюти билан фарқ қиласи, ҳокимиятни тақсимлаш тамойилларига кўра қонун чиқариш ва суд ҳокимияти биргаликда фаолият юритади. Замонавий президент бошқарувидаги республикалар томонидан амал қилинаётган самарали мувозанат ҳамда зиддиятлар механизм ҳокимиятнинг мувофиқлашган ҳолда фаолият юритиши, ижро этиш ҳокимияти томонидан нокулай хатти ҳаракатларга барҳам бериш учун шароитлар яратади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

- Давлатшаклларига изоҳ беринг. “Давлат шакли” тушунчаси нимани англатади?
- Бошқарув шаклларига изоҳ беринг. Республиканинг монархиядан фарқи нимада?

1-даражали топшириқ. Монархиянинг республикалардан фарқли томонларини курсатиб, қуйида берилган 3-жадвални тўлдиринг.

З-жадвал

МОНАРХИЯ	РЕСПУБЛИКА
Шаклланиш усули бўйича	
Ҳаракат қилиш вақти бўйича	
Давлат раҳбарларининг масъулияти	

Қозоғистон Республикаси Герби

2-даражали топшириқ. ҚР Конституциясینинг 2 ва 40—42 моддаларига таянган холда, Қозғистон Республикасидапрезидент бошқаруви шакларининг ўзига хос хусусиятларини тушунтириңг.

11-§. ДАВЛАТ ТУЗИЛМАСИННИГ ШАКЛИ. СИЁСИЙ ТАРТИБ ШАКЛИ

Бугун дарсда:

Биз давлаттузилмаси ва сиёсий тартиб шаклари билан танишамиз. Давлат ҳудуди қандай ташкил топганини, у қандай қисмлардан иборат эканини, давлатхокимияти ишлари қандай усулларва услубларёрдамидаамалгаширилиши, жамиятдашаснинг ҳуқуқий мақоми ва инсон ҳуқуқи ва әркинликларининг күлами қандай эканини билиб оламиз.

Ёдда сақланг! Давлат тузилмаси шакли — бу давлатва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни тавсифлайдигандавлатнинг ҳудудий жиҳатдан ташкиллаштирилиши.

Барча давлатлар ўзларининг давлат тузилмалари бўйича оддий ва мураккаб давлат тузилмалари шаклларига бўлинади (15-чизма).

15-чизма

Давлат тузилмаси шакли

Оддий, унитарли (ягона) давлат (Қозғистон Республикаси, Франция, Польша)

Мураккаб давлат

- федерация (АҚШ, РФ)
- империя (Рим империяси)
- ҳамдустлик (Еуропалик Иттифоқдош)
- конфедерация (ММХ)

Таянч сўзлар:

- федерация
- унитар
- империя
- конфедерация
- демократия
- антидемократия

Оддий ёки унитар (яхлит) давлат — марказлаштирилган ягона давлат. Бундай давлатларга тегишли алоҳида маъмурий-ҳудудий бирликлар давлат тузилмаси мақомига эга бўлмайди. Уларда мустақиллик белгилари йўқ (Қозғистон).

Унитар давлатларда олий ҳокимият органдари, қонун, суд органлари, фуқаролар ва солиқларининг ягона доирага эга тизимлари бўлади.

Мураккаб давлат — бу муайян даражада суверенитетга эга бўлган айрим давлат тузилмаларидан ташкил топган давлат. Мураккаб давлатларга империялар, конфедерациялар, федерациялар, ҳамдўстлик давлатлари ва иттифоқдош давлатлар киради.

Империялар — куч ишлатиш орқали ташкил этиладиган мураккаб давлат, империяга тегишли таркибий қисмлар олий ҳокимиятга тобе бўлади.

Империяларнинг асосий хусусиятлари шундаки, уларнинг таркибий қисмлари ҳеч қачон ҳуқуқий давлат мақомига эга бўлмаган. Масалан, Рим империяси, Британия империяси, Россия империяси ва ҳ. к.

Конфедерация — бу мустақил давлатларнинг вақтинчалик иттифоқи, аниқ тарихий даврлар босқичида муайян мақсадларга эришиш учун ташкил этилади. Бундай мақсадлар ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий мақсадлар ҳам бўлиши мумкин. Бунга 1776—1787 йиллардаги АҚШ, ҳозирги МДҲ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) мисол бўла олади.

Федерация — мураккаб иттифоқдош давлат, Давлат тузилмалари федерация таркиби ҳисобланади ва муайян даражада давлат мустақиллигига эга бўлади. Федерациялар марказлизлаштириш таъмйилларига асосланади.

Ҳамдўстлик — бу умумий белгилар, муайян бир хил белгилар билан тавсифланадиган уюшган давлатлар уюшмаси. Уларни иқтисодиёт, ҳуқуқ, тил, маданият, динга тегишли белгилар бирлаштириши мумкин. Ҳамдўстлик аъзолари — бу тўла мустақил, суверен давлатлар, халқаро муносабатлар субъектлари.

Давлатлар иттифоқдошлиги — бу жамиятларни жамоатчилик жиҳатидан уютиришнинг ўтиш даврига хос шакли. Иттифоқдошлик кўп ҳолларда давлатлараро шартномаларга асосланади. Шартномалар иттифоқдошликка аъзо давлатларнинг интеграциявий алоқаларини кучайтиради ҳамда уларни конфедератив бирлашмаларга томон даъват этади.

Ёдда сақланг! Сиёсий тартиб дейилганда жамиятдаги сиёсий эркинликлар даражаси, жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати, шунингдек, давлатбошқарувини амалга оширадиган усулларва услублартушунилади.

Сиёсий тартиб ҳар қандай шароитларда биронта давлатнинг ҳаёт тарзига сезиларли даражада таъсир кўрсата олади. Чунки сиёсий тартибининг ўзгариши давлатнинг ички ва ташки сиёсатига таъсир қилиши мумкин (ҳатто бошқарув ва давлат тузилмалари ўзгаришсиз қолса ҳам).

Сиёсий тартиб моҳияти — давлат бошқарувини амалга ошириш усуллари, фуқароларга бериладиган эркинликлар чора-тадбирлари, уларнинг сиёсий, иқтисодий ва бошқа давлат хизматлари соҳаларига фаол тарзда иштирок этиши. Сиёсий тартиб фақат давлатни эмас, бутун сиёсий тизимни тавсифлайди. Аникроғи, давлат бошқаруви муаммоси бўйича одамлар

Глоссарий

- **Давлат тузилиш шакли** — худудий давлатнинг бир қисмининг марказ билан ўзаро муносабати.
- **Сиёсий тартиб шакли** — жамиятдаги бошқариш усуларининг мажмуаси, шахснинг ҳуқуқий ҳолати.

Ўртасидаги муносабатлар ҳамда мазкур сиёсий тизим соҳасида юзага чиқадиган давлат ҳокимиютига нисбатан одамларнинг муносабатларини тавсифлайди.

Сиёсий тартиб демократиянинг тараққиёт босқичи ва шаклларини, мамлакатнинг муайян даврга мансуб сиёсий ҳолатини ифодалайди. Ҳар қандай жамиятнинг сиёсий тизими иқтисодий, маънавий, тарихий омилларга боғлиқ. Сиёсий тартиб баъзан *демократик* ва *антидемократик тартибда* бўлади.

Демократик тартибда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳимоя қилинади ҳамда кафолат берилади. Ҳокимият жисмоний шахслар ва жамият манфаатларини амалга оширади.

Антидемократик тартибда ҳокимият реакциячилар қўлида бўлади ва у диктатура усуслари орқали амалга оширилади (16-чизма).

16-чизма

Сиёсий тартиб турлари.

Демократик тартибда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳимоя қилинади. Ҳокимият жисмоний шахслар ва жамият манфаатларини амалга оширади.

Антидемократик тартибда ҳокимият реакциячилар қўлида бўлади ва у диктатура усуслари орқали амалга ошади. Демократиялик эркинлик бўлмайди.

Демократик сиёсий тартиб белгилари:

- халқ давлат бошқарувига доир ишларни амалга оширишда бевосита (фуқароларнинг референдумларда иштирок этиши) ва ваколатли (аҳолининг ҳокимият ишларини ўзлари томондан сайлаган ваколатли органлар орқали бажариши) демократия орқали иштирок этадилар;
- қарорлар оммавий озчиликларнинг манфаатлари инобатга олинган ҳолда қабул қилинади;
- давлат ҳокимиятининг марказий ва маҳаллий органларига сайланиши ва ўзгариши. Уларнинг сайловчиларга ҳисобот бериши, ошкоралик;
- ишонтириш, музокара, ягона қарорларга келиш усуслари тез-тез такрорланади;
- жамият ҳаётидаги барча соҳаларда қонун устуворлиги;
- инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари эълон қилинади ва реал ҳаётда таъминланади;
- сиёсий плюрализм, жумладан, кўппартиявийликлар мавжуд бўлади;
- ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши ва ҳ. к.

Антидемократик тартиб бир неча хил бўлади:

тирания, деспотизм, фашизм, тоталитар ва авторитар тартиблар.

Антидемократик тартибга қўйидаги белгилар хос:

- бир сиёсий партиянинг устунлиги;
- ягона расмий мафкура;
- бир хил мулк тури;
- сиёсий ҳуқуқлар ва эркинликларни инкор этиш;
- жамиятнинг табақа, каста ва ҳ. к. белгилар бўйича бўлиниши;
- қўйи қатламларга мансуб аҳолининг иқтисодий даражаси пастлиги;
- мажбурий ва жазолов чора-тадбирларининг устунлиги;
- ташқи сиёсатда агрессив ҳусусиятга эга ҳаракатлар ва ҳ. к.

Антидемократик тартиб бир неча хил бўлади; тирания, деспотизм, фашизм, тоталитар ва авторитар тартиблар.

Шунга кўра бошқарув шакли — олий ҳокимият органлари тузилмаси кўриниши. Сиёсий (давлат) тартиб шакли — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш кўрсаткичидир.

Назорат топшириқлар

1. Давлаттузилмаси шаклларига изоҳ беринг.
2. Сиёсий тартиб тушунчасига изоҳ беринг ва унинг турларини айтинг.
3. Қозоғистон Республикасидаги сиёсий режимнинг қандай ўзгачалиги бор? Жавобингизда "Рухани Жанғыру", "Қазақстан 2050" каби давлатдастуридан қўлланинг.

1-даражали топшириқ. Унитар, федерациява конфедерация давлатларнинг хусусиятларини чизма орқали кўрсатинг. Мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. Демократия ва антидемократия хусусиятларини чизма шаклида кўрсатинг. Мисоллар келтиринг. "Тимсоҳ" ўйини утқазинг.

3-даражали топшириқ. МДҲ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) ўзига хосликлари мазусига бағишлиланган ҳисобат ёзинг. МДҲ ни ташкил этишдан кўзда тутилган мақсадни тушинтиринг. Қозоғистоннинг МДҲ давлатлари Россия, Белоруссия ва Қирғизистон билан иттифоқдошлилигига мисоллар келтиринг. МДҲ да давлатлар қандай қийинчиликларга дуч келган? Ушбу қийинчиликларни ҳал қилишнинг йўлларини таклиф қилинг.

Ўқишга мўлжалланган қўшимча материаллар. 1991 йили 8-декабрда РСФСР Президенти Борис Ельцин, Белоруссия Олий кенгашининг раиси Станислав Шушкевич ва Украина Президенти Леонид Кравчук Беловежда МДҲ Қуриш тўғрисидаги шартномага қўл қўйди. Шу пайтдан бошлаб СССР ҳалқаро ҳуқуқ субъекти сифатида ҳаёт кечиришни тўхтатди.

Шу йилнинг 13 декабря МДҲ собиқ СССР нинг бошқа республикалари ҳам қўшилишини жоиз топди.

1991 йили 21 декабрда Озарбайжон, Армения, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдавия, Россия, Тоҷикистон, Туркменистон, Ўзбекистон ва Украина раҳбарлари Алматида бош қўшиб, Алмати декларациясини қабул қилди ва МДҲ қуриш тўғрисидаги шартнома қарорига имзо чекди.

Алмати учрашуви собиқ СССР республикаларининг мустақил давлатга иланиш жараёни тугатди. Декларация бир-бирининг мустақиллигини тан олди, ва чегарани бузмаслиги тўғрисида келишилди, МДҲ аъзоларининг ўзаро ҳаракати мувофиқлаштирувчи институтлар орқали юзага ошадиганлиги айтиб ўтилди.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги әлларининг байроқлари

2-боб. ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

12-§. ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугундарсда:

ҳуқуқиий давлаттүғрисида биламиз; ҳуқуқиий давлаттамойилларини ўрганамиз.

Замонавий демократик давлатлар ҳуқуқиий давлат бўлишга интиладилар.

Ёддасақланг! Ҳуқуқиий давлат— шахс ва жамият манфаатларини ҳимоя қиладиган давлат. Бундай давлатларданисон, унинг ҳаёти, ҳуқуқи ва эркинликлари олий қадрият ҳисобланади.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқиий давлат
- ҳокимиятни тақсимлаш
- импичмент
- тормоз ва мувозанат тизими

Ҳуқуқиий давлат қонунларга, инсонпарварлик меъёрларига ва яхшиликларга асосланади. Яъни ҳуқуқиий давлатда барча субъектлар қонунларни билади, ҳурмат қилади, ахлоқ ва инсонпарварлик меъёрларига амал қилади. Мана шундай давлатларни, албатта, мукаммал давлат деб ҳисоблаш мумкин. Шу боисдан ҳам бундай давлатларни ташкил этиш узоқ ва

мураккаб жараён ҳисобланади. Ҳуқуқиий давлат ғояси антик даврдан бошланган. Платон, Аристотель, ал Форобий, Монтескье, Ж. Локка ва ҳ. к. олимларнинг асарларини кўрсатиб ўтамиз.

Ҳуқуқиий давлат ғояси, энг аввало, барча турдаги ўзбошимчаликларга қарши бўлади. Ҳуқуқиий давлат ғояси қўйидаги мақсадларга эришишга қаратилган:

- Ҳокимиятни чеклаш. Ҳуқуқиий давлат қонунлар асосида ҳокимиятнинг жамият ва ҳар бир инсон ҳаётига ноўрин аралашиб чегараларини белгилайди.
- Олий ҳуқуқиий маданият ва қонунларни ҳурмат қилишни шакиллантириш. Бу борада давлат барча ҳуқуқ субъектларидан қонунга мос ҳаракатлар кутади.
- Фуқаролар эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва асраш.
- Можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш тамойиллари, базавий маданий қадриятларни тасдиқлаш.

Ҳуқуқиий давлатнинг асосий тамойиллари. Тамойиллар асосида ҳуқуқиий давлат равнақ топади ва яшайди (17-чизма).

17-чизма

Ҳуқуқиий давлат тамойиллари

Ҳуқуқларнинг устуворлиги тамойили

Ҳуқуқиий давлат тамойиллари

Судларнинг мустақиллиги тамойили

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқиий ҳимояси тамойили

Давлат ҳокимиятини қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимиятига бўлиш тамойиллари

Жисмоний шахслар ва давлатнинг ўзаро масъулияти тамойили

Хуқуқий давлатларнинг мақсадлари ҳар қандай тақдирда ҳам давлат тажрибалариға боғлиқ бўлмайди. Ҳар бир давлатда мазкур мақсадларни амалга оширишда кўпгина тафовутлар мавжуд. Бу ана шу давлатларнинг ҳар хил урф-одатлари ва уларнинг тарихи (жамият фани ва маданиятининг тараққиёт даражаси, инсонпарварлик-маънавий салоҳияти)га боғлиқ.

Хуқуқий давлат тамойиллари моҳиятини ўрганамиз.

Хуқуқларнинг устуворлиги тамойили:

- ижтимоий ва давлат ҳаётидаги муаммоларни ҳуқуқий, қонуний жиҳатдан ўрганиш;
- умуминсоний қадриятлар (мулоҳазакорлик, адолат) ва ҳуқуқ қадриятларини (қонун олдида ҳамма teng) жамиятнинг ташкилий-ҳудудий бўлиниши ва легитим оммавий бошқарув кучи орқали бирлаштириш;
- давлат ва жамоат органлари қарорларини ҳуқуқий асослашнинг зарурлиги;
- мамлакатда маълум қилиш ва ҳаракат қилиш учун зарур бўлган шакллар ҳуқуқи ва анъаналарнинг мавжуд бўлиши (Конституция ва қонунлар, моддий ва процессуал кафолатлар тизими ва ҳ.к).

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий ҳимояси тамойиллари. Бу тамойил бошланғич, мажмуй ҳамда абсолют хусусиятларга эга. Қуйидаги тоялар орқали амалга оширилади:

а) бевосита қонунлар билан таъқиқланмаган барча нарсаларга рухсат берилади.

Бу тамойил фуқаролар ва юридик шахсларга мўлжалланган. Мазкур шахслар давлат олдида фақат қонунларда белгиланган шароитдагина жавобгар бўлади, фуқаролар давлатнинг фақат қонунларга асосланган талабларини ижро этишга мажбурий эканлигини англатади;

б) қонунларда бевосита ифодаланган омилларгагина рухсат берилади. Бу тамойил давлат органлари ва мансабдор шахсларга мўлжалланган. Яъни мансабдор шахслар ва давлат хизматчилари учун ваколатлар кўлами қонунларда белгиланган, қонунларда ифодаланган нарсалардан бошқа ҳеч нарсаларни содир этиш мумкин эмас.

Глоссарий

- **ҳуқуқий давлат** — бу барча шахсларбир хил даражада қонунларга бўйсунадиган давлат.
- **Ҳокимиятни тақсимлаш** — бошқарув тизимидан систеъмолқилган ҳолда фойдалан- масликка тўсик бўладиган тамойил. Давлатҳокимияти учта тармоққа бўлинади — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти.
- Уларвето институти, импичмент институти, ишончсизлик тўғрисидаги овоз бериш тизими, давлат органларини сайлашва тайинлаш институти, судларнинг мустақиллигини ўз ичига олади.
- **Вето** (лотинча вето — таъқиқланади деган маънени англатади) — давлатраҳбарининг қонун чиқарувчи орган томонидан қабул қилинган қонунни тўхтатишёки бекор қилиш ҳуқуқи.

Хокимиятни тақсимлаш тамойили. Давлат үз ваколатларини битта орган зымасига юклаб қўймаслиги керак. Бошқарувнинг барча бўғинлари битта қўл остида тўпланиши бошбошдоқликларни вужудга келтиради ҳамда эркинликларни бартараф этади. Бошқарув шакллари қонунлар билан чекланган тақдирдагина эркинлик бўлиши мумкин.

Давлат ҳокимиятини уч тармоқقا бўлинади — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти (18-чизма).

18-чизма

Ёдда сақланг! Ҳокимиятни тақсимлаш тизимида Қозоғистон Республикаси Президенти алоҳида ўринга эга. Президент ҳокимият бўғинларидан устун у ҳакам, сиёсий етакчи, ҳокимиятнинг барча бўғинлари мутаносиб равишда ишлашни амалга оширади.

Ҳокимиятнинг тақсимланиши “*тормоз ва мувозанат тизими*” билан чамбарчас боғлиқ. Бу — давлат бошқаруви тармоқлари (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд)га доир қўлланиладиган ҳуқуқий чекловлар йиғиндиси. Уларга вето, импичмент, ишончсизлик билдириш, сайлов, давлат органларини тайинлаш институтлари ва мустақил суд органлари киради. Масалан, Президент қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг шошилинч қарорларига қарши *вето* жорий этиш ҳуқуқига эга.

Вето икки хил бўлади:

- *абсолют* (ёки чекланган) вето, парламент қабул қилган қонунни бутунлай қабул қилмаслик ҳуқуки;
- *нисбий* (шубҳали) вето, давлат раҳбарининг қонунни санкциялашдан воз кечиши фақат қонун кучга киришини тўхтатади, чунки парламентга қайта овоз бериш орқали қабул қилиш ҳуқуки берилади.
- *президент бошқаруви муддати, импичмент, Парламент томонидан Ҳукуматга ишончсизлик вотуми*. Ижро этувчи органларнинг масъул шахсларига қонун чиқариш тузилмаларига сайланиш, тижорат ишлари билан шуғулланиш таъқиқланади. Суд ҳокимияти фаолияти Конституцияда ифодаланган тамойиллар асосида амалга оширилади:

айбсизлик презумпцияси, мудофаа ҳуқуқи, фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, иш юритишнинг ошкоралиги ҳамда процесснинг шаффофлиги ва рақобатбардошлиги, судьялардан воз кечиш ҳуқуқи ва ҳ. к.

Импичмент — олий мансабга эга мансабдорга ишончсизлик билдириш, уни вазифасидан озод этиш, қонуний равишида жавобгарликка тортиш. Импичмент маросимининг моҳияти қуйидагича: алоҳида мансаб мартабасига боғлиқ ҳолда Президент ўз давлати фуқаролари билан бирга жавобгарликка тортилмайди. Шунга кўра Президентнинг жавобгарлигига боғлиқ иш очишнинг ўзига хос тартиби тайёрланган. Масалан, Қозоғистон Республикаси Конституциясидаги 47-модданинг 4-бандида Қозоғистон Республикасининг Президентига импичмент (ёки вазифасидан озод этиш) давлатга хиёнат қилган тақдирдагина Парламент томонидан эълон қилиниши мумкин деб белгиланган.

Қизиқарли маълумот!

Хорижий тажрибаларга мурожаат қиласиз. АҚШ Конституциясида(4-модда,2-банд) шундай дейилган: “Президент ва олий мансабдор шахслар импичмент маросими бўйича давлатга хиёнат қилиш, порахурлик ёки бошқа мураккаб жиноятлар ҳамда ҳуқуқбузарликлар (мисдиминор) учун вазифасиданозод этилади”. АҚШнинг жиноят қонунида “мисдиминор” тушунчаси ўта оғир жиноят деб аниқланган; АҚШдаги етакчи ҳуқуқшуносларнинг айтишича, давлат раҳбари вазифасига мос келмайдиган Президентнинг ҳар қандай ҳаракатлари, шунингдек, ҳукуматга нисбатанишончини йўқотиши мумкин.

Қонун уступорлиги тамоили. Қонун — олий қонуний кучга эга расмий ҳужжат. Қонунлар Парламентда қабул қилинади. Ҳуқуқий давлатнинг моҳияти қонунлар табиати, уларнинг қонуний хусусиятига мослиги орқали намоён бўлади, бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларни таъминлашга қаратилган. Таниқли немис мутафаккири Гегель “намунали қонунлар давлатнинг равнақ топишига олиб келса, бепул мулк — давлат юксалишининг бош шарти” деб алоҳида таъкидлаган эди.

Судларнинг мустақиллиги тамоили. Ҳуқуқий давлатларда барча инсонлар қонун ва суд олдида тенг. Судлар адолатли суд органи ҳисобланади, фуқаролар бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун суд органига мурожаат қиласи, бутун жамият ва давлат судларнинг қарорларини адолатли деб тан олади, шунинг учун ҳам судлар ҳар қандай органлардан мустақил бўлиши керак. Судлар ички ишончларни инобатга олган ҳолда, ишларни Конституция ва бошқа қонунлар асосида ўрганиш ҳамда ана шу қонунлар бўйича қарорлар қабул

қилиши шарт. Суд ишларига ҳар қандай таъсир күрсатиши, ташқаридан босимлар ўтказилишидан әхтиёт бўлиш шарт. Суд ишларига аралашиш қонунан белгиланган тартиблар асосида жазоланади.

Давлат ва жисмоний шахсларнинг ўзаро жавобгарлик тамойиллари. Бу тамойил сиёсий ҳокимиятни бошқарувчи сифатида давлатлараро муносабатларнинг ва уни амалга оширишнинг иштирокчиси сифатида фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий ташабbusларини англатади. Конунларда жамият ва жисмоний шахслар эркинликлари тасдиқланган ҳолда, давлат ўз ҳаракатлари меъёрларини ҳам белгилайди. Давлат зиммасига фуқаролар, жамоат ташкилотлари, бошқа давлатлар билан муносабатларда адолат ва тенгликлар таъминланадиган мажбуриятлар юкланади. Конунларга бўйсунган ҳолда давлат органлари унинг кўрсатмаларини буза олмайди ва ушбу кўрсатмаларни бузганлиги ёки мажбуриятларни бажармаганлиги учун жавоб беради.

Жамият давлат органлари томонидан мажбуриятларнинг ижро этилишини назорат қиласи. Қуйидагича назорат шакллари мавжуд: ҳокимият вакилларининг халқ олдида ҳисбот бериши, сайловчилар билан доимий равишда учрашувлар ўтказиб туриши, мансабдор шахсларнинг фуқароларни қабул қилиши ва ҳ. к. Шахсларнинг давлат олдидаги масъулияtlари ҳам мана шу қонуний ташабbusлар орқали белгиланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ҳуқуқий давлатнинг асосий ғояларини атрофличатаҳлилқилинг. Ҳуқуқий давлатнинг ғояси демократик жамият учун нақадар самарали эканлигини исботланг.
2. Ҳокимиятни тақсимлаштамойилларини таҳлилқилинг. Бутамойилнинг асосий мақсади нималардан иборат? Мувозанат ва тенглик тизимининг маъносини аниqlанг. Мувозанат ва тенглик тизими давлат ҳокимиятини чеклашга қаратилганлигини исботланг. Ветодеганимиз нима?

3-даражали топшириқ. Ҳуқуқий давлатнинг асосий ғояларини яратган ва таҳлил қилган мутаффакир олимларнинг номлари ва асарларини айтинг. Уларнинг асосий ғояларини тушунириб, мисоллар келтиринг.

13-§. ЖАХОН АМАЛИЁТИДА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИОНАЛ АҲАМИЯТИ

Бугун дарсда:

ҳуқуқий давлатмоҳияти билан танишамиз, ҳуқуқий давлатлардақандай муаммолар вужудга келишини ва ҳуқуқий давлатташкил этиш йўлларидағи тўсиқларни бартараф этиш йўлларини кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши — мурракаб ва узок жараён. Масалан, АҚШда бу жараён тахминан икки юз йилга чўзилган. Ҳуқуқий давлат ташкил этиш, энг аввало, жамиятни демократлаштириш орқали амалга оширилиши шарт. Бироқ бу йўл мутлақо осон йўл эмас, узок давом этади, баъзан қон тўкилишлар эвазига эришилади.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқий давлат
- демократия
- ҳуқуқий маданият

Тарих саҳифаларидан. Масалан, инсон ҳуқуқларини амалга оширишда сезиларли даражада тараққиётга эришган АҚШ ҳиндулар билан узок давом этган урушларни бошдан ўтказган: Шимол ва Жанубнинг фуқаролар уруши, ирқий камситишлар, қора танли америкаликларнинг қўзғолонлари ва урушга қарши талабаларнинг намойишларда иштирок этувчиларни жазолаш. Ҳатто ана шу вақтда энг илғор Конституция қабул қилинган бўлса-да сайлов ҳуқуқига фақат оқ танли одамлар эга бўлган. XIX аср бошларида мулкнинг ценз (чеклов) кучига барҳам берилади, хотин-қизлар эса 1920 йилда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади. Бунинг учун Кўшма Штатларга бир ярим асрга яқин вақт керак бўлган. XX асрнинг 60-йилларигача АҚШнинг айrim жанубий шататларида қора танли америкаликлар сайлов ҳуқуқига эга бўлмаган. 1971 йилда сайловчилар ёши 21 ёшдан 18 ёшгacha чекланган. Францияда Буюк буржуазия инқилобидан бошлаб Париж Коммунасигача инқилоблар ўрин эгаллаган. Ушбу давлатда монархия, республика, империянинг ағдарилиши ва қайта юксалиши, эркинлик шиорлари билан ilk бор майдонларга чиқиши, тенглик ва биродорлик бир неча ўн йилликларга чўзилган.

Демократияга эришиш учун бир неча вазифаларни ҳал қилиш лозим. Қонунлар бўйича яшайдиган ҳақиқий ҳуқуқий давлатни барпо этиш. Энг аввало, давлат тузилмаларининг ўзи қонунан белгиланган қоидаларга қатъий амал қилиши керак. Бошқа сиёсий жараёнларнинг барча субъектларига қўйиладиган талаблар шулардан иборат. Шунингдек, бу муносиб иқтисодий қулай ҳаёт ва хавфсизликларни қўшиб ҳисоблаганда бир неча муҳим ҳуқуқларни амалга ошириш учун замин яратади.

Давлат томонидан олиб борилган ҳар қандай сиёсий ўзгаришлар мазкур давлатда яшовчи халқларнинг иродаси инобатга олинган ҳолда амалга оширилади. Жамиятнинг ахлоқий шароити инобатга олинмаса, бундай ислоҳотларнинг муваффақият қозониши қийин: улар тўхтаб қолиши ёки жуда суст олиб борилиши мумкин. Демократияга, эркинлик, ҳуқуқий давлат, инсон ҳуқуқларига асосланиш каби Қозоғистонни қайта қуриш мақсадларига жамият томонидан ижобий ҳимоялар кўрсатилиши керак.

Глоссарий

- **Консенсус** — қандай бир масалабүйіча умумий ечимга келиш. Битимлар тузищаовоз беришсиз. ҳалқилинади.
- **Демократия** — ҳуқуқий давлатасоси.

Ҳуқуқий давлатда ягона қарорға келиш ҳуқуқнинг бош вазифасидир. “Умумий манфаатлар”га әришиш мақсади бүйіча давлатни шакллантириш асосида қарама-қарши манфаатларнинг ягона қарорға келиши мужассам топған. Ҳуқуқий давлат *консенсул давлат* ҳисобланади. Синфларни тор-мор қилиш ва бартараф этишга асосланған тоталитар давлат билан солиширилганды, ҳуқуқий давлатни шакллантириш дейилганды олиб борища зўравонликлардан воз кечиш, зиддиятлар ва келишмөвчиликларга барҳам бериш учун фақат демократик институтлардан фойдаланиш тушунилади.

Қозоғистон учун ижтимоий барқарорлыкни сақлаш муҳим аҳамияттаға эга. Мамлакатимиз кўп миллатли давлат, бу ерда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар ўзаро аҳил ва иноқ яшаб келмоқдалар. 1995 йил 1 мартда Қозоғистон халқи Ассамблеяси — Қозоғистон Республикаси Президенти қошидаги маслаҳат-кенгаш органи ташкил этилган.

Ушбу ташкилотнинг асосий мақсади — маънавий ҳамжиҳатлик ғояларини шакллантириш ва тарғибот қилиш, халқлар дўстлиги ва миллатлараро тотувликларни кучайтириш ва сақлаш.

Демократия — ҳуқуқий давлат асоси. Ҳуқуқий давлатларда фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда тўла иштирок этиши учун ва сиёсий иш кўнималари ҳамда ўз ҳаракатларида масъулият ҳиссини шакллантириш учун барча шароитлар яратилмоқда. **Ҳуқуқий демократик давлат** — бу тузилиши ва фаолияти халқ иродасига, инсон ва фуқароларнинг умумэътироф этилган ҳуқуқлари ва эркинликларига мос келадиган давлат. Таъкидлаш керакки, халқ давлат ҳокимиятининг ягона манбаидир.

Ҳуқуқий давлатларда фақат қонунан сайланған ҳукумат мажбурий восита сифатида куч ишлатиш ҳуқуқига эга. Бу ерда “қонун ва суд олдида ҳамма тенг” тамойилига амал қилинади. Ҳуқуқий давлат Конституциянинг ҳуқуқий барқарорлиги тарафдори, шунингдек, Конституция, қонунларни олий даражада ҳурмат қилиш, англашни афзал кўради.

Ҳуқуқий давлатнинг иқтисодий асоси ҳар хил шакллардаги мулкларга (давлат мулки, жамоа мулки, ижара, хусусий, кооператив, шахсий ва бошқа), кўп тузилмаларга асосланған ишлаб чиқариш муносабатлари. Улар тенг ҳуқуқли ва бир хил миқдорда қонун билан муҳофаза қилинган.

Ҳуқуқий давлатларда мулк бевосита ишлаб чиқарувчилар ва моддий бойлик истеъмолчилариға тегишли; хусусий тадбиркор ўз меҳнати билан ишлаб чиқарған маҳсулотининг әгаси ҳисобланади.

Қозғыстон халқи

Хуқуқий давлатнинг ижтимоий асоси ўзини-ўзи тартибга соладиган фуқаролар жамиятидан ташкил этилади, бу жамият илфор фикрли, эркин фуқароларни бирлаштиради. Бу борада мулк субъектлари мустақил, эркин ҳаракат қила олади.

Хуқуқий давлатнинг инсонпарварлик асосини гуманизм ва адолат, инсон тенглиги ва эркинлиги каби умуминсоний тамойиллар ташкил этади. У аниқ давлат бошқарувининг демократик усулларини, адолат ва судларга раислик қилишдан, давлат билан ўзаро муносабатлар жараёнида жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига алоҳида эътибор қаратишдан, озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан, ҳар хил диний қарашларга бағри кенглик билан қарашда кузатилади.

Хуқуқий давлатда давлат хизматларининг шакллари, йўллари ва механизмлари, ҳуқуқ ва кафолат берилган фуқароларнинг эркинлик чекловлари аниқ ва пухта аниқланган.

Хуқуқий давлатларга қўйиладиган умумий талабларга тўхталамиз:

- қонунларнинг барча синфлар ва ижтимоий групкаларнинг муҳим манбаатларига, ижтимоий-иктисодий жараёнларга ҳамда жамиятдаги ахлоқий-руҳий аҳволга мос келиши;
- амалдаги қонунларнинг Конституцияга жиддий равишда мувофиқ келиши;
- қонун устуворлигини қонунлар доирасида меъёрий ҳужжатларда амалий таъминлаш;
- фуқароларнинг ҳуқуқий ижодкорлик жараёнларида иштирок этиши учун танланган демократик анъаналарнинг мавжуд бўлиши;
- жамоат фикрини инобатга олиш;

- таҳлил, давлат, ижтимоий тузилмаларининг барча босқичларида субъектлар ўртасидаги низоли ва мажороли ҳолатларни ҳал қилишда қонуний механизмларнинг мавжуд бўлиши;
- фуқароларнинг ҳуқуқий билими ва олий даражага эга ҳуқуқий маданияти бўлиши.

Шу тариқа, ҳуқуқий давлат ҳуқуқ ва қонунлар устуворлигини таъминлайди; инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига; қонун ва суд олдида барчасининг teng бўлишига имкон қадар кафолат беради.

Назорат топшириқлар

1. Ҳуқуқий давлатбарпо этишузоқ давом этадиганжараён эканлигини исботлаб, бу борадаги асосий муаммоларни ажратиб кўрсатинг. ОАВ материаллариданфойдаланинг.
2. "Танқидий ёндашамиз!" Платоннинг фикрини таҳлилқилинг.

2-даражали топшириқ. Платон "Қонунлар" асарида шундай деган: "Қонун кучга эга бўлмаган ҳамда кимларнингдир бошқаруви остида бўлган давлат тез парчаланади. Қонун — раҳбарларустидан ҳукмрон, раҳбарлар эса қонунларнинг қули бўлган давлатларнинг равнақ топишига ишончим комил". Платоннинг фикри ҳозирги кунда ҳам долзарбми? Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий давлатни ташкил этиш жараёнида қандай муаммоларни ажратиб кўрсатиш мумкин? Ўз фикрингизни билдиринг.

3-даражали топшириқ. "Ҳуқуқий давлатлар тараққиётiga тўсқинлик қиладиган омиллар" мавзусида ахборот тайёрланг. Ахборотда иқтисодиёт, ижтимоий соҳалар, давлатапаратини ривожлантиришга доир муаммолар хусусида гапириб ўтинг. Қозоғистонда давлатни бошқариш соҳасида қандай янги ислоҳотлар олиб борилмоқда?

14-§. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ТУШУНЧАСИ, АСОСИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ ВА ИНСТИТУТЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик жамияти тўғрисида биламиз; фуқаролик жамиятининг асосий элементлари ва институтлариданхабардор бўламиз.

Ёдда сакланг! Фуқаролик жамияти дейилганда инсонпарварлик, диний, миллий, ижтимоий-иқтисодий, оиласи муносабатлар ва институтлар йиғиндиси тушунилади, улар ёрдамида шахсларва гурухлар манфаатларитаъминланади.

Фуқаролик жамияти — ҳуқуқий давлат асоси. Фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаса, ҳуқуқий давлат ҳам бўлмайди.

Фуқаролик жамияти ҳақида ўтган замон мутафаккирларининг ғоялари. Фуқаролик жамияти ғояси тўғрисидаги фикрлар қадимги даврларда пайдо бўлган. "Фуқаролик жамияти" тушунчасига қадимда Аристотель, Цицерон, Г. Гроций, Т. Гоббс, Ж. Локк, Гегель, Маркс каби буюк мутафаккирлар изоҳ берганлар. Фуқаролик жамиятининг асосий ғояси — жамиятда инсонларнинг устувор кучга эга бўлиши,

уларнинг мустақил ғоялари, ўз ҳаракатларини қонунан ҳурмат қилиб, инсонпарварлик та-мойилларига таянган ҳолда амалга ошириш лаёқатлари. Шу билан бирга, фуқаролик жамияти ҳаётига давлат тўсқинлик қилмаслиги шарт, давлат фақат ҳуқуқлар паймол бўлган ҳолларда аралashiши мумкин. XVII асрда инглиз файласуфи Томас Гоббс “Фуқаролик жамияти” ва “Левиафан” номли асарларида фуқаролик жамиятининг бошланғич йиртқич әҳтиросдан тинчлик ва тартибот қарор топган ма-даний жамиятга ўтиш жараёнида вужудга келадиган яхлит концепция таклиф қилган. Фуқаролик жамияти ғояси Жон Локк, Ж. Ж. Руссо, Кант ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида ёритилган.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик жамияти
- оила
- сиёсий партиялар
- ижтимоий фикр
- мустақиллик

Қизиқарли маълумот

Фуқаролик жамияти тўғрисида машҳур мутафаккирларнинг изоҳлари.

Фуқаролик жамияти — барча аъзолари олий инсоний фазилатларга бўлган жис-моний шахслар ва жамаолар иттифоқи. Давлат фуқаролик жамиятидан устун туради (инглиз файласуфи Томас Гоббс);

Фуқаролик жамияти — сиёсий жамият, яъни ўз манфаатларига давлатнингижти-моий соҳаси (инглиз файласуфи Жон Локк).

Фуқаролик жамияти — инсонлар бир-бири билан курашадиган жамият, курашларни тўхтатишучун давлатгаайланади (француз файласуфи Шарль Монтескье).

Фуқаролик жамияти — бу жисмоний шахсларнинг алоҳида мақсадлари ва манфаат-ларини амалгаошириш тизими. Фуқаролик жамиятида ҳақоний эркинликлар йўқ, чунки бундай жамиятда умумий хусусиятларгаэга шахсий манфаатларва ҳокимият ўртасида доим қарама-қаршиликлар содир бўлади (немис файласуфи Георг Гегель).

Фуқаролик жамияти тузилиши қўйидаги қисмлардан иборат:

- 1) нодавлат, ижтимоий-иктисодий муносабатлар ва институтлар (мулк, меҳнат, тадбиркорлик);
- 2) давлатдан мустақил ишлаб чиқарувчилар (хусусий фирмалар);
- 3) жамоат ташкилотлари ва ҳамжамиятлар;
- 4) сиёсий партиялар ва ҳаракатлар;
- 5) тарбия ва нодавлат таълим соҳаси;
- 6) нодавлат ОАВ тизими;
- 7) оила;
- 8) масжид, черков ва х. к.

Фуқаролик жамиятида ижтимоий фикр эркин турда шаклланади, ғоялар, қарашлар, фикрлар плюрализми мавжуд бўлади. Ин-сон ахборот олиш ҳуқуқларига эга. Бу борада давлат ҳокимияти демократик хусусиятга эга бўлади, инсонларни муносаб ҳаёт тар-зи билан таъминлайдиган самарали ижтимоий сиёсатни амалга оширади.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқи давлат үзаро бир-бирини тұлдиради, бир-бирига боғлиқ. Мұккамал фуқаролик жамиятини барпо этмасдан туриб ҳуқуқи-демократик давлат ташкил этиш мүмкін әмас, чунки онгли әркін фуқаролар қисман инсоний жамоаларнинг самарали шакларини яратиш имконига әга. Фуқаролик жамияти — ҳуқуқи давлат асоси. Фуқаролик жамияти бўлмаса, ҳуқуқи давлат ҳам бўлмайди (19-чизма).

19-чизма

Фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги муҳим омиллар

иқтисодий —
кўптузилмали
иқтисодиёт,
ҳар хил мулк
шакллари тартибга
солинадиган бозор
муносабатлари

сиёсий — бошқарув
ваколаттарини марказсиз-
лантириш, ҳокимиятни тақсим-
лаш, сиёсий плюрализм, давлат
ва жамоат ишларига фуқаролар
иштирокини таъминлаш, қонун
устуворлиги ва қонун олдида
барчанинг тенг бўлиши

маънавий —
битта мафкура
ва дунёқарашиб
монополиясининг
йўқлиги; виждон
әркинлиги,
маданийлик

Фуқаролик жамияти белгилари:

- инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ва әркинликларини қисман таъминлаш;
- жамиятни, ўзини-ўзи бошқариш;
- фуқаролик жамиятини ташкил этадиган тузилмалар ва ҳар хил аҳоли гурухлари рақобати;
- ижтимоий фикрнинг әркін ҳолда шаклланиши ва плюрализм;
- оммадан бир хил огоҳ бўлиш ва энг аввало, инсоннинг ахборот олиш ҳуқуқларини амалга ошириш;
- одамларнинг ҳаёт тарзларини мувофиқлаштириш тамойилларига асосланади (субординация тамойили асосида ташкил топган давлат аппаратидан фарқи);

Наврӯз байрами

Шанбалик

- иқтисодиётнинг кўптузилмалилиги;
- бошқарувнинг легитимлиги ва демократик хусусияти;
- ҳуқуқий давлат;
- давлатнинг инсонларнинг муносаб ҳаёт тарзини ва бошқа омилларни таъминлайдиган кучли ижтимоий сиёсатга эга бўлиши ва ҳ. к.

Шу тариқа, фуқаролик жамиятидаги субъектлар мустақил ҳаракат қила олади, жавобгарчиликни сезади, қандай ҳаракат қилишларини ўzlари ҳал қиласди. Энг асосийси — қонунни бузмасдан ва ўз юртининг манфаатлари учун хизмат қилишлари лозим.

Назорат саволлари ва топшириқлар

Фуқаролик жамиятига изоҳ беринг. Фуқаролик жамиятининг қандай белгилари бор?

1-даражали топшириқ. Ҳар бир белгини таҳлилқилиб 4-жалвални тўлдиринг.

4-жадвал

Фуқаролик жамияти белгилари

№	Фуқаролик жамияти белгилари	Белгининг моҳияти

2-даражали топшириқ. “Мутафаккирларнинг фуқаролик жамиятнинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари” мавзусида реферат тайёрланг. Қозоғистон Республикасидаги фуқаролар жамиятининг шаклланиши ҳақида ўз фикрингизни айтинг.

3-даражали топшириқ. Қозоғистонда фуқаролик жамиятида қандай қийинчиликлар бор? Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий жамиятдан фарқи нимада? Гуруҳда таҳлил қилинг.

15-§. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИОНАЛ ҚИЙМАТИ

Бугун дарсда:

фуқаролик жамияти қандай вазифалар билан шуғулланишини; у қандай мақсадларга эга эканини биламиш; тизим сифатида фуқаролик жамиятининг тузилмаси қандай деган саволга жавоб оламиш.

Фуқаролик жамияти — конкрет шахсга қаратилган эркин, демократик, ҳуқуқий жамият. Фуқаролик жамиятида қоидалар, қонунлар, анъаналар, урф-одатлар ва умуминсоний фазилатлар қадрланади. Бундай жамиятда ижодкорлик ва тадбиркорлик фаолиятлари билан шуғулланиш учун эркинликлар берилади, шунингдек, яхшиликларга эришиш ҳамда

Таянч сўзлар:

- фуқаролик жамиятининг тузилиши
- сиёсий партиялар
- касаба уюшмалари
- оммавий ахборот во-ситалари

инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини амалга ошириш учун имкониятлар яратилған бўлади. Давлат фаолиятини чеклаш ва назорат қилиш механизмлари ҳам бор.

Фуқаролик жамиятининг моҳияти — инсоннинг ҳаракат эркинлиги ва мустақиллигини таъминлаш, уни жамият аъзоси сифатида тарбиялаш.

Ёдда сақланг! Фуқаролик жамиятида инсоннинг шахсий ҳаёти қонун билан ҳимоя қилинади, фақат конкрет шахсга тегишли ҳамда жамият ва давлаттомонидан назорат остига олинмайди. Бу — шахсий ва норасмий муносабатлар соҳаси.

Фуқаролик жамиятининг вазифалари — жисмоний шахс ва давлат ўртасида воситачи бўлиш.

Фуқаролик жимиятининг мақсади — жамиятнинг ҳар бир аъзоси манфаатларини ҳимоя қилиш, жамият аъзолари манфаатларини ҳокимият ва жамият олдида мослаштириш, бошқарув фаолиятларини ижтимоий жиҳатдан назорат қилиш ҳамда унинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш.

Фуқаролик жамиятнинг вазифалари — алоҳида шахс ва давлат орасида воситачи бўлиш.

Фуқаролик жамиятнинг мақсади — Ҳар бир жамият аъзосисининг манфаатини ҳимоя қилиш, унинг манфаатларини ҳокимият ва жамияти олдида уйғулаштириш, ҳокимият хизматини жамият назорати, ҳамда ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш (20-чизма).

20-чизма

Фуқаролик жамияти тузилмаси

Фуқаролик жамияти институтлари

Сиёсий партия — давлат ҳокимияти, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатли ва ижро этувчи органларида фуқаролар, ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини билдириш ҳамда уларни шакллантиришда иштирок этиш мақсадида уларнинг сиёсий иродаларини англатадиган Қозогистон Республикаси фуқароларининг ихтиёрий уюшмалари.

Касаба уюшмалари — фуқароларнинг ўз касбий манфаатлари умумийлиги асосида ўз аъзоларининг меҳнат қилиш, шунингдек, бошқа ижтимоий-иктисодий ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш, иш шароитларини яхшилаш мақсадида ихтиёрий равища ташкил этиладиган мустақил, рўйхатдан ўтган ва аъзолари бўлган ижтимоий бирлашмалар.

Диний бирлашмалар — маҳаллий диний бирлашмалар (ҳамжамиятлар), диний бошқармалар (марказлар), шунингдек, диний ўқув масканлари ва ибодатхоналар, масжидлар, черковлар.

Оммавий ахборот воситалари — даврий матбуот нашри, радио ва телевидение дастурлари, кинофильмлар, овоз-тасвир ёзувлари ҳамда омма фойдалана оладиган телекоммуникация тармоқларида (интернет ва бошқалар) WEB-сайтларни қўшиб ҳисоблагандаги, оммавий ахборотларни муддатли ва доимий эълон қилишнинг бошқа шакли.

Жамоат бирлашмалари — сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва фуқаролар томонидан ягона мақсадларга эришиш учун ихтиёрий равища ташкил этилган, қонунларга зид келмайдиган бошқа бирлашмалар. Жамоат бирлашмалари нотижорат ташкилот ҳисобланади.

Нодавлат ташкилот — ягона мақсадларга эришиш учун фуқаролар ва (ёки) нодавлат қонуний шахслар Қозогистон Республикаси қонунларига мувофиқ ихтиёрий равища ташкил этган нотижорат ташкилот (сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва диний ташкилотлар бундан мустасно).

Миллий-маданий бирлашмалар — ўзини муайян этник бирлашмаларга мансуб деб ҳисоблайдиган фуқароларнинг асл миллий хусусиятларни сақлаш, тили, билими ва маданиятини ривожлантириш муаммоларини мустақил ҳолда ҳал қилиш мақсадида ташкил этилган бирлашмалар.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш — маҳаллий аҳамиятга эга муаммоларни бевосита ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари (институтлари) орқали

Оммавий-ахборот воситалари

мустақил ҳолда ҳал қилиш мақсадида, фуқароларнинг яшаш жойи бўйича муайян манзиллар доирасида ташкил этган ўзини-ўзи ташкиллаштириш шакли.

Фуқаролик жамияти тўртта мажбурий элементлардан иборат: *фуқаро, жамият, давлат ва ҳуқуқ*. Бу элементлар бир-бири билан ўзаро алоқадор. Фуқаролик жамияти давлатсиз, давлат эса одамларсиз (бўйсинувчилар) яшай олмайди. Ҳар қандай тақдирда ҳам давлатга мансублиги уларга сиёсий, ижтимоий-иктисодий ҳуқуқлар юклайди. Фуқаро — давлат ва жамият асоси.

Шунга кўра фуқаролик жамияти тушунчаси асосини эркинлик, тенглик, адолатпарварлик ғоялари ташкил этади. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари ҳуқуқ субъектлари сифатида шахслар тенглиги, уларнинг эркинликлари, хусусий мулк устунлиги, шартномлар эркинлиги, ҳуқуқбузарлардан ҳимоя қилиш, ягона тўхтамга келтирилган қонун ва мустақил нуфузли суд ҳисобланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Фуқаролик жамиятига изоҳ беринг.
2. Фуқаролик жамияти тузилмасини таҳлилқилинг.
3. Кўп partiya вийлик фикрлар пурализми атамасига қандай тушунасиз? Кўп partiya вийлик бўлмаса, демократия бўлиши мумкинми?

1-даражали топшириқ. “Фуқаролик жамиятининг тузилмаси” мавзусида ахборот ёзинг ва тақдимот тайёрланг. Инсон тараққий топишида фуқаролик жамияти институтининг ўрни қандай? Мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. Ҳозир бизнинг жамиятимизда, айниқса, ёшлар орасида динга қизиқиш кучаймоқда. Илгари жамиятимизга ёт бўлган ниқоб, чодра, палаклава, паранжи каби кийим турлари пайдо бўла бошлади. Шунга кўра, мамлакатимизда юз қиёфасини тугал ёпиб турадиган кийимлар кийишни таъқиқлайдиган қонун лойиҳаси тайёрланмоқда. Бу чора-тадбирлар нима сабабдан вужудга келди? Дин ва давлат бир-биридан ажralган суверен давлатда бошқаларнинг ишига аралашиб мумкинми? Суверен ва диний давлат тушунчаларини солишитиринг. Диний либослар кийиш намуналари тартибга солинадиган давлатлардан мисоллар келтиринг. Гуруҳда таҳлилқилиб, ўз фикрингизни билдиринг.

3-даражали топшириқ. 2011 йил 11 октябрда қабул қилинган “Қозоғистон Республикасида диний фаолиятва диний бирлашмалар тўғрисида”ги Қонунни ўқинг. Бу қонун нима сабабдан қабул қилинди? Мазкур қонунга киритилган ўзгартиришларни дўстларингиз билан бирга муҳокама қилинг. Масалан, вояга етмаган шахслар ота-оналаридан бирон-тасининг розилиги бўлмаса худога итоат қилиш, диний урф-одатларни бажариш, расм-русларни адо этиш ишларига рухсат берилмайди. Шу билан бирга, Қозоғистон Республикаси фуқаролари мамлакатимизда олий диний (маънавий) таълим олгандан кейингина хорижда диний (маънавий) билим эгаллашгарухсат бериладиган меъёр жорий этилажак. Мана шундай янгиликларнинг моҳиятини таҳлилқилинг.

3-боб. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ” ТУШУНЧАСИ

16-§. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ” ТУШУНЧАСИ

Бугун дарсда:

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари түшунчаларини күриб чиқамиз; “инсон”, “шахс”, “фуқаро” түшунчаларининг фарқини ажратамиз.

Инсон ҳуқуқларини күриб чиқишидан олдин “инсон”, “шахс”, “фуқаро” түшунчаларининг фарқларини билиш мұхым ақамиятта әга. “Инсон” түшунчаси биологик жиҳатдан мұайян физиологик хоссаларга әга тирик табиат вакили сифатида тавсифланади. Инсон — үз вужудида биологик ва ижтимоий ташаббларни боғлайдиган ҳаёт әгаси, унга психик тараққиёт шакли — ҳис-туйғу хос. “Шахс” түшунчаси шахсни жамиятдаги үз ўрни ва мавқеи, жамият олдидаги масъулиятини ҳис қила оладиган мавжудот сифатида ижтимоий жиҳатдан тавсифлайди (инсон ҳар хил объектив, субъектив сабабларга боғлық ҳолда шахс хусусиятларига әга бўла олмаслиги мумкин, масалан, психик касалликлар туфайли суд уни ҳаракатга лаёқатсиз деб топган ҳолларда). “Фуқаро” түшунчаси инсонни аниқ битта давлатдан доимий ҳуқуқий алоқалар ўрнатган мавжудот сифатида қонуний жиҳатдан тавсифлайди. Шунга кўра, “инсон”, “шахс”, “фуқаро” түшунчалари муносабатларини қўйидагича якунлаш мумкин:

- инсон — ижтимоий-биологик түшунча;
- шахс — ижтимоий түшунча;
- фуқаро — ҳуқуқий түшунча.

“Инсон ҳуқуқлари” түшунчаси билан бергә, виждон эркинлиги, диний эътиқод эркинлиги, фикрлаш эркинлиги ва сўз эркинлиги ҳ. к. атамалар қўлланилди. Инсон эркинлиги — давлат аралashiши мумкин бўлмаган хизмат соҳалари. Давлат фақат ҳуқуқий меъёрлар орқали инсоннинг үз ихтиёри бўйича ҳаракат қилишини ёки ҳаракат қилмаслигини, чегараси, ҳудудини белгилайди. Давлат инсон эркинлигига аралашмаслиги

Таянч сўзлар:

- инсон
- шахс
- фуқаро
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари

Глоссарий

- **Инсон ҳуқуқлари** — қонун билан қўриқланадиган эҳтимолий ҳаракатлар мезонлари. Инсон ҳуқуқлари давлаттomonидан таъминланади ва бундай ҳуқуқлар инсонга туғилган чоғида берилади. Инсон үз ҳуқуқлари орқали шахсий манфаатларива эҳтиёжларини таъминлайди.

шарт, давлат факат инсон әркинлигини бошқарув ҳукмронлиги ва бошқа шахсларнинг аралашшидан ҳимоя қилишни таъминлаши лозим.

Инсоннинг яшаши ва муносиб яшаш ҳуқуқини амалга ошириш учун унинг дунёга келиши етарли ҳодиса ҳисобланади. Қолган ҳуқуқларини амалга ошириш учун инсонда ҳақиқий фуқароларга хос, шахсий хусусиятлар бўлиши шарт. Инсон ҳуқуқлари ва әркинликлари табиий ва ажралмас хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар инсонга туғилгандан бошлаб берилади, энг олий қадрият ҳисобланади ва унга барҳам берилмайди.

Инсон ҳуқуқларига қўйидаги белгилар:

- улар жамиятда яшаш шароитининг доимо ўзгариб боришига боғлиқ ҳолда инсоннинг табиий ва ижтимоий моҳияти асосида пайдо бўлади ва ривожланади;
- объектив турда шаклланади ва давлат томонидан тан олинишига боғлиқ эмас;
- туғилган пайтидан бошлаб берилади;
- табиий зарурат (ҳаво, ер, сув ва ҳ.к) ажралмас хусусиятга эга;
- тўғридан-тўғри фойдаланилади;
- энг олий ижтимоимй қадрият ҳисобланади;
- ҳуқуқнинг зарур қисми сифатида унинг аниқ бир шакли сифатида намоён бўлади;
- жисмоний шахсларнинг ўз хоҳишича ҳаракат қилишига имкон берадиган ёки унинг муайян яхши ишларга эга бўлишини таъминлайдиган давлат ва одамлар ўртасидаги муносабатларга якун ясадиган тамойиллар ва меъёрларни билдиради;
- уларни тан олиш, асрар ва ҳимоя қилиш — давлатнинг вазифаси.

Шунга кўра, инсон ҳуқуқлари — инсон манфаатларини таъминлашга қаратилган, қонун билан ҳимоя қилинадиган эҳтимолий мезонлардир. Инсонга инсон ҳуқуқлари у дунёга келган пайтда берилади, абсолют ва ажралмас хусусиятга эга бўлади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

Одам ҳуқуқининг мазмунини очинг. Одам ҳуқуқини таъмин этишдадавлатқандай роль ўйнайди?

1-даражали топшириқ. 5-жадвалда берилган материални тушуниринг ва таҳлил қилинг.

5-жадвал

Сўроқлар	Жавоблар
1	2
Инсон ҳуқуқи деганимиз нима?	Инсон ҳуқуқи — жисмоний шахсларнинг ўз хоҳишича ҳаракат қилиш имконияти. Бу имконият ер юзидағи ҳамма шахсларга уларнинг инсон бўлганлиги учун гина берилади. Инсон ҳуқуқларини ҳеч қачон, ҳеч ким, ўзга одамлар ҳам, давлатҳам тортиб ололмайди.

1	2
Улар қаердан пайдо бўлди?	Инсон табиий хоссаларни гинаэмас, балки ахлоқий, ҳамда маънавий хусусиятларига ҳам эга. Инсон ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг хусусиятларини сақлаш ва ҳимоя қилиш учун ҳамда муносиб ҳаёт кечириши таъминлаш учун керак.
Нима учун уни сийлаш керак?	Онгли бўлғанлигидан инсон эзгулик билан ахлоқ меъёrlарига бўйсунади. Агар инсонларга бировнинг ҳуқуқини бузгани тўғрисида эслатса, улар буни қайтармасликка ҳаракат қиласи. Албатта, инсонлар бировга атайлаб зиёнини теккизмайди. Ҳар бир элда ўз фуқаролар ҳуқуқини сийлаш масъулияти ҳақидаги қонун бор.
Инсон ҳуқуқи кимларга тегишли?	Барча инсонларга жиноятчилар, болалар, эр кишилар, аёллар, фуқаролиги йўқ шахслар, қочоқлар, ишсизлар, фаолиятюргизаётганлар ва бошқалар. Жиноятчилар ҳам инсон. Инсон ҳуқуқининг кучи инсонларнинг ҳаммаси бирдай деган нуқтаи назарда бўлади. Инсон ҳуқуқи қонунлар билан чегараланган бўлади.
Нима учун баъзи гуруҳларда инсонларнинг ўзгача ҳуқуқи талаб этилади? Бу уларнинг бошқаларга қараганда кўпроқ ҳуқуқи бор деганни билдирадими?	Йўқ, билдирамайди. Бироқ соғлигига боғлиқ имконияти чекланган болалар, шу билан бир қаторда катталарга ҳам ана шу ҳуқуқлар берилади. Уларга қонун алоҳида эътибор беради.
Инсон ҳуқуқи уларнинг бурчлари билан боғлиқ деб холосачиқариш мумкинми?	Ҳа, инсон ҳуқуқи унинг бурчлари билан чамбарчас боғлиқ. Барча инсонлар бошқаларнинг ҳуқуқига жавобгарчилик билан қараб, уни ҳурмат қилиши ва бузмаслиги керак.
Инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишни ким назорат қиласи?	Уни ҳаммамиз назорат қилишимиз керак. Инсонларнинг эркинликларини чеклайдиган қонунлар бор. Биз жисмоний шахс сифатида кундалик ҳаётда бошқаларнинг ҳуқуқини сийлашимиз керак. Ҳуқуқнинг ҳимоя қилиш тизимидан ҳаммамиз қўлланишимиз жоиз.
Мен ўз ҳуқуқимни қандай ҳимоя қила оламан?	Ўз ҳуқуқинг бузилганида бошқалар эътиборини торт, уни сақлашни талаб эт. Сен билан бундай гаплашишга ва бошқаларга унинг ҳуқуқи йўқ эканини қарши томонга тушинтир. Қонунларни ўқиб — ўрганиб, шуларга амал қил. Ҳамма судга мурожаат қила олади. Инсон ҳуқуқига аралашни давлат ҳимоя қиласи.

1	2
Үз ҳуқуқимни ҳимоя қилишда мен дуч келган чорани, ҳатто зўрлик кўрсатишни ҳам қўллай оламанми?	Албатта йўқ. Аммо ўзини-ўзи ҳимоя қилиш ҳолатида, ўзинга туғилган хавф даражасига қараб куч қўллашга рухсат берилган. Ўч олиш мақсадида куч қўлланишга йўл берилмайди, фақат ундан кейин ҳаражатланмасликучунгина қўлланилади. Ҳеч қандай шароитда азоблаш мумкин эмас.
Агар бирор менинг ҳуқуқимни сийламаса, нима учун мен унинг ҳуқуқини сийлашим керак?	Биринчидан, бошқаларнинг ҳуқуқини сийламаганлигидан кўнгилсизликларга учрашиши; иккинчидан, бошқалар инсон бўлганликларидан сенинг ҳурматингга лойиқ; учинчидан, ўз хатти — ҳаракатинг орқали ўзгаларга намуна бўласан, бу шароит бошқаларнинг сени сийлашига олиб келиши мумкин.

2-даражали топшириқ. “Ҳар хил тарихий даврларгамансион ҳуқуқлари” мавзусида эссе ёзинг. Буржуазиявий, феодалқулдорлик давлатларидаинсон ҳуқуқлари ўртасидаги фарқларни тушунитиринг. “Инсон ҳуқуқи унинг мажбуриятларисиз бўлмайди” деган сўзни қандай тушунасиз?

3-даражали топшириқ. “Инсон ҳуқуқларини чеклаш тўғрими?”, “Нима сабабданинсон ҳуқуқлари давлатучун олий қадрият ҳисобланади?”, “Эркинлик абсолют эркинлик бўлиши мумкинми?” деган саволлар бўйича дебатуюширинг.

17-§. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ ТАСНИФИ

Бугун дарсда:

инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятлари турларини кўриб чиқамиз; инсон ҳуқуқлари қандай тармоқларга эгаэканлигини, ҳуқуқий тажрибалардаинсон ҳуқуқларини таснифлашнингаҳамияти қандайлигини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таснифи
- инсон ҳуқуқларининг тармоқлари
- инсоннинг вазифалари

(21-чиизма):

Инсон ҳуқуқлари — муҳим демократик қадрият, у қонун билан тан олинади ва давлат томонидан ҳимоя қилинади. Инсон ҳуқуқлари мажбуриятлар билан мукаммаллаштирилади. Мажбурият ва вазифалар бўлмаса у ҳолда ҳуқуқлар ҳам бўлмайди, шунингдек, ҳуқуқ бўлмаса, мажбурият ва вазифалар ҳам бўлмайди.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бир неча турда таснифланади. Ҳуқуқлар ва эркинликларни ажратиш асосига кўра қўйидагича таснифлаш мумкин

Инсон ҳуқуқлари бошқача турларда ҳам таснифланади. Эълон қилиш босқичларига кўра, фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқлари ва эркинликлари асослари одатда учта тармоқка бўлинади.

Биринчи тармоқ — шахснинг шахсий эркинликларини таъминлайдиган ҳуқуқлар, ҳар қандай раҳналардан, жумладан, давлат аралашувидан ҳам ҳимоя қилиш. Бу фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларга ҳам боғлиқ. Ушбу ҳуқуқлар “салбий” деган ном олган, яъни шахснинг

давлат ҳокимииятидан мустақиллиги, алоҳида шахсга хос эркинлиги ҳамда ўзини намоён қилиш соҳасига давлатнинг аралашмаслиги доирасини англатади (масалан, яшаш, инсоннинг эркинлиги ва хавфсизлиги, тураг-жойларга дахлсизлик ҳуқуқи, қонун олдида тенглик ҳуқуқи, овоз бериш ҳуқуқи, фикрлаш ва виждон эркинлиги, сўз ва матбуот эркинлиги ва ҳ.к). Инсон ҳуқуқларининг дастлабки тармоғи XVII—XVIII асрларда рўй берган буржуазиявий инқилоблар натижасида тасдиқланган.

Иккинчи тармоқ — жисмоний шахсларнинг ижтимоий ҳуқуқи, бу ҳуқуқ давлатни ушбу ҳуқуқлар амалга ошишига кафолат беришга ҳамда мазкур ҳуқуқни сақлаш учун фаол тарзда иш олиб боришга мажбур қиласи. Бунга ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар киради. Советлар ғояси ва социализм қарор топган давлатлар таъсирида аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий нуфузларини ошириш мақсадида олиб борилган курашлар натижасида XX асрнинг ўрталарида тасдиқланган. Баъзан “ижобий ҳаракат” деб аталади, чунки уларни амалга ошириш биринчи тармоқдаги ҳуқуқларни амалга оширишга нисбатан давлатдан муайян мақсадларга эга ҳаракатларни содир этишини талаб қиласи. Яъни уларни амалга оширишга давлатнинг “ижобий иштироки”ни тақозо қиласи (масалан, ишлаш ва ишни эркин танлаш ҳуқуқи, дам олиш ва танаффусга чиқиш ҳуқуқи, она ва болани ҳимоя қилиш ҳуқуқи, таълим, соғликни сақлаш, ижтимоий таъминот, жамиятнинг маданий ҳаётига иштирок этиш ҳуқуқи ва ҳ.к).

Учинчи тармоқ — алоҳида шахслар билан эмас, балки жамоалар билан биргаликда амалга ошириладиган жамоавий ҳуқуқлар. Бундай ҳуқуқ эгалари, умуман олганда, миллатлар, халқлар, инсоният аҳли ҳисобланади. Ушбу жамоавий ёки умумий ҳуқуқлар инсониятга раҳна солган глобал муаммолар туфайли вужудга келган. Бундай ҳуқуқлар сирасига тинч ва осойишта яшаш ҳуқуқи, қулай атроф-муҳит, ўзини ўзи белгилаш, ахборот олиш, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланиш ва ҳ.к. ҳуқуқлар киради. Ушбу ҳуқуқ турлари Иккинчи жаҳон урушидан кейин, кўп давлатларнинг мустамлака давлатдан мустақил давлатга айланиши натижасида, экологик ва гуманитар муаммоларнинг чуқурлашиши шароитида вужудга келган ҳамда кўп ҳолларда қонуний мажбурий меъёрлар сифатида шаклланиш босқичидадир.

Ҳозирги кунда учинчи тармоқка айрим гуруҳлар (болалар, ногиронлар ва ҳ.к) ҳуқуқлари, шунингдек, ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши натижасида вужудга келган “янги ҳуқуқлар” киритилади.

Инсоннинг мажбуриятлари

Инсоннинг мажбуриятлари — давлат томонидан белгиланган ва қонунларда тасдиқланган, жамият учун керакли ҳамда муносиб одобахлоқ турлари ва чора-тадбирлари. Бошқача айтганда, мажбуриятлар —

шахс томонидан амалга оширилиши шарт бўлган хатти-ҳаракатлар. Бу ҳаракатлар бажарилмаса жазо турида салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар бир-бири билан алоқадор бўлади.

Қозогистон Республикаси Конституциясида ҳар бир фуқаролар зиммасига қўйидаги вазифалар юкланган:

- Қозогистон Республикаси Конституцияси ва қонунларини сақлаш (34-модда);
- бошқа шахслар ҳуқуқлари, эрикнилеклари, обрў-эътибори ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш (34-модда);
- Республиканинг давлат рамзларини ҳурмат қилишга мажбур (34-модда);
- қонунан белгиланган солиқлар, тўловлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш ҳар бир шахснинг бурчи ва вазифаси ҳисобланади (35-модда);
- Қозогистон Республикасини ҳимоя қилиш — мамлакатда яшовчи ҳар бир фуқароларнинг муқаддас бурчи ва вазифаси. Конституциядаги “қарз” тоифасидан фойдаланиш фуқароларнинг солиқ тўловчи сифатидаги вазифаларини ҳамда Қозогистон Республикасининг фуқароларни бошқа ҳуқуқий мажбуриятлари орасида ҳимоя қилиш учун, конституциявий мажбуриятларда давлатнинг иштирокини таъминлайдиган қонуний ва инсоний ташаббуслар ҳамжиҳатлигини намоён қиласди;
- Қозогистон Республикаси фуқаролари тарихий ва маданий меросларни сақлаш бўйича ҳомийлик қилиш, тарихий ва маданий ёдгорликларни асрашга мажбур (37-модда);
- Қозогистон Республикаси фуқаролари табиатни асраш ва табиий бойликларни эҳтиёт қилишга мажбур (38-модда).
- болаларга ғамхўрликлар кўрсатиш ва уларни тарбиялаш — ота-оналарнинг ҳуқуқи ва мажбурияти. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли болалар меҳнатга яроқсиз ота-оналарига ғамхўрлик қилишга мажбур.

ҚР Конституциясида инсоннинг муҳим мажбуриятлари тасдиқланган. Мажбуриятлар қўйидагилар, масалан, дўстлик, муҳаббат, инсонлар орасидаги қавм-қариндошлиқ, бир-бирига ёрдам бериш, яқин кишиларига ғамхўрлик қилиш ва бошқалар. Бу мажбуриятлар итхтиёрий амалга оширилади, яъни давлат дўстликка, муҳаббатга, инсонларнинг туғишигандик муносабатларига аралашмайди.

Шу тариқа инсон ҳуқуқи ва эркинлигини якка (фуқаролик), сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маданий деб айтиш мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Инсон ҳуқуқлари таснифиникўрсатинг. Биринчи, иккинчи ва учинчи тармоқ ҳуқуқлари деганимиз нима? Инсоннинг табиий ҳуқуқлари моҳияти нимада?
2. “Қозогистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари” мавзусида илмий-тадқиқот ишларини олиб боринг. Қозогистон Республикаси Конституцияси ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиб, ўз фикрингизни билдиринг.
3. Қозогистон фуқароларининг конституциявий мажбуриятлари мазмунини таҳлил қилинг. Мамлакатимизда нима сабабдан кўпгина мажбуриятлар тегишли даражада бажарилмай қолмоқда? Ўзларига тегишли вазифаларни бажармайдиган шахсларга қандай таклифлар берасиз? Масалан, атроф-муҳитни ифлослантирадиган, ҳар хил ҳуқуқбузарликлар содир этадиган, ўз фарзандлариёки ота-оналарига эътибор бермайдиган одамларга муносабатингиз.

1-даражали топширик. “Хуқуқ бўлмаса, мажбуриятлар ҳам бўлмайди, шунингдек, мажбуриятлар бўлмаса, хуқуқ ҳам бўлмайди” деган жўмлани муҳокама қилинг. Буни қандай тушунасиз? Инсоннинг хуқуқларигина бўлиши мумкинми? Қонуний мажбуриятларнинг инсоний мажбуриятлардан фарқи нимада? Мисоллар келтиринг.

2-даражали топширик. “Яшаш ҳуқуқи”, “Шахсий даҳлсизлиги ҳуқуқи”, “Эзгу тилак билдириш ҳуқуқи”, “Мұхаббат ва дүстлик ҳуқуқи” мавзусида эссе тайёрланг. Шахсий ҳистийғуларнинг инсон имкониятларини амалга оширишдаги аҳамиятини тушунтиринг.

18-§. ШАХСНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ КАФОЛАТЛАРИ

Бугундарсда:

шахснинг ҳуқуқий мақомларини кўриб чиқамиз; Қозоғистон Республикасида инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига берилган конституциявий кафолатларни аниклаймиз.

Ҳуқуқий мақом — шахснинг жамиятда қонунан тасдиқланган ҳолати. Ҳуқуқий мақом аниқ мақомларга асосланган, қонунлар фақат ушбу қоидаларни тасдиқлаб, уни қонунан асослайди.

Ҳуқуқий мақом — Конституция ва қонунларда тан олинган субъектлар ҳуқуқлари ва мажбуриятлари йиғиндисидир, шунингдек, давлаторганлари ва мансабдор шахслар ваколатлари, ана шу ваколатлар ёрдамида ўзларининг ижтимоий фаолиятларини олиб борадилар. Ҳуқуқий мақом асосини ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташкил этади.

Таянч сўзлар:

- шахснинг ҳуқуқий мақоми
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари

Ҳуқуқий мақомнинг тузилиши

- ҳуқуқлар ва мажбуриятлар
- қонуний манфаатлар
- юридик шахс
- фуқаролик
- қонуний жавобгарлик
- ҳуқуқий тамойиллар ва ҳ. к.

Шахснинг аниқ ҳолатини қонуний равишда расмийлаштириш ҳар хил йўллар, усуллар ва маҳсус воситалар орқали амалга оширилади. У жамиятда қўлланиладиган қонунларнинг шахсни субъект сифатида тан олган ва унга алоҳида хосса — ҳуқуқ ҳаракатлари хоссаларини юклаган пайтдан бошланади. Бундан кейин у тегишли ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиб, ўз хатти-ҳаракатларига жавоб беради.

Ҳуқуқий мақом турлари:

- а) алоҳида шахснинг умумий ёки ҳалқаро ҳуқуқий мақоми;
- б) фуқароларнинг асосий ёки конституциявий мақоми;
- в) фуқаролар орасидаги муайян тоифаларнинг маҳсус ёки келиб чиқишига доир мақоми;

- г) шахсий мақоми;
- д) шахсларнинг шахсий ва қонуний мақоми;
- е) хорижликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, қочоқлар мақоми;
- ё) хорижда яшаётган Қозогистон фуқароларининг мақоми;
- ж) соҳавий мақомлар: фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва ҳ. к.
- з) касбга доир ва мансабга доир мақомлар (депутат, вазир, судья, прокурор мақоми ва ҳ.к);
- и) ҳар хил фавқулодда вазиятларда ёки мамлакатдаги алоҳида минтақаларда ишлайдиган шахслар мақоми.

Шахснинг умумий (халқаро) ҳуқуқий мақоми давлат ичидағи, шунингдек, халқаро ҳамжамият томонидан тайёрланган ҳамда халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда тасдиқланган ҳуқуқлар, эркинликлар, мажбуриятлар ва кафолатларни ўз ичига олади. Уларни ҳимоя қилиш ички қонунлар ва халқаро ҳуқуқларда ифодаланган.

Масалан, Қозогистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида халқаро ҳуқуқ ва халқаро шартномалар меъёрларида белгиланган қоидалардан фойдаланиш мүмкинлиги кўриб чиқилган. МДҲ да Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия бор. Комиссия инсон ҳуқуқларини бузиш муаммолари бўйича давлатларнинг ёзма талабларини ўрганиш ҳамда давлат ичидағи барча мавжуд бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш воситалини мукаммаллаштирган ҳар қандай шахс ва жамоаларнинг илтимосномаларини ўрганиш ваколатига эга.

Базавий (конституциявий) ҳуқуқ мақоми — шахснинг давлат фуқароси ва жамият аъзоси сифатидаги мақоми. Бу, энг аввало, Конституцияда белгиланади ва амалда мавжуд бўлган ҳар хил шароитларга (фаолияти, оиласвий аҳволи, мансаби, эгаллаган вазифалари бўйича ўзгаришлар) боғлиқ эмас, ҳамма учун умумий ва бир хил белгиланади.

Конституциявий ҳуқуқий мақом қонунларнинг барча хилма-хил субъектларини, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва тафовутларини инобатга ола олмайди. Шунинг учун уларга субъектларнинг меҳнат фаолияти, ҳуқуқий муносабатлари хусусиятларига боғлиқ ҳолда ҳамиша вужудга келадиган ҳамда тўхтатиладиган кўпгина субъектив ҳуқуқлар ва мажбуриятлар кирмайди. Умумий юридик мақом бўйича хулқ-атворини, ижтимоий табиатини, ушбу жамиятнинг демократик даражасини баҳолаш мумкин.

Махсус ёки келиб чиқишига доир мақом фуқароларнинг мұайян тоифалари (нафақаҳўрлар ишчилар, давлат хизматчилари, ўқувчилар)га шароит хусусиятларини намоён қиласи. Мазкур гуруҳлар ўз хусусиятларига эга бўлади, улар амалдаги қонунларда ифодаланган қўшимча ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши мумкин.

Бала ҳуқуқи давлатнинг алоҳида ҳимоясида

Глоссарий

- **Кафолатлар** — шахснинг ўз ҳақ-хуқуқларини, әр-кинликлари ва манфаатларини амалга оширишга қаратилган тенг имкониятларни ташкил этадиган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, инсоний, ҳуқуқий, ташкилий ташаббуслар, воситалар ва чора-тадбирлар тизими. Кафолаттушунчалик, адолат, қонунийлик, эътибор, тенглик каби асосий тамойилларга асосланган.

Шахсий мақом шахснинг ўзига хос хусусиятлари (жинси, ёши, оиласвий ахволи, иши)ни англатади. Ҳар бир шахс ўзининг шахсий мақомлари, ўз ҳуқуқлари, мажбуриятлари, масъулияти, имкониятларини яхши билиши керак. Бу ҳуқуқий маданият белгиси ҳисобланади. Шахсий ҳуқуқий мақом ҳаракатчан ва тезкор, инсон ҳаётида рўй берадиган ўзгаришлар билан бирга ўзгариб боради.

Инсон ҳуқуқлари поймол бўлмаслиги учун, уларни мукаммал таъминлаш учун инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига доир кафолатлар бериш тушунчалик мавжуд.

Шахс ҳуқуқларининг кафолатлари — ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, инсоний, ҳуқуқий, ташкилий ташаббуслари, воситалар ва усуллар тизими. Бу кафолатлар шахсга ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини амалга ошириш учун тенг имкониятлар яратиб беради.

Ҳаракат қилиш соҳаси бўйича кафолатлар:

- ҳалқаро;
- минтақавий;
- давлат кафолатларига бўлинади.

Кафолат турлари:

- моддий (ашёвий) — иқтисодиёт билан боғлик;
- сиёсий — ҳалқ ҳокимияти тизими;
- маънавий — маданий қадриятлар тизими;
- қонуний — юридик воситалар тизими.

Шунга кўра ҳуқуқий мақом шахснинг жамият, давлат, жамоа, атрофдаги одамлар билан муносабатларининг барча мажмуаларини ўрганади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. “Шахснинг ҳуқуқий мақоми” тушунчасини таҳлил қилинг. Шахснинг ҳуқуқий мақоми асоси қандай?
2. Демократик давлатларда шахснинг ҳуқуқий мақомини кучайтиршда қандай тамойил асосий тамойил сифатидатилга олинади?
3. Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари кафолатларимазмунини таҳлил қилинг.

1-даражали топшириқ. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий кафолатлари моҳиятини тушунтиринг. Ҳуқуқий ва сиёсий кафолатларни солиштиринг. Маънавий кафолатларнинг ҳуқуқий кафолатлардан фарқи нимада? Мисоллар келтиринг.

19-§. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ СОҲАЛАРИГА ОИД ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАР

Бұғун дарсда:

инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш усуллари, шунингдек, инсон ҳуқуқлари соҳаларига оид халқаро ҳужжатлар

Хар бир инсон туғма әркин ва туғилған чөғидан бошлаб бериладиган ҳамда Конституция ва қонунларда тасдиқланған барча чоратадбир ва имкониятлардан фойдалана оладилар. Ушбу имкониятлар ёки инсон ҳуқуқлари махсус тизим орқали таъминланади. Бу ҳуқуқ *ва эркинликларни ҳимоя қилиш механизми* деб аталади. Давлат ҳар бир инсоннинг тинч яшашига, келажагига ишонч билан қараш учун шароитлар яратади. Мамлакатимиз демократик давлатга айланиши учун инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ҳимоя қилишнинг мувофиқ тизими яратылған (22-чизма).

Таянч сұзлар:

- Инсон ҳуқуқлари Декларацияси
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари

Ёдда сақланғ! Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш — инсон ҳуқуқлари поймол бўлмаслигининг олдини олиш, бартарафэтиш ёки енгиллаштиришга қаратилған чоратадбирлар. Булар инсон ҳуқуқларини поймол қилиш манбаларига ҳуқуқий, ижтимоий, ахлоқий, сиёсий босимлар ўтказиш орқали амалга оширилади.

22-чизма

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари

Давлат ҳимояси

Суд ҳимояси

Нодавлат ҳимояси

Ўзини-ўзи ҳимоялаш

Инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари бўйича қўйидаги асосий групкаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) *давлат ҳимояси* — органларнинг кенг кўламли фаолиятлари: Президент, Парламент, Конституциявий Қенгаш, ижро этувчи органлар, прокуратура ва ички ишлар органлари, Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил, Қозоғистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия;

2) *суд ҳимояси*. Суд — энг асосий ҳуқуқни ҳимоя қилиш институти, фақат судлар жавобгар сифатида давлат номидан

Спорт билан шуғулланиш

иш олиб бориши мүмкін. Суд — адолатли ва объектив орган, барча фуқароларга тенг шароитларда давлат томонидан кафолаттар берилған суд ҳимоясина амалға ошириш ишларини таъминлайды. Суд қарор ёки ҳукм чиқарады, поймол бўлган ҳуқуқларни тиклайды, етказилган заарларни қоплашни таъминлайды, ҳуқуқлар ва эркинликларнинг асоссиз бузилишидан ёки чекловлардан ҳимоя қиласди.

Суд ҳимояси хусусиятлари:

Биринчидан, суд ҳимояси барча учун бир хил тенг шароитларда тарқатилади.

Иккинчидан, суд ҳимояси шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларга тарқатилади.

Учинчидан, суд ҳужжатлари мажбурий тарзда бажарилади ва улар қонуний кучга эга. Қонун ҳужжатлари бажарилмаган ҳолларда давлат томонидан мажбурлий чора-тадбирлар қўлланилади.

Тўртинчидан, суд ҳимояси — айрим ҳолларда ҳуқуқлар тикланишида ёки қонуний манфаатлар таъминланишида ягона имконият ҳисобланади, бунга мисол тариқасида ҳуқуқий фактларни аниқлаш, ҳаракатга лаёқатсизликни чеклаш, ноқонуний равишида судланганларни соғломлаштириш каби омилларни киритиш мүмкін.

Бешинчидан, суд ҳимояси олий ишонч даражасига эга. У ҳар қандай ишларни қайта кўриб чиқиш ва рухсат этишга кафолат берадиган маҳсус расмий шакллар бўйича амалға оширилади.

3) нодавлат ҳимоя — адвокатлар, нотариуслар хизмати, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари; жамоат ташкилотлари, касаба уюшмалари ва ҳ. к.

Масалан, мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва қонунийликни сақлаш бўйича Қозогистон халқаро кенгаши фаолият юритади.

4) ўз-ўзини ҳимоя қилиш — ўрин олган хавф-хатарлардан ўзини шахсий кучи ва қуроллари орқали ҳимоя қилиш, ўрин олган хавф-хатарларга, ўз ҳаётига, мулкига, манфаатларига қонунга хилоф бўлмайдиган барча усуллар орқали қарши чиқиш ҳаракати. Ҳуқуқий жиҳатдан ўзини-ўзи ҳимоя қилиш — бу ҳар бир шахснинг ваколатли органларга мурожаат қилмасдан ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича конституциявий ҳуқуқи.

Ўзини-ўзи ҳимоя қилишнинг бир неча турлари мавжуд: жиноий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Ўзини-ўзи ҳимоя қилиш усуллари қонунларда ифодаланган: фуқароларнинг давлат органларига мурожаат қилиши; мансбадор шахсларнинг саъй-ҳаракатларига нисбатан маъмурий ва суд орқали шикоят қилиш; оммавий ахборот воситаларига мурожаат қилиш; поймол бўлган ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари ҳамда жамоат бирлашмалари имкониятларидан фойдаланиш; поймол бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг халқаро-ҳуқуқий воситаларидан фойдаланиш; Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилга мурожаат қилиш ва ҳ. к.

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари сифатини ошириш долзарб муаммо бўлмоқда. Давлат органларига мурожаат қилган фуқаролар ўз ҳуқуқлари қонунларга кўра тўла ҳажмда

химоя қилинишидан умидвор бўлади. Шу билан бирга, ваколатли ва касбий давлат органлари ҳам инсон ҳуқуқларини тўлалигича ҳимоя қила олади. Мамлакатимизда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ҳамда умумдавлат хизматларига тегишли ҳар хил ислоҳотлар олиб борилмоқда.

Инсон ҳуқуқлари соҳалари бўйича халқаро ҳужжатлар

1948 йил 10 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларациясини қабул қиласди. БМТ 10 декабрни “Инсон ҳуқуқлари” куни деб эълон қиласди. Бу кун бутун дунёда нишонланади. Умумжаҳон декларацияси инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича 60 дан кўп пактлар қабул қилинишига таъсир кўрсатган. Инсон ҳуқуқларининг Умумжаҳон декларацияси кириш қисми ва 30 моддадан иборат.

1966 йил 16 декабря инсон ҳуқуқлари соҳасида иккита муҳим ҳужжатлар қабул қилинган: Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пакт ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича халқаро пакт. Бу пактлар 1976 йилда кучга кирган.

1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқларининг Умумжаҳон декларацияси ва 1966 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пакт Инсон ҳуқуқлари хартияси деб номланади ҳамда халқаро ҳуқуқларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари пойдеворини яратган. Қозогистон Республикаси Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактни ратификация қилган.

Халқаро ҳамжамият хотин-қизлар, болалар, ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тегишли чора-тадбирларни қабул қилмоқда. Ушбу тоифаларга мансуб фуқаролар анча ҳимоя остига олинмаган ҳисобланади, шунинг учун алоҳида ҳимояга муҳтоҷ.

Хотин-қизларга тегишли барча турдаги камситишларни бартараф этиш бўйича конвенция мавжуд. Қозогистон 1998 йилда ушбу ҳужжатга қўшилган.

1989 йилда Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция қабул қилинган. Қозогистон 1994 йилда мазкур конвенцияни, 2008 йилда эса ногиронлар ҳуқуқи тўғрисидаги конвенцияни ратификация қилган. Ратификация дейилганда мамлакатда барча қонунлар ушбу Конвенция қоидаларига

Имконияти чекланган болалар

мослаштирилиши тушунилади. Қозғыстон БМТга ушбу конвенция қоидаларининг ижро этилиши бүйича ҳар доим ҳисобот беріб боради.

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари сифатини ошириш долзарб муаммо бўлмоқда. Давлат органларига мурожаат қилган фуқаролар ўз ҳуқуқлари қонунларга кўра тўла ҳажмда ҳимоя қилинишидан умидвор бўлади. Шу билан бирга, ваколатли ва қасбий давлат органлари ҳам инсон ҳуқуқларини тўлалигича ҳимоя қила олади. Мамлакатимизда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ҳамда умумдавлат хизматларига тегишли ҳар хил ислоҳотлар олиб борилмоқда.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашдадавлатқандай ўринга эга?
2. Инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларини аниқланг. “Ўзини-ўзи ҳимоя қилиш” тушунчасига ҳуқуқий баҳо беринг.
3. Судларнинг энг асосий ҳуқуқ институти эканлигини исботланг.
4. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳужжатларнинг мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилинг.
5. Қуйидаги фикрларни мұхокама қилинг. Инсон ҳуқуқлари мазмунига доир ўз фикргизни билдиринг.

1-даражали топшириқ. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий кафолатларимоҳиятини тушуниринг. Ҳуқуқий ва сиёсий кафолатларнисолиштиринг.

Маънавий кафолатларнинг ҳуқуқий кафолатлардан фарқи нимада? Мисоллар келтиринг.

- Инсон ҳуқуқи туғилган пайтдан бошлаб ҳар бир шахс тегишли.
- Инсон ҳуқуқи — бу ҳаёт. Ҳар бир фуқаролар фақат ҳуқуқлар эмас, мажбуриятлар ҳам мавжуд эканлигини ёддан чиқармаслиги керак.
- Ўз ҳуқуқларидан фойдаланган шахслар гина тўлақонли ҳаёт кечира олади.
- Инсон ҳуқуқларини асраш — ҳар бир давлатнинг мажбурияти.
- Инсон ҳуқуқлари ҳамиша сақланиши шарт.
- Ҳар бир фуқаро бошқа фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши шарт.

2-даражали топшириқ. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қуйидаги турларини солиштиринг: суд ҳимояси, ўзини-ўзи ҳимоя қилиш, давлат ҳимояси, нодавлат ҳимоя. Уларнинг бир-биридан фарқи нимада? Зарурий ҳимоя ва ўта зарурий ҳимоя турларини солиштиринг. Зарурий ҳимоя доираси тушунчасини тушунириб беринг. Нима сабабдан ўз-ўзини ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқбузарлик даражасига тенг ҳамда унга барҳам бериш учун зарурий ҳаракатлар доирасидан чиқилмаслиги шарт? Мисоллар келтиринг.

3-даражали топшириқ. Вазиятни таҳлил қилинг. А. исмли 11-синф ўқувчиси кечки пайтда спорт секциясидан уйига қайтади. А. ўзини-ўзи ҳимоя қилиш мақсадида ёнида отасининг газли тўппончасини отасидан беруҳсатолиб юради. Уйга яқинлашганда унга икки нафар номаълум шахслар ҳужум қилиб, сумкасини тортиб олади. Ўзини ҳимоя қилишга шайланган А. газли тўппончадан фойдаланиб, уларга оғир шикаст етказади. А. нинг ҳаракатлари қонунийми? Бу ерда ҳимоя зарурати юз бердими? Зарурий ҳимоя доираси бузилган деб айтаоламизми? Жавобгарликка тортиладими? А. отасининг газли тўппончасини ёнида олиб юриш ҳуқуқига эга эдими? Газли тўппонча эгасига тааллуқли жавобгарлик чоралари қўлланиладими?

4-боб. СУДГА РАИСЛИК ҚИЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСУПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ

20-§. “СУД ҲОКИМИЯТИ” ТУШУНЧАСИ. СУДГА РАИСЛИК ҚИЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугундарсда:

судга раислик қилиш тамойиллари тушунчасини күриб чиқамиз; Қозғистон Республикасида судлар фаолиятигаасос бўла оладиган тамойилларни аниқлаймиз.

Суд ҳокимияти Қозғистон Республикаси номидан олиб борилади. Суднинг вазифаси — фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, Конституция, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар, давлатнинг халқаро шартномалари ижро этилишини таъминлашдан иборат. Суд ҳокимияти судларда иш юритишнинг фуқаровий, жиноий ва қонунларда белгиланган бошқа иш юритиш турлари орқали амалга оширилади. Қонунда кўриб чиқилган ҳолларда жиноятга доир суд ишини юритиш ҳакамлар ҳайъати иштирокида амалга оширилади. Қозғистон Республикасида суд ҳокимияти доимий судьялар туридаги судларгагина тегишли.

Таянч сўзлар:

- суд
- судьялар
- судга раислик қилиш тамойили
- айбиззлик презумпцияси

“Суд ҳокимияти” атамаси бир неча маъноларда ишлатилади:

- биринчидан, суд ҳокимияти — ўзларига берилган ваколатларни амалга ошириш пайтидаги суд органлари фаолияти;
- иккинчидан, суд тизими, бу — суд органлари йиғиндиси;
- учинчидан, ваколатларни тақсимлаш қоидалари нуқтаи назаридан олинганда, суд ҳокимияти — давлат хизматининг муайян соҳаси, ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш соҳасида давлат ҳал қила оладиган ҳизматлар йиғиндиси ҳисобланади.

Суд ҳокимияти аниқ белгиланган иш юритиш шаклларига мувофиқ (тегишли ҳуқуқ анъанаси) амалга оширилади. Суд ишларини юритиш тартиби иш юритиш меъёрлари орқали тартибга солинади. Суд адолатли судга раислик қилиш ишларини амалга ошириш пайтида ушбу қоидаларга риоя қилиши шарт.

Умумий тамойиллар

- қонунийлик тамойили. Қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга, энг аввало, суд томонидан қатъий амал қилиниши керак. Судлар Қозғистон Республикаси Конституциясига зид келадиган қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан фойдаланмаслик ҳуқуқига эга;
- судга раислик қилишни амалга ошириш чоғида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш тамойили. Инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг ҳуқуқий кафолатлари: яшаш ҳуқуқи ва ўлим жазосининг алоҳида хусусияти; суд раисли-

гини амалга ошириш пайтида инсон ҳаётига ва соғлигига заар етказадиган ёки унинг қадрини тушурадиган (азоблаш, хўрлаш ва ҳ.к) ҳар қандай хатти-харакатлар содир этиш таъқиқланади; шахснинг шахсий ҳаётига рухсат берилмайдиган харакатларни содир этишнинг алоҳида тартиби (почта хат-хабарларини тинтув, телефон сұхбатларини эшлиши ва ҳ.к); турар-жой дахлсизлигига аралашиш ва алоҳида тинтув ўтказиш тартиби; инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини поймол қылгани учун айбдорларга жавобгарликлар белгилаш;

— *судга раислик қилиш ишлари фақат судлар томонидан олиб борилишига оид тамоиллар.* Ҳеч қандай бошқа органлар ва шахслар судьянинг ваколатларига ёки суд бошқаруви фаолиятига аралашиш ҳуқуқига эга эмас. Суд иш юритиш тартибида ўрганилиши керак бўлган шикоятлар, аризалар ва илтимосномаларни, ҳар қандай бошқа органлардаги мансабдор шахслар ёки бошқа шахсларнинг кўриб чиқиши ёки назоратга олиши мумкин эмас;

— *судьялар мустақиллиги тамоили.* Судьялар мустақил. Улар фақат қонунларни ҳамда ўзларининг ҳуқуқий малакаларини эътиборга олган ҳолда, ташқаридан қандайдир томонлар (жумладан, қонун чиқарувчи органлар, ижро этувчи ҳокимият, шунингдек, олий суд) таъсирисиз қарорлар қабул қиласди. Судьялар мустақиллиги кафолати таъминланади: судьялар дахлсизлиги; судьялар ҳамжамияти органларини ташкил этиш; судьяларни моддий ва ижтимоий таъминлаш; судьяларни лавозимидан тушириш ҳуқуқи; судга раислик қилиш ишларини амалга оширишда жиддий регламентланган анъаналар ва ҳ. к. ;

— *суднинг ваколати ва холислиги тамоили;*

— *қонун олдида ва судларда барча фуқароларнинг тенглиги.* Суд олдида барча шахслар тенглиги кўриб чиқиласди, судлар олдида улар (даъвогар, жавобгар, судланувчи, гувоҳ) бир хил ҳолатга эга;

— *томонлар рақобати ва тенгҳуқуқлиги тамоили.* Бу тамоийл судга раислик қилишни амалга ошириш жараёнида ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятлар берилишини кўзлади;

— *судларнинг фуқароларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи* — давлат ҳокимияти, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари харакатлари (харакатсизликлари)дан суднинг жисмоний шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига кафолат беради;

Суд мажлислар зали

— *айбсизлик презумпцияси*. Жиноят содир этган айбланувчи унинг айби қонунда күриб чиқылған тартиба исботланиб, суд ҳукми қонуний кучга киргунча айбсиз ҳисобланади. Айбланувчи ўзининг айбсизлигини исботлашга, терговчи эса суд унга исботлаш мажбуриятларини юклаш ҳуқуқига эга әмас. Исботланмаган айб исботланған айбсизлик билан тенг;

— *суд процессининг тишлиунослик тамойили*. Қозоғистон Республикасида суд иши давлат тилида олиб борилади ва зарур бўлған ҳолларда суд ишларида давлат тили билан бирга рус тили ва бошқа тиллар қўлланилади;

— *фуқароларни адлия ишларига жалб қилиш*. Фуқаролар адлия идораларига ҳакамлар ҳайъати, жамоат айбловчилар ва ҳимоячилар, жамоат ташкилотларининг вакиллари ҳамда меҳнат жамоалари сифатида жалб қилинади.

Махсус тамойиллар

ҚР Конституциясининг 77-моддаси: судья қонунлардан фойдаланган пайтларда қўйидаги тамойилларга риоя қилиши керак:

— шасхнинг айбдор эканлиги қонуний кучга кирган суд ҳукми билан тан олинмагунча, у содир этилган жиноий иш бўйича айбдор әмас деб ҳисобланади;

— битта ҳуқуқбузарлик учун ҳеч кимни қайта жиноий ёки маъмурий жавобгарликка тортиш мумкин әмас;

— ўзига қонун билан белгиланган судланувчи эканлигини унинг рухсатисиз ҳеч ким ўзгарира олмайди;

— судларда ҳамма ўз сўзини эшиттириш ҳуқуқига эга;

— жавобгарликларни белгилайдиган ёки кучайтирадиган, фуқароларга янги мажбуриятлар юклайдиган ёки уларнинг аҳволини оғирлаштирадиган қонунларнинг тескари кучи бўлмайди. Агар ҳуқуқбузарликлар содир этилгандан кейин бунинг учун жавобгарликлар қонун бўйича олиб ташланса ёки осонлаштирилса у ҳолда янги қонунлар қўлланилади;

— айбланувчи ўзининг айбсизлигини исботлашга мажбур әмас;

— ҳеч ким ўзига-ўзи, аёли (эри)га ва қонун билан белгиланган яқин қариндошларига қарши далиллар келтириш бўйича мажбур әмас. Диний ходимлар ўзларига ишониб сирларини очганларга қарши гувоҳ бўлишга мажбур әмас;

— шасхнинг айбдор эканлиги бўйича ҳар қандай шубҳаланувчи айбланувчининг фойдасига ўрганилади;

— ноқуний равишда қўлга киритилган далиллар қонуний кучга эга бўлмайди. Ҳеч ким ўзининг шахсий тан олиши асосидагина судланиши керак әмас;

— жиноят қонунларидан ўхшашлигига кўра фойдаланишга рухсат берilmайди.

Глоссарий

- **судгаraislik**

қилиш — қонунийлик, адолатва суд қарорлари ҳамма учун бир хил даражада мажбурий эканлигини таъминлайдиган қонун талабларига жиддий риоя қилган ҳолда, фуқаролик ва жиноят ишларини ўрганиш ва ҳал қилиш бўйича суд томонидан амалга ошириладиган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳаракатлари.

- **судгаraislik қилиш тамойиллари** — давлат

фаолиятининг мазкур турига доир нақадар муҳим томонларини белгилайдиган умумий, етакчилик қилувчи, дастлабки ҳолатлари.

Суд демократик жамиятларда алоҳида ўрин әгаллайди. Суд суд ҳокимиятини тўлақонли амалга оширувчи, ўзига хос низоларни ҳал қилиш усули — адолатли суд, жамият субъектларининг муносабатларини тартибга солувчи сифатида ҳаракат қиласи. Шу орқали мазкур муносабатларнинг ҳуқуқий меъёрларига мослигини таъминлайди.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Суд ҳокимияти тушунчасига изоҳ беринг.
2. Судгараислик қилиш тамойиллари мазмунини таҳлилқилинг.
3. Айбсизлик презумпциясига алоҳида эътибор қаратинг. Бу тамойил қандай амалга оширилади? Ҳаётданмисоллар келтиринг.

1-даражали топшириқ. Ўқитувчи университет йўлагидатартибсизлик қилган М. исмли талабага овоз чиқариб танбеҳ беради. Танбеҳга талаба қўпол равишда жавоб қайтаради ҳамда ўқитувчига қараб уни судья бўлиб ишлайдиган отасига шикоят қилишини айтади. Эртасикуни унинг отаси — шаҳар судъяси ОЎЮ раҳбарига телефонқилиб, ўқитувчидан ўз қизидан кечирим сўрашини талабқиласди.

Бу ёрда ўқитувчининг айби борми? Талабанинг отаси нима қилиши керак эди? Воқеа иштирокчиларига Сиз қандай маслаҳат берган бўлар эдингиз?

2-даражали топшириқ. 2016 йил 21 ноябрда Қозоғистон Республикаси судьяларининг VII съездидан қабул қилинган Судьяларнинг одоб-ахлоқ кодекси меъёрларини ўрганинг. Ушбу Кодексга мувофиқ судьялар ва уларнинг оила аъзоларига катта талаблар қўйилади. Бунинг сабаби нимада?

Судьяларнинг одоб-ахлоқ кодексидан парчалар:

7-модда. Омма томонидан содир бўлиб турадиган доимий эътиборлар судьялар зиммасига бир неча таъқиблар қўйиш мажбуриятини юклайди. Судья жамоат ишлари ва бошқа оммавий масканлардан, агар бу унинг нуфузига зарар етказиши мумкин бўлса, у ҳолда бундай жойлардан узоқ бўлиши керак.

10-модда. Судья судга раислик қилиш ишларини амалга ошириш бўйича хизматига боғлиқ мукофотларни, имтиёзларни, чегирмаларни, бепул кўрсатилган хизматларни ўзи ҳам, унинг оила аъзолари ҳам, процесга боғлиқ шахслар ҳам олишга рухсат бермагани мақсадга мувофиқ.

11-модда. Судья шахсий алоқа ва муносабатларда хушёр бўлиши керак, ундан иш билан боғлиқ шахслар, шунингдек, у ўрганаётган ишлар бўйича суд жараёнларида иштирокчилари ҳисобланадиган кишилар билан молиявий мажбуриятларни вужудга келтирадиган фуқаролик-ҳуқуқий муомалалар ўрнатишдан эҳтиёт бўлиши шарт.

Судьягауning хизмат шароитига боғлиқ маълум бўлган маҳфий ахборот судга раислик қилиш ишларини амалга оширишга боғлиқ бўлмаган ҳар қандай бошқа мақсадларда фойдаланиши ҳамда ҳар кимга айтиши мумкин эмас.

12-модда. Судья ўз нуфузи ва оила аъзоларининг нуфузи тўғрисида ўйлаши керак ҳамда хизмат ваколатларидан ўзининг шахсий манфаатлари, оила аъзолари ва бошқа кишилар манфаатлари учун фойдаланмаслиги шарт.

Судья вояга етмаган болаларни асраш, тарбиялаш, ота-онаси ҳамда бошқа оилаларнинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини ҳимоя қилиш борасидаги қонуний манфаатларини тегишли равишда бажариш учун ғайрат ва шижаатларини ишга согани мақсадга мувофиқ.

Судья оила аъзоларининг моддий манфаатларидан хабардор бўлиши ва бунинг учун онгли чора-тадбирлардан фойдаланиши шарт. Судья ўзининг оила аъзоларига, яқин қариндошларига ва бошқа одамларга унинг судга раислик қилиш ишларини амалга оширишга боғлиқ чора-тадбирларига таъсир кўрсатишга йўл бермаслиги даркор.

21-§. ҲУҚУҚНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ ФАОЛИЯТИ. ҲУҚУҚНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ ТИЗИМИ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҲУҚУҚНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ

Бұғандарсда:

ҳуқуқни муҳофазақиши фәолиятиниң күришінде чиқамиз; ҳуқуқни муҳофазақиши орғанларының тизимини анықтаймиз.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фәолияти — фуқароларнинг ҳуқуқ ва әркинликларини, қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботларининг ижро этилишини, сақланиши ва ҳимоя қилинишини таъминлайдиган махсус ваколатлы давлат орғанлари фәолияти.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фәолиятининг *мақсади* — ҳуқуқ тартиботларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва әркинликларини ҳимоя қилиш. Бу ҳуқуқбүзарлық ҳолатларини анықлаш, барҳам беріш ва олдини олиш, жиноятчиларга ҳар хил санкциялар қўллаш орқали таъсир этиш чора-тадбирлари (жазолаш)ни амалга ошириш пайтида намоён бўлади (23-чиизма).

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқни муҳофаза қилиш фәолияти
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш орғанлари

23-чиизма

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими — кишиларни ноқонуний хатти-ҳаракатлардан ҳимоя қиласиган давлат ҳуқуқий воситалари, усуллари ҳамда кафолатлар мажмуи.

83

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Хуқуқни муҳофаза қилиш тизимининг элементлари:

- меъёрий-хуқуқий база;
- хуқуқни муҳофаза қилиш органлари;
- хуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятларини амалга ошириш усуллари;
- шахсларни ноқонуний даҳсизликлардан ҳимоя қилишни таъминлаш кафолатлари.

Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти — бу давлат хизматининг алоҳида тури. У қонунийликни ва жамоат тартибини сақлашни таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларни аниқлаш, барҳам бериш ҳамда жазолашни ижро этишга қаратилган фаолият турларини амалга оширадиган Қозоғистон Республикасининг хуқуқни муҳофаза қилиш органлари фуқароларининг касбий фаолиятини намоён қиласи.

Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти маҳсус тамойилларга эга (24-чизма).

24-чизма

Фуқаролик жамият институтлари билан ҳамкорликлар

Сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари фаолиятининг мустақиллиги

Шахсий йўл-йўриқлар ва субординация (итоаткорлик)

ХУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ФАОЛИЯТИ ТАМОЙИЛЛАРИ

Инсон ва фуқаролар эркинликлари, жамият ва давлат манфаатларини жиноий ва бошқа ноқонуний даҳсизликлардан ҳимоя қилиш мажбурияти

Хуқуқни муҳофаза қилиш органларидаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини ташкиллаштириш усулларининг умумийлиги

Хуқуқни муҳофаза қилиш органларининг асосий белгилари. Хуқуқни муҳофаза қилиш органлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини амалга ошириш учун маҳсус ташкил этилган. Улар давлат номидан ҳаракат қиласи, маҳсус ваколатларга эга. Хуқуқни муҳофоза қилиш органларининг мақсади — қонунларни эҳтимолий ва аниқ тартибузарлардан ҳимоя қилиш, фуқаролар, корхоналар, ташкилотлар, жамият ва давлат ҳуқуқларини тиклаш, тажрибаларда ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти битта турида амалга ошадиган ҳуқуқий тартиботни ва хавфсизликни таъминлаш.

Тор маънода давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига ИИВ, прокуратура, иқтисодий тергов органлари, уюшган порахўрликка қарши курашлар олиб бориш органлари киради.

Кенг маънода давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: суд, тергов, прокуратура, божхона, ички ишлар, адлия ва уюшган порахўрликка қарши органлар, адвокатура, нотариатлар киради.

Хуқуқни муҳофаза қилиш функцияларини, шунингдек, махсус давлат органлари ҳам бажарадилар. Махсус давлат органларига Миллий хавфсизлик органлари, Ташқи разведка органи, Қозоғистон Республикаси давлат күриқлаш хизмати киради. Мазкур органлар түғридан-түғри Қозоғистон Республикаси Президентига бўйсунади, ҳисобот беради ва миллий хавфсизликни таъминлайдиган таркибий қисм ҳисобланади. Улар разведка ва қарши разведка фаолиятларини, шунингдек, Қозоғистон Республикаси миллий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган.

Нодавлат органларга хуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятларини амалга оширадиган адвокатура, нотариатлар, шунингдек, шахсий күриқлаш хизматлари киради.

Адвокатура давлат томонидан кафолатланган ва Қозоғистон Республикаси Конституциясида тасдиқланган шасхнинг ўз хуқуқлари, эркинликларини судларда ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдамлар олишни амалга оширишга мўлжалланган. Адвокат фаолияти доирасида адвокатлар кўрсатадиган қонуний ёрдамлар тадбиркорлик фаолияти ҳисобланмайди.

Қозоғистон полицияси

Адвокатура

Қонуний ёрдамлар күрсатган ҳолда, адвокатлар:

- оғзаки ва ёзма равища ҳуқуқий масалалар бүйича маслаҳатлар ва маълумотлар беради;
- аризалар, шикоятлар, илтимосномалар ва ҳуқуқий хусусиятларга эга бошқа ҳужжатларни тайёрлайди;
- тергов органлари, судларда, давлат ва бошқа органлар, ташкилотларда, олдиндан суриштирув ва фуқаролар билан муносабатларда жисмоний ҳамда юридик шахсларга вакил бўлиш билан бирга уларни ҳимоя қилиш ишларини амалга оширади.

Ёдда сақланг! Жиноят ишлари бүйича касбий ҳимоя ишларини факат адвокатлар амалга оширади.

Нотариат — бу нотариал ҳаракатлар олиб бориш орқали жисмоний, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайдиган малакали қонуний ёрдамлар күрсатиш бүйича ҳуқуқий институт (25-чизма).

25-чизма

Нотариатнинг функциялари

Хужжатларни сақлаш учун
қабул қилиш

Хужжатлар муддатини сертификатлаш

Битимларни
тасдиқлаш

Меросларни қонуний тасдиқлаш, ҳужжат нусхалари ва
улардан олинган парчаларнинг тўғрилигини тасдиқлаш

Фуқароларнинг тирик деб топилишига
доир фактларни тасдиқлаш

Ижро варақаларини ёзиш

Жисмоний ва юридик шахсларнинг аризаларини бошқа жисмоний ва
юридик шахсларга бериш

Қариздордан пулни ундириб олиш,
ёки бошқа мол-мулкни талаб этиш.

Депозитга пул қабул қилиш

Ёддасақланг! Нотариал хизматларни амалга ошириш чоғида хусусий ва давлатно-тариусларитенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Улартомонидан тасдиқланган ҳужжатлар бир хил қонуний кучга эга бўлади.

Нотариат вазифаси огоҳлантириш хусусиятига эга. Нотариал тасдиқланган шартномалар ҳақ-ҳуқуқларни исботлашни осонлаштиради. Чунки шартноманинг мазмуни, шартномаларда иштирок этувчи томонлар имзоларининг ҳаққонийлиги, шартнома тузилган вақт ва

ўрни ҳамда бошқа ҳолатлар нотариусда расман тасдиқланади.

Нотариал (хужжат) — инсон ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли турда тасдиқлайди, қонуний хатарларидан ҳимоя қиласы. Қозоғистон Республикасининг 1997 йилги 14 июлда қабул қилинган “Нотариат түгрисида” қонун бор. Нотариус факат овозсиз муомала ва ҳужжатларни тасдиқлайди.

Қозоғистон Республикасида 2000 йил 19 октябрыда “Қўриқлаш хизмати түгрисида”ги қонун қабул қилинган. Қўриқлаш хизмати дейилгандан юридик шахслар, жисмоний шахслар ҳаёти, саломатлиги ва мулки, шунингдек, юридик шахсларнинг мулкини қонунларга зид равишида дахлсизликлардан ҳимоя қилиш хизматларини кўрсатиш бўйича фаолиятларни амалга ошириш тушунилади. Қўриқлаш хизмати субъектларининг хизматларни амалга ошириш пайтида давлат фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари сақланишини кафолатлайди ҳамда таъминлайди.

Қўриқлаш хизматини ҳуқуқ тартиби ва инсонпарварлик асосларига атайн зид келадиган мақсадларга эришиш учун амалга оширишга рухсат берилмайди. Хусусий қўриқлаш ташкилотининг қўриқчиси хизматига Қозоғистон Республикасининг 19 ёшга тўлган ва маҳсус қўриқчилик тайёргарликларидан (қўриқчиларни ўқитиш масхус курсларидан) ўтган фуқаролар қабул қилинади.

Шу туфайли адвокатура, нотариат, қўриқлаш ташкилотлари — фуқаролар ва ташкилотлар ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини сақлаш ва ҳимоя қилиш, судга раислик қилишга йўллаш, қонунийликни кучайтириш мақсадида қонуний ёрдам кўрсатадиган ҳуқуқшунослар ташкилоти деб ҳисобланади.

Назорат топшириқлар

1. Ҳуқуқни муҳофазақилиш фаолияти, тизимини солиштиринг.
2. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари турларини айтиб беринг. Маҳсус давлат органларига изоҳ беринг. Ҳуқуқни муҳофазақилиш органлари бажарадиган ишларни муҳокама қилинг.
3. Ҳуқуқни муҳофазақилиш фаолиятитушунчаси ва тамойилларини таҳлил қилинг.
4. Адвокат, нотариат, қўриқлаш фаолиятларининг мазмунини таҳлил қилинг. Ушбу органларнинг асосий фаолиятларини тушунтириб беринг.

Глоссарий

- **Адвокат** — фуқароларга касбий даражада ҳуқуқий ёрдамлар кўрсатадиган, шартли равища адвокатлар ҳайъатининг аъзоси ҳисобланадиган, адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга лицензияси мавжуд бўлган олий юридик маълумотли Қозоғистон Республикаси фуқароси.

22-§. ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ. ҮЮШГАН ПОРАХҮРЛИККА ҚАРШИ ХИЗМАТ

Бугундарсда:

прокуратура ва үюшган порахұрлыққа қарши хизмат ваколатларини күриб чиқамиз; мазкур органларнинг инсон ҳуқуқтарини асраш ва ҳимоя қилиш ишларини амалга ошириши ҳақида биламиз.

Таянч сүзлар:

- прокуратура
- назорат
- инсон ҳуқуқлари
- үюшган порахұрлыққа қарши хизмат

Прокуратура инсон ҳуқуқтарини асрайдиган ва ҳимоя қиладиган орган ҳисобланади. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ “Прокуратура давлат номидан Қозоғистон Республикаси ҳудудида қонунийликнинг сақланишига қонунларда белгиланған доирада ва шаклларда қаттық назорат үрнатиш ишларини амалга оширади, судларда давлат манбаатларини ҳимоя қилади ҳамда давлат номидан жиноий таъқибларни амалга оширади”.

2017 йил 30 июня “Прокуратура түғрисида”ги янги қонун қабул қилинген. Қонунда прокуратуралық қыйидаги вазифа йўналишлари күриб чиқылған: қонунда белгиланған чекловлар ва шакллар бўйича мамлакат ҳудудида қонунларнинг сақланишини юқоридан назорат қилиш; манбаатларни судга таклиф қилиш; давлат таъқибларини амалга ошириш. Назоратнинг учта тури бор: тафтиш, таҳлил қилиш, ҳуқуқий ҳужжатларни баҳолаш.

Прокуратура қыйидаги вазифаларни амалга оширади:

1) инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, юридик шахслар, жамият ва давлатнинг қонуний манбаатларини ҳимоя қилади ҳамда тиклайди;

2) қонунбузарлик ҳодисаларини аниқлайди ва уларни бартараф этиди, қонунбузарликларни вужудга келтирадиган сабаблар ва шартларни, шунингдек, уларнинг оқибатларини аниқлайди;

3) ҳуқуқ ҳимояси ва қонунларни, тартиб ва жиноятга қарши кураларни таъминлаш бўйича бошқа давлат органлари фаолиятларини мувофиқлаштиради;

4) қонунларда ва Қозоғистон Республикаси Президенти ҳужжатларида белгиланған бошқа мажбуриятларни амалга оширади.

Прокуратура давлат, маҳаллий вакил ва ижро этувчи органларнинг, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳамда уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари (ҳаракатсизликлари)нинг қонунийлигига, шунингдек, алоҳида ҳолларда мулк шаклидан қатъи назар, Қозоғистон Республикаси Президенти ёки Баш прокурор, бошқа ташкилотларнинг топшириқлари бўйича назорат ишларини амалга оширади. Назорат

ишилари қонунийлик ҳолатини текшириш ва тақлил қилиш, шунингдек, кучга киритилган ҳужжатларни кузатиш йўллари орқали амалга оширилади.

Қозоғистон Республикаси прокуратура органларининг ягона тизимини Бош Прокуратура, вилоятлар ва унга тенглаштирилган (республика даражасидаги шаҳарлар ва Қозоғистон Республикаси пойтахти прокуратуралари, бош ҳарбий ва транспорт прокуратуралар), туман ва унга тенглаштирилган шаҳар, миңтақалараро, шу билан бирга, ихтисослаштирилган прокуратуралар (ҳарбий, табиатни муҳофаза қилиш, транспорт, маҳсус объектлар прокуратуралари) ташкил этади.

Прокуратура пайтида прокуратура органларининг ягона тизимини ташкил этадиган идоралар, маҳкамалар, таълим ташкилотлари ташкил этилиши мумкин. Прокуратура меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш орқали ўз ваколатларини амалга оширади. Прокуратуранинг ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ташкил этадиганлар:

- прокурор рўйхати ҳужжатлари: намуна, таклиф, даъват, олдиндан огоҳлантириш, қонунга изоҳ;
- прокурор назорати ҳужжатлари: эътиroz, қарор, тахмин, шикоят, санкция;
- прокуратури ташкиллаштириш ҳамда унинг фаолиятига доир масалаларни тартибга келтирадиган ҳужжатлар: буйруқлар, намуналар, ҳукмлар, қоидалар, кўрсатмалар ва ҳ. к.

Жамоат хавфсизлигини таъминлаш учун, ҳуқуқбузарлик бўйича огоҳлантириш ёки бўлажак ноқонуний ҳаракат бўйича манбалар мавжуд бўлса, прокурор ёзма ва оғзаки турда жисмоний шахслар ва юридик шахслар вакилларига қонунбузарликка йўл қўйилмаслиги тўғрисида ва қонун билан белгиланган жавобгарликлар тўғрисида тушуниради.

Қозоғистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 июндаги Фармони асосида Қозоғистон Республикасининг Давлат хизмати ишилари ҳамда уюшган порахўрликка қарши ҳаракат агентлиги (бундан кейин — Агентлик) ташкил этилган. Мазкур Агентлик давлат органи сифатида Қозоғистон Республикаси Президентига бевосита бўйсунади ҳамда ҳисбот беради. Агентлик таркибида Уюшган порахўрликка қарши кураш бўйича миллий

Прокурорнинг нишони

(ҳарбий, табиатни муҳофаза қилиш, транспорт, маҳсус объектлар прокуратуралари)

Глоссарий

- **Прокуратура** — давлат органларининг назорат қилиш ишиларини юзага оширадиган давлат органи.
- **Порахўрликка қарши кураш хизмати** — порахўрлик ҳуқуқбузарликни текшириш, фош этиш, аниқлаш, бартараф этиш вазифасини амлга оширадиган давлат органи.

бюро ва вилоятларда, республика ақамиятига эга шаҳарларда, пойтахтда минтақавий органлари мавжуд.

Миллий бюро вазифалари:

1) жисмений ва юридик шахслар, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари, әркинликлари ва қонуний манфаатларини химоя қилиш;

2) уюшган пораҳўрликка доир ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, аниқлаш, бартараф этиш, фош этиш ва тергов масалалари бўйича давлат сиёсатини тайёрлаш ҳамда уни амалга оширишда иштирок этиш;

3) уюшган пораҳўрликка оид жиноий ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, бартараф этиш, фош этиш ва тергаш.

Шунга кўра прокуратура ва уюшган пораҳўрликка қарши хизмат ҳуқуқини муҳофаза қилиш органлари ҳисобланади, улар маҳсус ваколатларга эга.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизимида прокуратуранинг роли қандай? Прокурор ваколатини таҳлилқилинг.
2. Уюшган пораҳўрликка қарши хизмат қандай мақсадларда ташкил этилган? Мазкур хизматнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини таҳлилқилинг.

23-§. ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ

Бугундарсда:

Ички ишлар органалари фаолиятларини кўриб чиқамиз, уларнинг ваколатлари билан танишамиз; шунингдек, ички ишлар органлари фаолиятларининг мураккаблиги ҳамда кўпқирралигини баҳолаймиз.

Таянч сўзлар:

- полиция
- ички ишлар органлари
- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ичидаги ички ишлар органлари ёки полиция органлари (полиция) вазифалари кўплиги билан алоҳида ажралиб туради.

ИИО — таркибига кўра жуда кўп, ҳар хил вазифаларни бажарадиган, кенг кўламли ваколатларга эга орган. Улар усуллардан, ишонтириш ва мажбуrlаш турларидан фойдалана оладилар. Ички ишлар органларининг ягона тизимини Ички ишлар вазирлиги ташкил этади. ИИВ таркибига департаментлар, вилоят, республика ақамиятига эга шаҳарлар ички ишлар бошқармалари, шаҳар, туман, қўргон, тармок ички ишлар органлари, ички қўшинлар, таълим муассасалари ва бошқа ташкилотлар киради. Ички ишлар органларининг бутун тизими фаолиятини Ички ишлар вазирлиги — ички қўшинлар қўмондони бошқаради.

ИИО фаолияти “Қозогистон Республикаси ички ишлар органлари тўғрисида”ги, “Қонунбузарликларнинг олдини олиш тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш

түғрисида”ги, “Хуқуқни мухофаза қилиш хизмати түғрисида”ги, “Давлат хизмати түғрисида”ги ва бошқа қонунлар билан тартибга солинади.

“Қозғистон Республикасининг ички ишлар түғрисида”ги Қонунининг 2-моддасы га мувофиқ, Қозғистон халқига хизмат қилишга тегишли ички ишлар органлари жамоат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуидаги мажбуриятларни амалга оширади:

- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;
- жамоат тартибини сақлаш;
- жиноятга қарши курашиш;
- жиноий ва маъмурий жазоларни ижро этиш;
- фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш;
- ёнғин хавфсизлигини таъминлаш;
- фуқаролар мудофаасини ташкиллаштириш.
- фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини ноқонуний ҳужумлардан ҳимоя қилиш;
- ноқонуний ҳужумлардан, авариялар ва ҳалокатли воқеалардан заар қўрган, шунингдек, ҳаёти ва соғлигига путур етказадиган ҳолатларга дуч келганларга ёрдам кўрсатиш;
- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича умумий, маҳсус ва шахсий чоратадбирларни амалга ошириш;
- уч ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаган болаларни, шунингдек, ота-онаси ёки уларнинг ўрнини босадиган шахслар ҳомийлигидан маҳрум бўлган болаларни мослаштириш марказларига етказиш;
- оммавий тадбирлар пайтида жамоат тартибини назорат қилишни таъминлаш;
- оммавий тартибсизликлар, гуруҳларга бўйсунмасликларга рухсат бермаслик;
- топилган портловчи моддалар, ўқ-дорилар ва портловчи моддаларни нейтраллаштириш ҳамда бартараф этиш учун чора-тадбирлар кўриш;
- жиноий-ижроий тизими маҳкамаларида ва ички ишлар органларининг маҳсус идораларида сақланадиган шахсларнинг санитар-эпидемиологик соғломлиги ва саломатлигини сақлашни таъминлаш;
- алоҳида манбалардан фойдаланишини таъминлаш ва ҳ. к.

ИИМ биноси

Қозоғистонда муниципал (маҳаллий) полиция қарор топган. Маҳаллий полиция хизмати ваколатлари: жамоат тартибини ҳимоя қилиш муаммолари, майший жиноятларга қарши ҳаракат қилиш, йўл-патруль хизмати, майда безориликларга “ноль” бардошлилик.

Қизиқарли маълумот!

Ҳозирги кунда йўл полициясининг барча ходимлари DVRлар(видеорўйхат) билан таъминланган. Бу патруллар ўзгариши пайтида полиция ходимлари томонидан ўз вазифалариданескари фойдаланмасликучун яратилган. Шунингдек, DVRлардан транспорт ҳайдовчилари ҳам фойдаланаоладилар.

Маҳаллий полиция хизмати участка полиция қисмлари, вояга етмаганлар ишлари бўйича ва хотин-қизларни зўравонликлардан асраш бўйича ёрдамчи қисмлардан, йўл-патруль полицияси, табиатни муҳофаза қилиш полицияси, қабул қилиш ва тақсимлаш масканлари ҳамда маҳсус қабул қилиш масканларидан иборат. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг хизмати хавф-хатарга тўла, чунки уларнинг ишида ҳар хил қўрқитиш ва чўчишишлар, жанжаллар тез-тез учраб туради.

Масалан, 2014 йил 1 сентябрда Тароз шаҳридаги Ички ишлар органининг иккинчи полиция бўлимида ишлайдиган полиция капитани Галимжон Бўронғазиев ўз хатти-ҳаракатлари билан содир этилиши арафасида турган террорчилик ҳаракатларига йўл қўймаган. Кўп одамлар ва автотранспортлар орасида турган автомобиль тасодифан ёниб кетади. Автомобиль салонида портловчи моддалар, ҳар хил модификациядаги ўнлаб газ картриджлари, портловчи аралашма қўшилган пластик идишлар, пластмасса ва кучли портлатишга мўлжалланган бензин (тахминан 56 литр) бор темир бокслар бўлган. Машинанинг барча эшиклари ичкаридан сим билан ёпилиб мустаҳкамланган. Полиция капитани оловни ўт ўчириш ёрдамида ўчиради.

2011 йил 12 ноябрда Тарозда терроризм билан боғлиқ қайгули воқеа рўй берган. Унда ЛДП 1-взводи командири, полиция капитани Фазиз Бойтасов ўз танаси билан террористни тўсиб, кўп фуқароларнинг ҳаётини сақлаб, қаҳрамонлик ва мардлик намуналарини намоён қилган. Ички ишлар органларидаги хизмат — давлат хизматининг алоҳида тури. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари давлат ҳокимияти вакиллари ҳисобланади ва давлат ҳимоясида бўлади. Ходимларнинг Қозоғистон Республикаси қонун ҳужжатларида кўриб чиқилган талаблари барча фуқаролар ва мансабдор шахслар томонидан бажарилиши шарт. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг қонуний талаблари бажарилмаган ҳолларда қонунларда белгиланган жавобгарликлар вужудга келади. Шунингдек, уларни хўрлаш, қаршилик қўрсатиш, куч ишлатиш йўллари орқали қўрқитиш ёки уларнинг ҳаётига, соғлигига, ор-номуси ва қадр-қимматига, мулкига даҳл қилиш қонунларда белгиланган жавобгарликларга олиб келади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари қўйидаги ҳуқуқларга эга:

- хизмат мажбуриятларини бажариш учун зарур ахборот ва материалларни белгиланган тартибларда олиш;

Фазиз Байтасовга ўрнатылған ҳайкал, Тароз шаҳри.

— давлат ва нодавлат органларида хизмат вазифаларини бажаришга боғлиқ ҳолда белгиланған тартиблар асосида маълумотларга әга бўлиш;

— Қозоғистон Республикаси қонунларига мувофиқ ўз ҳаёти, соғлиги ва мулки, оила аъзоларининг ҳаёти, соғлиги ва мулки давлат ҳимоясида бўлади.

Давлат ёнғинга қарши хизмат ходимларини қўшмагандан, ходимларга отиш қуролларини ва маҳсус қуролларни олиб юриш, сақлаш ва фойдаланиш ҳуқуқи берилади. Улар жисмоний куч ишлатишга, жумладан, кураш усулларидан фойдаланиш ҳуқуқига әга. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг **вазифалари**:

— Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва Қозоғистон Республикаси қонунларини асраш;

— инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, жисмоний ва юридик шахслар, давлатнинг қонуний манфатлари сақланиши ҳамда ҳимоя қилинишини таъминлаш;

— жисмоний ва юридик шахслар аризаларини қонунда белгиланған тартиб асосида, ўз вақтида ўрганиш ҳамда улар бўйича зарур чора-тадбирларни қабул қилиш;

— давлат сирлари ва қонунлар билан ҳимоя қилинадиган бошқа сирларни қонунлар билан белгиланған вақт ичида, ҳатто ҳуқуқни ҳимоя қилиш вазифаларини тугатгандан кейин ҳам сақлаш, бу ҳақида тушунтириш хати бериш;

— хизмат мажбуриятларини бажариш пайтида қўлга киритилған фуқароларнинг шахсий ҳаёти, ор-номуси ва қадр-қимматига

Глоссарий

• Ички ишлар органлари — ҳуқуқни муҳофазақилиш органи. Мақсади — инсон ҳуқуқи ва эркинлиги, саломатлилиги, давлат ва жамиятга қарши ҳуқуқларга қарши ҳаракатлардан ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш.

• Полиция — жамият тартибини сақлаш борасидаги давлаторганлари ва хизматлар тизими.

дахлдор ахборотларни сақлаш ва қонунларда белгиланған ҳолларни қўшмаганда, улардан бундай хабарларни беришни талаб қилмаслик ва ҳ. к.

Хизмат мажбуриятларини бажармагани ёки аксинча бажармагани учун ходимлар Қозоғистон Республикаси қонунларига мувофиқ жиной, маъмурий, фуқаролик, ҳуқуқий, интизомий жавобгарликларга тортилади.

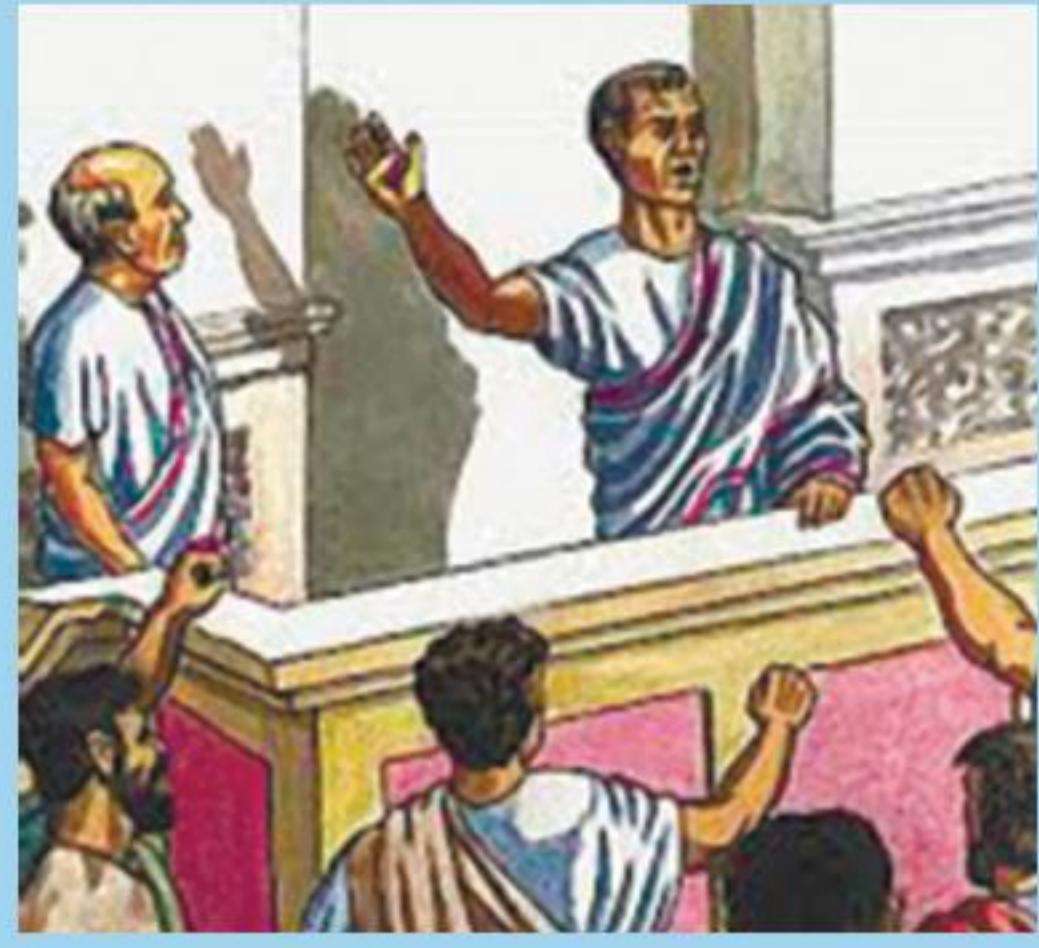
Ички ишлар органларининг хизматкорларини тайёрлаш учун алоҳида олий ўқув ўринлари ташкил қилинди. Масалан: ҚР ИИМ Есболатов номидаги Алмати академияси, ҚР ИИМ Б. Бейсенов номидаги Қарағанди академияси, ҚР ИИМ Ш. Қабилбаев номидаги Қостанай академияси.

Фуқароларнинг жамоат тартибини таъминлаш ишларига ихтиёрий равишда иштирок эта олишини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқ. Шунга кўра ИИОнинг асосий вазифалари фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, асраш ва таъминлашдан иборат. ИИО фаолияти хавфсиз яшаш учун шароитлар яратиш, одамларни кўчаларда жиной ҳаракатлардан ҳимоя қилиш, алоҳида муаммоларни ҳал қилиш жараённида жисмоний ва юридик шахсларга ёрдам кўрсатишга қаритилиши шарт.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ички ишлар органларига изоҳ беринг. Ички ишлар органларининг вазифалариңдай?
2. Ички ишлар органлари ходимларининг ҳуқуқлари, вазифаларива жавобгарликлари мазмунини таҳлилқилинг.

1-даражали топшириқ. ИИО ходимларининг ўз ҳаёти ва соғлигига хавф туғдирилган ҳолларда ҳам инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилган ҳолатларгамисоллар келтиринг. ИИО хизматчиларининг қандай фазилатларибўлиши кераклиги ҳақида ўйлаб кўринг.

II бўлим

ОММАВИЙ ХУҚУҚ

II бўлим. ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

5-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

24-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ

Бугун дарсда:

Конституциявий ҳуқуқ тушунчаси ва тизими билан танишамиз; асосий конституциявий ҳуқуқ институтларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- конституциявий ҳуқуқ
- конституциявий ҳуқуқ институти
- ўзига хос демократия институтлари

Конституциявий ҳуқуқ ҳозирги ҳуқуқий жамият тизимида муҳим ўрин эгаллади. У ўзининг ривожланишида узоқ йўлни босиб ўтган ва фалсафа, жамиятшунослик, сиёsat шунослик каби фанлар билан чамбарчас алоқадор.

Конституциявий ҳуқуқ аталган соҳанинг асосий базасини тартибга келтиради.

Қозоғистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи — миллий ҳуқуқнинг етакчи соҳаси.

- Биринчидан, конституциявий ҳуқуқ меъёрлари асосида тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар давлат хизматининг жуда муҳим томонларини намоён қиласди;
- Иккинчидан, конституциявий ҳуқуқ меъёри яхлит ҳуқуқий тартиботнинг асосий тамойилларини белгилайди, чунки Конституцияда ҳуқуқ тизимидағи барча соҳаларнинг асосий меъёрлари мужассам топган;
- Учинчидан, конституциявий ҳуқуқ асосий манба — Қозоғистон Республикаси Конституциясига асосланади;
- Тўртинчидан, конституциявий ҳуқуқда тартибот субъектининг алоҳида гуруҳи (халқ, миллат, жамият ва ҳ.к) бор.

ҚР Конституция ҳуқуқ фанини ташкил этадиган муносабатлар давлат ҳокимиятини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ ва давлат тузуми, унинг ташкилотлари билан муносабати, шунингдек инсон ва давлат орасидаги муносабатлар ҳисобланади.

Конституциявий ҳуқуқий муносабатлар құйидаги усуллар орқали тартибга солинади:

- 1) мажбурлов усули;
- 2) таъқиқлаш усули;
- 3) рухсат бериш усули;
- 4) тан олиш усули.

Ушбу усуллар биргаликда императив усул ҳисобланади (26-чизма).

26-чизма

Конституциявий ҳуқуқ усуллари

Мажбурлов усули.

ҚР Конституациясиянинг 6-баби: “Мулк масъулият юклайди, ундан фойдаланиш бир пайтда жамият фойдасига ҳам хизмат этиши лозим”. 34-боби: “Барча Қозоғистон Республикасининг ҳамда қонунларини сақлашга ўзга инсонларнинг ҳуқуқларини, обрўси ва қадрқимматини ҳурмат қилишга масъулиятли”.

Таъқиқлаш усули.

39-боб, 3-модда: “Сиёсий асбабларга кўра фуқароларнинг ҳуқуқларини ва эркинликлари қандайдир бир йўллар билан чеклашга йўл берилмайди”. 5-боб: “Қонунларда кўзда тутилмаган ҳарбийлаштирилган тартибларни тузиш таъқиқланади. Диний асосда қуриладиган партияларга йўл берилмайди.

Тан олиш усули

Давлат фуқароларининг табиий ҳуқуқини тан олди. Қ.Р Конституациясиянинг 12-боби, 2-тармоғи: “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари барчага туғилишидан бошлаб ёзилган, улар абсолютли деб танилади, улардан ҳеч ким айира олмайди, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмуни ва қўлланилиши шунга қараб аниқланади”.

Рухсат бериш усули

Давлат органларининг ваколатини аниқлашда, субъектларнинг юриб-туришини чеклашда қўлланилади. ҚР Конституациясиянинг 21-боби: “Қозоғистон Республикаси ҳудудида қонуний турда юрган ҳар бир одам, қонунда кўрсатилган бошқа тартибда, унинг ҳудудида эркин юриб-туришга ва доимий маконини ўз хоҳишича танлаб олиш ҳуқуқи эга”. 44-боб. ҚР Президенти нинг ваколатлиги 52—59-боблар. ҚР Парламентининг ваколатлиги.

Конституциявий ҳуқуқ тизими ва унинг институтларини ўрганишдан олдин конституциявий ҳуқуқ меъёрлари ва муносабатларининг маъноси ва моҳиятини тушуниш керак.

Қозоғистон Республикасида конституциявий ҳуқуқ меъёрлари ҳар қандай бошқа давлатлардаги каби ижтимоий муносабатларнинг иккита асосий соҳаларини тартибга солади:

- шахснинг ҳуқуқий мақомига, унинг давлат ва фуқаролик жамияти билан муносабатларига боғлиқ соҳаларни;
- давлат ташкил этиш ва шаффоф ҳокимият хизматларига боғлиқ соҳаларни.

Конституциявий ҳуқуқ фақат кўрсатилган ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Глоссарий

- Конституциявий ҳуқук** — бу жамият ва давлаттузуми асослари, инсон ва фуқаролар мақомининг асоси, инсон ҳуқуқларига риоя қилинишини таъминлайди, давлат бошқаруви органлари ва уларнинг фаолият тамойиллари таркиби ни тартибга соладиган ҳамда тасдиқлайдиган ҳуқук соҳаси.
- Конституциявий-ҳуқуқий меъёрлар** — бу конституциявий ҳуқук субъекти ташкил этадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга соловчи меъёрлар.

Шахснинг ҳуқуқий мақомини тартибга солиш, шунингдек, ҳар хил давлат органлари ва бошқа давлат институтларининг мақоми ҳамда хизматларини тартибга солиш бошқа ҳуқук соҳалари (фуқаролик, ер, меҳнат, маъмурий, процессуал ва ҳ.к) меъёрлари орқали амалга оширилади. Фақат Қозогистон Республикаси Президенти, Қозогистон Республикаси Парламенти, Қозогистон Республикаси Ҳукумати, судларнинг ҳуқуқий мақомлари, қонуний жараёнлар ва ҳ.к. конституциявий ҳуқук меъёрлари билан тартибга солинишини билиш керак.

Конституциявий ҳуқук тизимини институтлар (субинститутлар) ва ички соҳаларга бирлаштирилган ҳуқук меъёрлари ташкил этади. Конституциявий ҳуқук яхлит ҳуқук тизимининг қисми бўлган ҳолда, ўзи мураккаб тизим ҳисобланади ҳамда ҳуқуқий институт соҳалари элементларидан иборат. Умуман айтганда, ушбу усуллар биргаликда императив усул ҳисобланади (27-чизма).

27-чизма

ҚР конституциявий ҳуқук институтлари

ҚР конституциявий тузум асослари институти

Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари институти

Сайлов тизими ва референдум институти

Давлат органлари тизими хизматини ташкил қилиш асосида институти

Ёдда сақланг! Конституциявий ҳуқук институти дейилганда бир хил ва ўзаро уйғун ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва нисбий мустақил гуруҳни ташкил этадиган конституциявий ҳуқук меъёрлари йиғиндиси тушунилади.

Шунингдек, конституциявий ҳуқук институтлари ҳуқук белгиловчи ва ҳуқук ҳимоячиси турларига бўлинади. Ҳуқук белгиловчи институт меъёрлари ҳуқук ва мажбуриятларни ижтимоий муносабатлар иштирокчиларига бўлиб беради.

Хуқуқ ҳимоячиси институти меъёрлари хуқуқ белгиловчи институтлар меъёрлари билан тартибга солинадиган муносабатларни ҳимоя қилишга мүлжалланган.

1. Конституциявий тузум асослари институти. Бу институт конституциявий хуқуқ тизимидағи умумий тизимлардан бири бўлиб, барча соҳалар учун асос ҳисобланади. У қўйидаги кичик институларга бўлинади:

1) шахс ва давлат муносабатларининг асосий тамойиллари;

2) давлат ҳукумати ташкилотлари ва давлат тузумининг асосий тамойиллари.

2. Инсон ва фуқаролар эркинликлари ҳамда ҳуқуқлари институти. Бу — энг катта конституциявий ҳуқуқ институти. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таркибий қисмлари:

1) фуқаролик;

2) шахс мажбурияти ва эркинликлари ҳуқуқи ҳамда уларни амалга ошириш механизмлари;

3) эркинлик ва ҳуқуқларни чеклаш ҳажми;

4) шахс ва фуқароларнинг асосий бурчлари

5) чет элликлар ва фуқаролиги йўқ шахсларнинг ҳуқуқий аҳволлари.

3. Референдум ва танлаш институтлари — ҳалқ ҳокимиятининг олий шакли. Бу институт меъёрлари референдум ва сайловлар пайтида фуқаролар ҳуқуқларини амалга ошириш тартибини белгилайди.

Глоссарий

- **Конституциявий-хуқуқ муносабатлар** — конституциявий хуқуқ меъёрлари билан тасдиқланган мажбуриятлар ва ҳуқуқлар билан уларда иштирок этувчилар ўзаро алоқадабўладиганижимоий муносабатлар.

Конституция — ҳуқуқнинг асосий манбаи

Эътиборберинг!

Референдум— ижтимоий ҳаётдамуҳим саволларгаумумхалқ овози. Қозғистон Республикасида референдумикки марта үтказилган: 1995 йил-Қ.Р Конституциясини қабул қилиш учун, 1998 йил - Қ.Р Президенти ваколатлик вақтини узайтириш мақсадида.

4. Давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари тизими институти. Институт таркибига қуйидаги бўлимлар киради:

- 1) ҚР Президенти институти;
- 2) ҚР Парламенти институти;
- 3) Р Ҳукумати институти;
- 4) Конституциявий кенгаш институти;
- 5) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш институти;
- 6) прокуратура ва суд органлари хизматининг ңуқуқий асослари.

Қозғистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқлари — жамиятдаги барча мавжуд соҳаларда (ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, маданий) жамланадиган, муносабатларни тартибга соладиган миллий ҳуқуқларнинг етакчи соҳаси.

Назорат топшириқлари

Қозғистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ субъекти ва усуларининг ўзаро фарқини таҳлил қилинг. Миллий ҳуқуқ тизимидағи конституциявий ҳуқуқнинг ўрнини аниқланг.

1-даражали топшириқ. “Қозғистон Республикасида конституциявий ҳуқуқларнинг шаклланиш тарихи” деб номланган тақдимот тайёрланг.

2-даражадли топшириқ. “Конституциявий ҳуқуқ институтлари” деган мавзуда қисқача хабар ёзинг.

25-§. ҚОЗҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ МАНБАЛАРИ

Бугун дарсда:

Конституциявий ҳуқуқ манбалари билан танишамиз.

Ёдда сақланг! Конституциявий ҳуқуқ манбалари ўзига хос тизимларга эга. Конституциявий ҳуқуқ манбалари тизимларини ўзаро алоқадор ва иерархик хоссалар билан тавсифланадиганийинди деб тушуниш мумкин. Бу битта манбанинг иккинчи манбага бўйсунишини, уларнинг бир-бирига қарши бўлмаслигини, биттаманба иккинчи манбага қарши бўлган шароитларда ҳукмронлик ҳаракатларини англаради.

Конституциявий ҳуқуқ манбалари турлари деярли барқарор, улардан кўпи Қозғистон Республикаси Конституциясида ифодаланган. Бундай манбалар қуйидагича тизимларни ташкил этади:

**Қозғистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ
манбалари ва уларнинг тавсифлари**

№	Манбалар ва уларнинг тавсифлари
1	ҚР Конституцияси. Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаларида тасдиқланган меъёрлар жуда кўп мазмунларга эга. Уларда барча амалдаги конституциявий ҳуқуқ тартиботлари пойдеворини яратувчи ҳисобланадиган умумий хусусиятларга эга ҳуқуқий меъёрлар мужассам топган. Улар жамият ҳайётининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий соҳаларини ўз ичига олади. Шу орқали Асосий қонун конституциявий ҳуқуқ манбаларининг бошқа турларидан фарқ қиласи. Конституция олий қонуний кучга ва бевосита таъсирга эга бўлиб, Қозғистон Республикасининг барча ҳудудларида қўлланилади. Қозғистонда қабул қилинадиган қонунлар ва бошқа юридик ҳужжатлар Конституцияга зид келмаслиги керак.
2	Қозғистон Республикаси Конституциясига тузатишлар ва ўзгартиришлар киритадиган қонунлар. Бу қонунлар Қозғистон Республикаси Конституциясининг 62-моддаси 3-банди ва 91-моддаси 1-банди билан тасдиқланган тартиб асосида қабул қилинади.
3	Конституциявий қонунлар. Қозғистон Республикаси Конституциясининг 62-моддаси 4-бандида тасдиқланган тартиб асосида Қозғистон Республикаси Конституциясида ўрганилган масалалар бўйича қабул қилинадиган қонунлар.
4	Қозғистон Республикаси кодекси, Қозғистон Республикасининг консолидацияланган қонунлари, Қозғистон Республикасининг қонунлари. Муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар, Қозғистон Республикаси Конституциясида ўрганилган асосий қоидалар ва меъёрларни қарор топтиради.
5	Қозғистон Республикаси Президентининг меъёрий-ҳуқуқий фармонлари.
6	Қозғистон Республикаси Парламенти ва Палаталарининг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари.
7	Қозғистон Республикаси Ҳукуматининг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари.
8	Қозғистон Республикаси Олий Суди ва Қозғистон Республикаси Конституциявий Кенгашининг меъёрий қарорлари.
9	Қозғистон Республикаси вазирлари ва бошқа марказий давлат органлари раҳбарларининг меъёрий-ҳуқуқий буйруқлари.
10	ҚР Парламенти палаталарининг вақт тартиби.
11	ҚРнинг бошқа давлатлар билан халқаро шартномалари.
12	Халқаро ҳуқуқларнинг тасдиқланган меъёрлари.
13	Маслаҳатнинг меъёрий-ҳуқуқий қарори, ҳокимликларнинг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари, ҳокимларнинг меъёрий-ҳуқуқий қарорлари ва текширув ҳайъатининг меъёрий-ҳуқуқий қарори.

Таянч сұзлар:

- Конституция
- ҳуқук манбалари
- Конституциявий қонунлар
- кодекслар
- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

Глоссарий

- конституциявий ҳуқук манбалари** — конституциявий ҳуқук субъектини ташкил этадиган, ижтимоий муносабатларнинг асосий мажмуаларини тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар (муомаладаги меъёрий ҳужжатлар) ни англатышусулининг қонуний шакли.

кучини йўқотишни англатади. Масалан, янги конституцияни қабул қилиш, олдин қўлланилган асосий қонунга мос меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларнинг барча тўпламларини қайта ўрганиб чиқиши тақозо қиласиди.

Назорат саволлари ва топшириқ

1. Ҳар бир конституциявий ҳуқук манбаларига таърифберинг.
2. Ратификацияқилинган халқаро шартномалар ва битимлар Қозоғистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи манбалари тизимида қандай ўрин эгаллади?

1-даражали топшириқ. Гуруҳларгабўлиниб, таклифқилинган чет давлатлардан бирининг Конституциясини таҳлил қилинг. Уларнинг таркибини таҳлил қилган ҳолда тақдимот тайёрланг (вақти — 5 минут). АҚШ, Хитой, Туркия, Франция, Германиянинг конституциявий тузуми хусусиятлариҳақида гапириб беринг.

Конституциявий ҳуқук манбалари мантиқий усулларда тузилади. Унинг барча элементлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонуний кучларига таянган ҳолда, аниқ белгиланган жойларда жойлашган. Юридик кучлар, ўз навбатида, уларни чиқарадиган органларнинг давлат бошқаруви таркибидаги ўрнига боғлиқ эканини алоҳида таъкидлаган мақсадга мувофиқ. Бу каби боғлиқликлар қонуний ва қонунларга боғлиқ ҳужжатларнинг ҳар хил кучи тўғрисида айтилганда яққол кузатилади.

Шу тариқа, конституциявий ҳуқук манбалари тизими босқичлари ушбу тизимдан ташқарида бўлган, бироқ уни белгилайдиган омиллар билан тўқнашган. Мазкур тизим таъмойиллари фақат конституциявий ҳуқуқнинг ҳар хил манбаларидаги бўйсунувчан қаторларга таянмайди, шунингдек, уларнинг ўзаро ички алоқаларини англатади.

Бу эса юқорида турган, “базавий” меъёрий ҳуқук ҳужжатини йўқотиш қўйи ҳужжатлардаги бутун гуруҳларнинг қонуний кучини йўқотишни англатади. Масалан, янги конституцияни қабул қилиш, олдин қўлланилган асосий қонунга мос меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларнинг барча тўпламларини қайта ўрганиб чиқиши тақозо қиласиди.

26-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИННИГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Бугун дарсда:

Қозғистон Республикасы Конституциясининг умумий хусусиятлари билан танишамиз; Конституциянинг асосий функциялари, тамойиллари ва турларини ўзлаштирамиз.

Конституция давлат ичидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиша мухим вазифаларни бажаради. Конституция фаолияти инсоннинг яшаш тарзига доир барча соҳаларни ўз ичига олади.

Тарихдан. 1787 йил 17 сентябрда қабул қилинган АҚШ Конституцияси қоғозга туширилган, ёзилган биринчи конституция ҳисобланади. Шунингдек, Европа материгиде биринчи ёзилган конституцияларга (1791 йил 3 майда қабул қилинган) Польшадаги Речь Посполиты Конституцияси (1791 йил 3 сентябрда қабул қилинган) ва Франция Конституцияси киради. Иккита конституция ҳам узоқ яшамаган, чунки Польша бир йўла иккига бўлинган, Францияда инқилоблар авж олган.

Қозғистон тарихидан

Қозғистонда бешта конституция бўлган. Қозғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси (ҚАССР)нинг биринчи Конституцияси 1926 йил қабул қилинган.

1937 йил Қозоқ ССРнинг иккинчи Конституцияси қабул қилинган.

1978 йил Қозоқ ССРнинг учинчи Конституцияси қабул қилинган. Мустақилликка эришгандан кейин 1993 йил 28 январда Қозғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган. 1995 йил 30 августда ҳозирги Қозғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган.

1993 йилда қабул қилинган Конституциянинг асосида парламент бошқарувидаги республика модели мужассам топган эди. Конституцияда Қозғистон мустақиллиги тасдиқланди. Бу эса мустақилликнинг биринчи йилларида қатор қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар мавжуд бўлганлигини англатади. Бир томондан, Конституция бозор иқтисодиёти ва демократик давлатни шакллантириш учун қонуний асосларни яратади. Иккинчи томондан, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ваколатлари тўғрисидаги муаммолар ҳал қилинмайди. Шу сабабли ҳукуматнинг олий органлари инқирозга юз тутади. Жамиятда ижтимоий бекарорликлар авж олади. Конституцияда давлат тили, ерларни хусусий мулк сифатида тақсимлаш ва фуқаролик тўғрисидаги муаммолар ечими топилмаган эди. Мана шу ҳолатлар 1995 йил 30 августда умумхалқ референдумида Қозғистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилинишига олиб келган.

Бошқарув усулиниң президент бошқарувидаги шакли тасдиқланди, бу эса, Президент ҳокимиятнинг барча бўғинларини бошқаришни ангалатади, шу сабабли мамлакатимиз барқарорлик ва тинч-осуда яшамоқда. Қозғистон Республикаси Конституциясида давлат мулки ҳам, хусусий мулк ҳам бир хил даражада тан олинади. Мамлакатимизда қозоқ тили давлат тили сифатида қабул қилинган. Шу билан бирга, Қозғистон аҳолиси кўпмиллатли ҳалқ эканлиги инобатга олинган ҳолда бошқарув органлари ва давлат ташкилотларида рус тилидан фойдаланишга Конституция бўйича расман рухсат берилган.

Конституция қуйидаги вазифаларни бажаришга мажбур (28-чизма):

Конституция вазифалари.

Таъсис

Ташкилий

Хуқуқий

Ташқи сиёсий

1. Таъсис функцияси. Асосий Қонун давлат сиёсати ва Конституциявий тузум асосларини ҳамда асосий тамойилларини тасдиқлайды, тайинлайды. Конституция мамлакатимиздаги ҳуқуқ тартибот ишлари асосини яратади.

2. Ташкилий функция. Конституция барча давлат органларининг ҳаракат қилиш шакли ва асосий функциялари, тизимини тасдиқлайды, яъни Конституция маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан бирлашган ҳолда, барча давлат механизмларининг самарали, уюшқоқ ҳолда ҳаракат қилиши учун асос яратади.

3. Хуқуқий функция. Конституция барча ҳуқуқий тизим негизи ҳисобланади. Барча ҳуқуқ соҳаларида алоҳида эътибор қаратиладиган муҳим тамойилларни қонуний равишда тасдиқлаш орқали уларни ягона ҳуқуқий тизимга бирлаштиради. Конституция олий қонуний кучга эга. Барча қонунлар ва давлат органларининг бошқа ҳужжатлари Конституцияга асосан яратилади ҳамда унга мослаштирилади. Бош Қонун давлат меъёрий ҳужжатлар тизимини, унинг итоаткорлигини ҳамда ўзгартариш тартибини тасдиқлайды.

4. Ташқи сиёсий функция. Конституция давлатнинг ташқи сиёсий ҳаракати пойдевори ҳисобланади. Конституция тамойиллари муҳим аҳамиятга эга, у асосий ташаббускор ҳисобланади, шунга кўра, Конституция қабул қилинади ва ҳаракат қиласи, у — пойдевори яратилган бошқарувчи ғоялардир. Конституция тамойиллари иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тамойиллар турларига бўлинади (29-чизма).

Қ.Р Конституциясининг принциплари

Иқтисодий: ишлаб чиқаришни молиялаштиришда ҳар хил мулк шакли; бозор иқтисодиёти принципи; идора, ташкилот, бирлашмаларнинг хўжалик мустақиллиги ва ташаббускорлиги; иқтисодий механизмлар ва стимуллардан кенг кўламда фойдаланиш, кичик ва ўрта бизнеснинг кенг кўламда ривожланиши.

Сиёсий: халқни бошқариш; кўп партиявийлик; демократия; қонунийлик; фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги; сиёсий плюрализм ва ошкоралик; маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ривожланиши

Ижтимоий: барча гуруҳлар, ижтимоий гуруҳлар ва гуруҳлараро манфаатларнинг мувофиқ йиғиндиси; ирқ ва миллатларнинг тенг ҳуқуқлиги; интернационализм; мулк даҳлсизлиги ва эркинлик принциплари; шахснинг аниқ атрофлича ривожланиши, ижодкорлик ва иқтидорни ривожлантириш

Конституция Принциплари

Конституция маълум тоифаларга эга. Шундай қилиб, Конституция қуийдагича турларга бўлинади (30-чизма):

30-чизма

Конституция турлари

Ёзилган ёки ёзилмаган

Қатъий ва мослашувчан

Кодификацияланган ва кодификацияланмаган

- Ёзилган ва ёзилмаган.** Ёзилган конституциялар, одатда, муайян тизим бўйича тузилган яхлит ҳужжат сифатида яратилади. Ёзилмаган конституция тури ноёб ҳодиса ҳисобланади. Ёзилмаган конституцияда ҳуқуқий тартибот воситалари худди ёзилган конституциядаги каби бўлади, бироқ уларнинг низомлари яхлит ҳужжат сифатида эмас, фактат ҳуқуқ манбаларининг чекланган сонларидагина бўлади, яъни ёзилмаган Конституциянинг аниқ шакли белгиланмаган. Масалан, ҳозирги Британиянинг ёзилмаган Конституцияси ҳар хил манбаларнинг жуда мураккаб бирлигини ташкил қиласиди. Бу Конституция доимий равишда ўзгаритирилиб ҳамда тўлдирилиб борилади.

- Қатъий ва мослашувчан.** Қатъий Конституция оддий қонуний ишларга тегишли Конституцияларга қараганда алоҳида турда ўзгартирилиб, тўлдирилиб борилади. Мослашувчан Конституция парламент қонунлари каби ана шу тартибот доирасида ўзгартирилади ва тўлдирилади.

Таянч сўзлар:

- Конституция
- Конституция турлари
- мослашувчан
- қатъий
- ёзилган
- ёзилмаган

Глоссарий

- Конституция** — жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ташкилотларидаги мухим қоида ва тамоилларни тасдиқлайдиган Асосий Қонун ёки қонунлар тўплами, давлаттузилиши ва шахснинг жамият ва давлатдатутганурни.

Қозогистон Республикасининг Конституцияси

- Ёзилган Конституцияни шакли бўйича кодификацияланган ва кодификацияланмаган деган турларга бўлинади. Кодификацияланган Конституциялар яхлит тарзда ёзилган битта ҳужжат асосида тузилади, кодификацияланмаган Конституциялар бир неча ёзилган ҳужжатлар асосида тузилади. Кодификацияланган Конституциялар кодификация даражасига кўра кенгайтирилган ва кенгайтирилмаган кодификациялар деган турларга бўлинади (7-жадвал).

7-жадвал

Конституциянинг қонуний хусусиятлари дейилганда уни бошқа ҳуқуқ манбаларидан ажратадиган, амалдаги ҳуқуқлар ҳужжати сифатидаги Конституция хусусиятлари тушунилади	
Легитим	халқ қабул қиласиди (референдум орқали) ёки халқ номидан қабул қиласиди (ваколатли давлат органлари — парламент ёки Конституция қабул қилиш учун маҳсус тузилган орган (Таъсис йиғилиши)
Таъсисчилик хусусияти	унинг меъёрлари давлат ва жамоат тузиламалари асосларини тасдиқлайди, давлат институтларини ташкил этади, бу институтлар орқали давлат бошқаруви ва уларнинг тузилиш тамойиллари амалга оширилади
Конституциянинг устунлиги	Давлатнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимидағи устунлиги. Қонунлар ва бошқа юридик ҳужжатлар Конституцияга зид келмаслиги керак
Конституциянинг барқарорлиги	Қонунийлиги, давлат бошқарувининг ташкиллаштирилиши ва барча ҳуқуқ тизимларининг барқарорлиги, давлат ва жисмоний шахслар ўртасидаги муносабатларнинг аниқлиги
Конституциявий дастурлаш	Уларда шаклланган тамойил-меъёрлар, йўналиш-меъёрлар давлат ва жамият тараққиётининг келгуси мақсадлари ва мажбуриятларини белгилайди
Бевосита таъсир	Конституция меъёрлари бевосита амалиётда бўлади, яъни уларни амалга ошириш учун қўшимча соҳавий ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш талаб қилинмайди.
Амалдаги қонун ҳужжатлари базаси	Конституциявий меъёрлар — барча миллий ҳуқуқлар соҳаси асоси.

Амалдаги Конституцияни қабул қилган пайтдан бошлаб, унга тўрт марта тузатиш ва ўзгартиришлар киритилган (1998, 2007, 2011 ва 2017 2019 йиллар).

Эътиборберинг!

1998 йилда асосий қонуннинг 19-моддасига ўзгартиришлар ва тузатишлар киритилган эди. Бу ўзгартиришлар Президент, Сенатва Мажлис депутатлариваколати муддатига тегишли эди, шу билан бирга, бунгача кўриб чиқилган давлат хизматчиси учун юқори ёш чекловлари олиб ташланган. Шунингдек, 1998 йилда киритилган ўзгартиришларда 10 нафар Мажлис депутатининг пропорционал ваколат тизими бўйича партия рўйхати асосида сайланиши кўриб чиқилган.

Конституцияга 2007 йилда жуда муҳим ўзгартиришлар киритилган. Аниқроғи, пропорционал сайлов тизимига ўтиш; Бош вазир (Премьер-министр)ни парламентдаомма-

вий тарзда тасдиқлаш түғрисидаги меңгерларни киришиш өткізу үшін Қозоғистон Республикасының жаңы мемлекеттік мәдениет жаңаралығының тарихи мәдениеттік мәндерін анықтауда орталық рөл атқарып жүргізу мүмкін болған. 1995 жылдың 19 мартында Қозоғистон Республикасының Конституциясын тасдиқланған. 1995 жылдың 19 мартында Қозоғистон Республикасының Конституциясын тасдиқланған.

2011 йил февралдан 2011 йилдың 19 мартында Қозоғистон Республикасының Конституциясын тасдиқланған. 2011 йилдың 19 мартында Қозоғистон Республикасының Конституциясын тасдиқланған.

2017 йилнинг марта 1-дегі Конституцияга навбатдаги ўзгартиришлар киритилган. Шундай қилиб, Остона атрофидамолия соҳасида (3-1-модда) алоҳида ҳуқуқий тартиб ўрнатылған. Шу билан бирга, террористик жиноятлар содир этгани учун ва Қозоғистон Республикасининг (10-модда, 3-модда,) ҳаётий муҳим манфаатларигабошқа оғир зараптар етказгани учун суд ҳукми бўйича фуқароликдан чиқариш асослари кўриб чиқилған. Қозоғистон Республикаси Президентига қўйилған талаблартўлдирилған, аниқроқ айтганда, олий маълумотга эга бўлиши (41-модда) киритилған. Бундан ташқари, Парламент ва Ҳукумат ваколатлари кучайтирилған. Шу билан бирга Қ.Р Тўнғич Президентининг мартабаси тасдиқланди. 2019 йил 23-марта 2-бобга ўзгариш киритилди. Қозоғистон пойтахти Нур-Султаншаҳари бўлиб белгиланди.

Қизиқарли маълумот!

АҚШ Конституциясининг ҳажми дунё бўйича энг кам ҳажмли конституция ҳисобланади. Ҳиндистон Конституцияси эса дунёда энг катта ҳажмга эга конституциядир. У 395 модда, 12 қўшимча, 500 ўзгартириш ва тузатишлар ҳамда таҳминан 117400 сўздан иборат. Буюк Британияда конституция йўқ, конституция ўрнини ҳар замонда қабул қилинган меңёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, судлардаги намунали ишлар, конституциявий битимлар эгаллайди. Исройлда ҳам конституция йўқ, лекин қайта ишлаш жараёнида, конституция вазифаларини эса бир неча қисмли қонуний ҳужжатлар ва асосий қонунлар бажаради. Ливияда Қуръон расман Конституция деб тасдиқланган.

Давлат мустақиллигини таъминлаш шакли ҳисобланадиган, урушлардан расман воз кечган дунёдаги ягона Конституция — Япония Конституцияси. Мальта Конституциясида давлатхолис, тинчликка интилевчи давлатсифатида ифодаланган. Австралия Конституциясида генерал-губернаторлар ойлик маоши кўрсатилған.

Эквадор Конституциясиданафақатинсоннинг, шу билан бирга, атроф-муҳитнинг ҳам ҳуқуқлари тасдиқланган. Унга кўра, давлат ҳудудидаги экотизимлар ва табиат яшаш ва қайта тикланиш ҳуқуқига эга.

Исландия конституцияси мамлакатда тасодифий танланган фуқаролар томонидан ёзилған. Қонун Исландия Конституциявий Кенгаши томонидан такомиллаштирилған, конституцияни мамлакатнинг ҳар бир фуқароси муҳокама қилиши учун ҳар ҳафтада қонун лойиҳалари интернетда эълон қилинган. Ишнинг боришига оид видео ҳисботлар YouTube каналида намойиш қилинган.

Қозоғистон Республикасининг амалдаги Конституцияси кириш сўз ва 98 моддани ўз ичига олган 9 бўлимдан иборат.

Бизнинг Конституциямиз ёзилған, қатъий ва кодификацияланган конституция ҳисобланади.

Назорат саволлари ва топширқлар

1. Қозоғистон ҳудудидаамалгаширилған конституцияларнинг ривожланиши түғрисида хабар тайёрланг.
2. 1995 йилдаги Конституциянинг қабул қилиниши сабабларини илмий жиҳатдан ўрганинг.

2-даражали топшириқ. Конституция тизимларини муҳокама қилинг. Бу тизимларнинг қандай ҳаракат қилишларини аниқ мисоллар билан тушинтириңг.

2-даражали топшириқ. “Давлат, жамият, шахс үчүн Конституцияның мұхымлиги” мавзусида илмий иш тайёрлаб, у билан таништириңг. Үйлабкүринг. Конституция бўлмасанима бўлар эди.

27-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПАРЛАМЕНТИ

Бугун дарсда:

Қозғистон Республикаси Президенти ва Парламентининг ҳуқуқий мақомларини, уларнинг Қозғистон Республикаси Конституциясида кўриб чиқилган ваколатларини ўзлаштирамиз.

Таянч сўзлар:

- Президент
- Парламент
- Сенат
- Мажлис
- депутатлар

Қозғистон Республикаси Президенти — давлат раҳбари, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига тааллуқли асосий йўналишларни белгилайдиган, давлат ичида ҳамда халқаро муносабатларда Қозғистон номидан вакиллик қиласидиган олий мансабдор шахс. Республика Президенти — халқ ва давлат бошқарувидаги ҳамжиҳатликлар, Конституциянинг даҳлсизлиги, инсон ва фуқаролар ҳуқуқларининг шакли ва кафолати. Республика Президенти давлат ҳокимииятидаги барча бошқарув тармоқлари ҳамкорликда ва ҳамжиҳатликда фаолият юритишини ҳамда ҳукумат органларининг халқ олдида жавобгарлигини таъминлайди.

1990 йил 24 апрелда Қозғистон Республикасининг Тўнғич Президенти бўлиб Н.А. Назарбаев сайланди. 2019 йил 19 марта Қозғистон Республикасининг Тўнғич Президенти — Элбоши Н.А. Назарбаев ўзининг халқига мурожаатида Қозғистон Республикасининг Президенти сифатидаги ваколатини тўхтатганлиги тўғрисидаги қарорини эълон қилди. Давлат бошчиси хизматини бундан буён давом эттириш масаласи Конституция бўйича ҳал этилди. Қозғистон Республикаси Конституциясининг 48-бобига мувофиқ, давлатни бошқариш вазифаси президентлик сайлов ўтгунга қадар Парламент Сенатининг спикери Қ. Тўқаевга юклатилди. 2019 йилнинг 21 марта Қасим-Жомарт Тўқаев қасамёд қабул

Қозғистон Республикасининг
Президенти Қ.К. Тўқаев

қилиб, Қозғистон Республикасининг Президенти хизматига кириши. 2019 йил 23 мартдаги Қозғистон Республикасининг Президенти Қ. Тұқаевнинг № 6 фармонаға күра Астана шаҳрининг номи Нур-Султан бўлиб ўзгаририлди.

2019 йил 9 июнда бўлиб ўтган навбатдан ташқари сайловда энг кўп овозга эга бўлган Қасим-Жомарт Тұқаев Қозғистон Республикасининг Президенти бўлиб сайланди.

Қозғистон Республикаси Президентлиги номзодларига қўшимча талаблар белгиланиши мумкин (41-модда), шу билан бирга, 1995 йилги 28 сентябрьдаги “Қозғистон Республикасидаги сайлов тўғрисида” ҚРнинг Конституциявий Қонунида (54-боб) кўрсатилган (31-чизма). Экс-президентнинг ҳуқуқий аҳволи ҚР Конституциясида тасдиқланган (8-жадвал).

31-чизма

Қозғистон Республикаси Президенти бўла олади					
Қозғистон Республикаси фуқароси	40 ёшга тўлган	давлат тилини эркин тарзда ўзлаштирган	охирги ўн беш йил давомида Қозғистон Республикаси худудида яшаган	олий маълумотга эга	Қозғистон Республикаси Президентлиги номзодларига қўшимча талаблар белгиланиши мумкин (41-модда)

8-жадвал

Экс-президентнинг ҳуқуқий ҳолатлари	
Эгаллаб турган хизматидан кетказилган президентлардан бошқа барча собиқ президентлар экс-президент деб аталади. Қонун бўйича экс-президентлар республика конституциявий кенгашининг умрбод аъзоси ҳисобланади (Қозғистон Республикаси Конституциясининг 71-моддаси.). Улар “Қозғистон Республикаси Президенти тўғрисида”ги Қонунда тасдиқланган ваколатларга эга (6-боб).	Қозғистон Республикасининг биринчи Президенти (Миллат лидери) Қозғистон Республикаси Конституциясида ва “Қозғистон Республикасининг Биринчи Президенти — Элбоши тўғрисида”ги Қозғистон Республикасининг 2000 йил 20 июлдаги Конституциявий қонунида тасдиқланган алоҳида шароитларга эга. 1 декабрь — Қозғистон Республикасининг биринчи Президенти куни расмий байрам ҳисобланади.

Тарихдан. Биринчи марта ижро этувчи ҳокимият бошқарувчиси сифатида президент лавозими 1787 йил 17-сентябрда Филадельфия конвенти қабул қилган АҚШ Конституциясининг иккинчи моддасида тасдиқланган. Дастрраб бу лавозим битта шахс — мустақиллик учун курашлар раҳнамоси, замондошлари орасида нуфузли бўлган Жорж Вашингтоннинг шахсий хусусиятларига мослаштирилган ҳолда ташкиллаштирилган.

109

Қ.Р Парламенти — қонун чиқарувчи ҳокимият функцияларини амалга оширадиган Республика нинг энг олий ваколатли органи.

Тарихдан. Буюк Британия замонавий парламентаризм ватани ҳисобланади. Парламентнинг ҳозирги намунаси Иоанн қирол “Озодликнинг буюк хартияси”га имзо чекишига мажбур бўлганда, XIII асрда Англияда ташкил этилган. Мазкур ҳужжатга мувофиқ қирол подшоҳлик кенгашининг рухсатларисиз янги солиқлар жорий этиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Буюк Британия — бошқарув тизимини тўлалигича ўзига қабул қилган парламентга эга биринчи давлат.

Глоссарий

- **Президент** (лат. *praesidens*— олдинги қаторда ўтирадиган, раҳбарлик қиласидиган; *raис*—республика ёки аралашбошқарув шакли жорий этилган давлатлардасайланган давлатраҳбари).
- **Парламент** — қонун чиқарувчи олий ваколатли орган халқ сайлайди.

Қ.Р Конституциясига кўра Парламент икки палатадан иборат: Сенат ва Мажлис. Икки палата ҳам доимий фаолият юритади.

Сенат. Сенат конституциявий қонунларда белгиланган тартиблар асосида ҳар бир вилоятдан, республика аҳамиятига эга шаҳарлардан ҳамда Қозоғистон Республикаси пойтахтидан икки кишидан ваколатларга эга депутатлардан ташкил этилади. Сенатда жамиятнинг миллий-маданий ва бошқа дикқатга сазовор манфаатларни таъминлаш заруратлари инобатга олинган ҳолда, Сенатнинг ўн беш нафар депутатлари Республика Президенти томонидан тайинланади. Сенат депутатлари муқобил сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли орқали сайланади. Сайланган Сенат депутатларидан ярми ҳар бир уч йилда қайта сайланади.

Мажлис 107 депутатдан иборат. Мажлиснинг тўқсон саккиз нафар депутатларини сайлаш ҳамма учун бир хил, тенг ва фавқулодда сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали амалга оширилади. Мажлиснинг тўққиз нафар депутати Қозоғистон халқи Ассамблеяси томонидан сайланади.

Қозоғистон Республикаси Парламенти

Сенат депутатларининг ваколат муддати — 6 йил, Мажлис депутатларининг ваколат муддати эса 5 йил. Палаталар раислар томонидан бошқарилади. Раислар давлат тилини әркин тарзда ўзлаштирган, Сенат ва Мажлис депутатлари ичидан ҳамда палата депутатларининг оммавий овози билан яширин овоз бериш орқали сайланган бўлиши керак. Сенат раиси вазифасига номзод Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан таклиф қилинади. Мажлис Раиси вазифасига номзодлар Палата депутатлари томонидан таклиф қилинадилар.

Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлган ҳамда Қозоғистон ҳудудида охирги ўн йилдан бери доимий яшаб келаётган шахс Парламент депутати бўла олади. Ўттиз ёшга тўлган, олий маълумотга ва энг ками беш йил иш стажига эга, тегишли вилоят, республика аҳамиятига эга шаҳар ёки Республика пойтахтида энг ками уч йил доимий яшаган шахс Сенат депутати бўла олади. Йигирма беш ёшга тўлган шахс Мажлис депутати бўла олади. Парламент депутатлари парламент ишларида шартли равишда иштирок этишлари керак. Парламентда овоз бериш депутатнинг ўзи томонидан амалга оширилади. Депутатнинг Палаталар ва унинг органлари мажлисларида уч мартадан кўп жиддий сабабларга кўра иштирок этмаслиги, овоз бериш ҳуқуқини бошқа шахсларга бериш ҳоллари қонунларда белгиланган жазо чоралари қўлланилишига олиб келади.

Жиноят ёки оғир жиноят содир этиш чоғида қўлга тушишдан ташқари Парламент депутатини ўз ваколат муддатида Палатанинг рухсатисиз ҳибсга олиш, суд тартиби бўйича кўриладиган жазо чора-тадбирлари ва жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас.

Парламент ваколатлигининг турлари:

- 1) Парламент палаталарининг бириккан ўтиришидаги ваколатлиги;
- 2) Парламентнинг Палаталардан бўлак ўтиришидаги ваколатлиги;
- 3) Сенат ваколатлиги;
- 4) Мажлис ваколатлиги.

Қозоғистон Республикаси Парламенти фаолиятининг асосий тури сессиялар ҳисобланади. Парламент сессиялари Парламент Палаталарининг қўшма ёки алоҳида йиғилишлари турида ўтказилади. Палаталар доимий қўмиталарни ташкил этади. Улар сони ҳар бир Палатада етти нафардан ошмаслиги керак. Палаталар, Сенат ва Мажлис биргаликда фаолият юритиш муаммоларини ҳал қилиш учун тенглик асосида қўшма комиссия ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Қонуний ташабbusлар ҳуқуқи Республика Президентига, Парламент депутатларига, Ҳукуматга тегишли ва у факт Мажлисда амалга оширилади.

Парламент муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турдиган қонунлар чиқариш, асосий тамойиллар ва меъёрларни белгилаш ҳуқуқларига эга.

Қонунларни қабул қилиш тартиби. Мажлис депутатларининг кўп овоз билан таъминланган қонун лойиҳаси олтмиш кундан ошмайдиган муддат ичидан кўриб чиқилиши учун Сенатга берилади. Сенат депутатларининг оммавий овози орқали қабул қилинган лойиҳа қонунга айланиб, ўн иш кунида Президентга имзолаш учун топширилади.

Қонун лойиҳасини Сенат қабул қилмаслиги ҳам мүмкін. Бундай ҳолларда ҳужжат Мажлисга қайтарилади. Агар Мажлис депутатларининг умумий сони билан ҳисоблаганда оммавий учдан икки қисми овоз бериб лойиҳани қўллаб-қувватласа, таҳлил қилиб овозга қўйиш учун Сенатга қайта юборилади.

Қайта қайтарилган лойиҳалар ана шу сессия доирасида қайта ўрганилмайди. Сенат депутатларининг жами сони билан ҳисоблаганда кўп овоз билан қонун лойиҳасига киритилган ўзгартиришлар ва тузатишлир Мажлисга юборилади. Агар Мажлис депутатларининг жами сонидан кўпчилик овоз билан ўзгартиришлар ва тузатишишларга розилик билдирилса, бундай қонун қабул қилинган қонун ҳисобланади. Агар Мажлис ана шу кўпчилик овоз билан Сенат томонидан киритилган ўзгартириш ва тузатишиларга қарши бўлса, Палаталар ўртасидаги келишмовчиликлар муросага келиш йўллари орқали ҳал қилинади. Ҳукумат жорий қилган қонун лойиҳасини қабул қилмаслигига боғлиқ Бош вазир Парламент Палаталарининг қўшма мажлисида Ҳукуматга ишонч билдириш масалаларини илгари суриш ҳуқуқига эга. Бу масалага боғлиқ овоз бериш ишонч билдириш муаммоси кўндаланг қўйилган пайтдан бошлаб қирқ саккиз соатдан кейин олиб борилади. Агар ишончсизлик билдириш кафолати тўғрисидаги таклифлар ҳар бир Палата депутатларининг умумий сони билан ҳисоблаганда кўп овозга эга бўла олмаса, қонун лойиҳаси овоз беришларсиз қабул қилинган ҳисобланади. Бироқ Ҳукумат бундай ҳуқуқлардан бир йилда икки марта фойдалана олади.

Парламент қабул қилган ҳужжатлар. Парламент қонун ҳужжатларини Республикациинг барча ҳудудларида мажбурий кучга эга Қозоғистон Республикаси қонунлари, Парламент қарорлари, Сенат ва Мажлис қарорлари шаклида қабул қиласи. Республика қонунлари Республика Президенти имзолагандан кейин кучга киради. Конституцияга тузатишилар ва ўзгартиришлар ҳар бир Палатанинг жами сонидан тўртдан уч қисми овоз берган ҳолларда жорий этилади. Конституциявий қонунлар Конституцияда кўриб чиқилган масалалар бўйича ҳар бир Палата депутатларининг жами сонидан учдан икки қисми кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Қозоғистон Республикаси Конституциясига тузатишилар ва ўзгартиришлар киритиш масалалари шартли равища иккинчи ўқишида ўтади.

Республика Президенти Парламент палаталари раислари ва Бош вазир билан маслаҳатлашган ҳолда Парламентни ёки Мажлис Парламентини тарқата олади.

Қизиқарли маълумот!

Дунёдаги энг эски парламент — Исландия альтинги 930 йилда ташкил топган. 979 йилда ташкил этилган Мэн ороли парламенти — тинвальд — мунтазамравишида фаолият юритиб келаётган энг қадими парламент. АҚШ сенатидатахминан 50 йилга яқин муддат давомида “конфетлар столи” деган лойиҳа фаолиятюритиб келмоқда. Бу лойиҳани 1965 йилда ўзининг ҳамкорларига конфет тарқатиб юрган ширинхўр сенатор Жорж Мерфи жорий этган. Иш столи тепасидан Мерфининг бир неча шогирдлари ўтиб, улар ҳам сенаторларга ана шундай ҳурмат кўрсатишган. Ҳозирги кунда ҳар йили ҳомийлар томонидан келтириладигантахминан 180 кг конфет ва шоколадлар истеъмол қилинади. Австралия парламенти эгаллаганмайдон 32 гектарни ташкил этади. Бино 4500 хонадан иборат, уларнинг жами майдони 250 000 квадрат метр.

Шундай қилиб, Қозғистон Республикаси Президенти давлат раҳбари, олий лавозимли шахс ҳисобланади. У давлатнинг сиртқи ва ички сиёсатини асосий йўналишларини аниқлайди. Президент эл ичида ва халқаро муносабатларда Қозғистон номидан вакиллик этади. Парламент — олий ваколатли орган, қонун чиқариш амалга оширади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Давлаторганлари тизимидағи Қозғистон Республикаси Президенти ўрнини аниқланг (Қозғистон Республикаси Конституциясининг 40-моддаси асосида).
2. ҚР Парламенти ваколатларини таҳлилқилинг. Парламент сессиясидеганимиз нима?
3. Сенат Мажлисдан қандай фарқ қиласди? Парламент депутатинима сабабдан бизнес билан шуғуллана олмайди?
4. АҚШ, Франция, Россия президентлари мақомини аниқланг. ҚР Президенти мақоми билан солиштиринг (ҚР Конституцияси 40-модда). Қозоқ халқи тарихи билан боғлаган ҳолда, ҚР Президенти мақомининг бошқа давлатлардан фарқини аниқланг.

1-даражали топшириқ. Шундай қилиб, Қозғистон Республикаси Президенти давлат раҳбари, унинг олии лавозимдаги шахси бўлиб ҳисобланади. У давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига таълуқли асосий йўналишларни белгилайди. Президент давлат ичидаги ҳамда халқаро муносабатларда Қозғистон номидан вакиллик қиласди. Парламент- Олий ваколатли орган, қонун чиқарувчи ҳокимият функцияларини амалга оширади.

2-даражали топшириқ. Саволлар гажавоб беринг. Парламент депутат нимага бошқа ваколатли органларнинг депутати бўла олмайди? Шу билан бирга, ўқитувчилик, илмий ёки ижоий ишлардан ташқари нима сабабдан ҳақ тўланадигани шарда ишлаш ҳуқуқига эга эмас?

28-§. ҚОЗҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУКУМАТИ

Бугун дарсда:

ҚР Ҳукуматининг ҳуқуқий мақоми, Ҳукуматтаркиби, ваколатлари ҳақида тушунчаларга эга бўламиз; электрон ҳукумат тушунчасини кўриб чиқамиз.

Қозғистон Республикаси Ҳукумати ижро этувчи ҳокимият ишларини амалга оширади, ижро этувчи органлар тизимини бошқариб, уларнинг фаолиятларига етакчилик қиласди. ҚР Парламентида кўп овозлар орқали Бош вазир номзоди тасдиқлангандан кейин Ҳукумат раҳбари Президент томонидан тайинланади. Бош вазир таклиф қилган номзодлар бўйича Президент Ҳукуматнинг мустақил таркибини тайинлайди (32-чиизма).

Парламент Мажлиси ёки Парламент Ҳукуматга ишончсизлик билдирган тақдирда Ҳукумат тарқатилишини Президентга маълум қиласди. Ҳукумат ўз ваколатларини Элбошининг шахсий ташабbusлари бўйича ва Бош вазирнинг лавозимидан озод этилишига боғлиқ ҳолда тутатади.

Таянч сўзлар:

- Ҳукумат
- Ҳукумат аъзолари
- министрликлар
- электрон ҳукумат

**Қозғыстон Республикаси Ҳукуматининг тузилиши ва
фаолиятларини ташкиллаштириш**

Ҳукумат таркибига 15 вазирлик ва бир Агентлик киради. Ҳукумат бир ойда энг ками икки марта мажлис ўтказади ва мажлис Республика Президенти ёки Бosh вазир томонидан ўтказилади.

Ҳукумат ваколатлари

Иқтисодиёт соҳасида:

- давлатнинг ижтимоий-иктисодий сиёсатининг асосий йўналишларини, уни амалга оширишдаги стратегик ва тактик чора-тадбирларни тайёрлайди;
- ижтимоий-иктисодий ва илмий-техник тараққиётнинг индикатив лойиҳаларини тайёрлаб, амалга оширади;
- Президент белгилаган тартиблар асосида республика бюджети ва уларга киритилган ўзгартиришларни қайта ишлашда иштирок этади, Парламентга республика бюджети ва унинг ижросига доир ҳисбот беради, бюджетнинг ижросини таъминлайди;
- республика молия тизимини кучайтириш чора-тадбирларини яратиб, амалга оширади; давлат валюта, молия ва моддий ресурсларни тузиш ва фойдаланишда қонунийликларга амал қилинишини таъминлайди;
- тузилмавий ва инвестицияларга оид сиёсатни амалга оширади;
- давлатнинг нархларни шакллантириш сиёсатини тайёрлаб, ташкиллаштиради; давлат томонидан тартибга солинган нархлар фойдаланиладиган маҳсулот, товар ва хизмат кўрсатиш соҳаси номенклатурасини шакллантиради;

Қозоғистан Республикаси Министрлар уйи

— давлат мулкини бошқаришни үюштиради, ундан фойдаланишга доир чора-тадбирларни амалга оширади, давлат мулки ҳуқуқи ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Ижтимоий соҳаларда:

— иш ҳақи тўлаш шартлари ва тизимини, фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясини, давлат ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурталарни аниқлайди;

— давлатнинг минтақавий сиёсатига доир асосий йўналишларни тайёрлаб, амалга оширади; минтақаларда ижтимоий-иктисодий тараққиётнинг минтақалараро муаммоларини ҳал қилишни таъминлайди.

Қонуний ва ҳуқуқий тартиботларни кучайтириш соҳаларида:

— ҳуқуқий ислоҳотларни амалга оширишни таъминлайди; фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини тайёрлаб, амалга оширади; қонуний ва ҳуқуқий тартиботларни таъминлайди, республика хавфсизлик ва мудофаа қобилиятини, ҳудудий яхлитлигини ва республика чегараларини ҳимоя қилади.

Ташқи сиёсат соҳасида:

— ҳукуматлараро шартномаларни имзолаш ва музокаралар олиб бориш тўғрисидаги қарорларни қабул қилади;

— республиканинг чет давлатлар билан, ҳалқаро ва ҳудудий идоралар билан муносабатларини ривожлантиришни таъминлайди;

— ташқи иқтисодий сиёсатни амалга ошириш чора-тадбирларини белгилайди; ташқи савдонинг ривожланишига боғлиқ чора-тадбирларни қабул қилади;

— ҳалқаро молия ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик ишларини амалга оширади.

Маъмурий-сиёсий бошқарув соҳаларида:

— Ҳукумат қошидаги маслаҳат органини ташкил этади ва тарқатади;

— Конституция, қонунлар ва Президент ҳужжатлари асосида юкланган бошқа вазифаларни бажаради.

Глоссарий

- **Ҳукумат** — давлат бошқарувининг олий ҳакам ижрочи орғани. Кенг маънода Ҳукумат — давлат бошқарувининг умумий тизими.

- **Электрон ҳукумат** — давлатва фуқаролар, шунингдек, ахборот технологиялар орқали улар томонидан тадбиқ этилган шартномаларни таъминлайдиган давлаторганларининг бир-бири билан ўзаро ҳаракатларидағиягона механизм.

Электрон ҳукумат

Қозоғистонда ахборот-коммуникация технологиялари фаол ривожланмокда. Давлат ва фуқаролар оддий, осон ва қулай, тушунарли ўзаро ҳаракатда бўлиши учун электрон ҳукумат концепцияси жорий этилган.

Эътиборберинг!

Электрон ҳукумат — ахборот технологиялари ёрдамида қисман консенсусликни таъминлайдиган, давлат ва фуқаролар ўртасидаги, шунингдек, давлат органларининг ўзаро ҳаракатчанлигининг ягона механизми. Худди шу механизм давлат органларига навбатни қисқартириб, маълумот, гувоҳномалар, рухсатномалар ва бошқа ҳужжатлар олишни енгиллаштириб, тезлаштиришга имкон беради.

Бошқача айтганда, электрон ҳукумат — ахборот технологиялардан фойдаланиш орқали Қозоғистон фуқароларига давлат хизматини кўрсатиш.

Мисоллар келтирамиз.

Лицензия тайёрлаш учун фақат ШИР — шахсий идентификация рақами керак (қолган барча маълумотлар эса автоматик турда тайёрланган таклифлар орқали олинади).

Барча коммунал тўловлар ва жарималарни онлайн орқали тўлаш мумкин.

“Ҳукумат фуқаролар учун” давлат корпорацияси^{*}дан изоҳ олиш учун фақат шахсий гувоҳнома талаб қилинади.

Ҳар бир шахс ўз бизнесини ўзи рўйхатдан ўтказа олади ёки “электрон ҳукумат” порталидан атиги 10—15 дақиқа ичида маълумот ола олади.

Ҳар бир шахс кун ва туннинг қайси вақтида бўлсин фарзанди учун болалар боғчасига навбат ола олади.

Ҳар бир шахс манзилгоҳга доир маълумотларни чўнтак телефонидан ола олади ва юзлаб мана шундай хизматлардан фойдаланиши мумкин.

Шу тариқа, Ҳукумат Қозоғистон Республикасининг ижро этувчи ҳокимиютини амалга оширади, ижро этувчи органлар тизимини бошқарган ҳолда унга етакчилик қиласи. Ҳукумат ҳайъат органи ҳисобланади ва Республика Президенти ва Парламент олдида жавобгар. Ҳукуматни ҚР Президенти ташкил этади, у Президентга ва ҚР Парламентига ҳисбот беради.

Ҳукумат фаолиятига Бош вазир раҳбарлик қиласи.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. ҚР Ҳукуматини ташкиллаштириш тартиби ва фаолиятинитаҳлил қилинг.
2. Ҳукумат аъзолари гақандай таъқиқлар қўйилади? У қандай мақсадлар даташкил этилган?

1-даражали топшириқ. Электрон ҳукумат тушунчасига изоҳ беринг. Электрон ҳукумат нима учун керак? Электрон ҳукуматнинг қандай хизматларидан фойдаланаоламиз?

2-даражали топшириқ. “Қозоғистон Республикаси Ҳукумати таркиби ва ваколатлари” мавзусидатакдимот тайёрланг. Бугунги кунда ҚР Ҳукумати томонидан ҳалқилинаётган ташқи ва ички омилларга боғлиқ янги муаммоларни аниқланг.

29-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ КЕНГАШЫ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ СУДЛАРИ ВА АДОЛАТЛИ СУДЛОВ

Бұғун дарсда:

ҚР Конституциявий кенгашининг ваколатлари виа мажбуриятлари билан танишамиз; ҚР судларининг мақоми ва судтизимини үзлаштирамиз; медиациятушунчасини үрганамиз.

Конституциявий кенгаш — махсус фаолиятни амалга оширадиган, махсус давлат органды. Үз ваколаттарини амалга ошириш чөғидә Конституциявий кенгаш мустақилдир ва давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқароларга итоат қылмайды, фактат Республика Конституциясынан бүйсунади.

Әдда сақланғ! Конституциявий кенгаш республиканинг барча худудларыда Қозоғистон Республикасининг ҳукмронлигини таъминлашгамажбурдир.

Конституциявий кенгаш республиканинг барча худудларыда Қозоғистон Республикасининг ҳукмронлигини таъминлашга мажбурдир. Конституциявий назорат — ҚР Конституциявий кенгаш орқали бажариладиган махсус вазифа. У меъерий-ҳуқуқий ҳаракатларнинг Конституцияга мослигини назорат қиласы. Мазкур шахслар ва органларнинг аризаларыга биноан Конституциявий кенгаш конституциявий ишлаб чиқаришга таъсир қиласы:

- 1) Республика Президенти;
- 2) Парламент сенати раиси;
- 3) Парламент Мажлиси раиси;
- 4) умумий соннинг бешдан бир қисмидан кам бўлмаган ҳолларда Парламент депутатлари;
- 5) Бош вазир;
- 6) Республика судлари;
- 7) ҳаракатларнинг конституцияга мослиги текшириладиган давлат органлари ва мансабдор шахслар.

Айтиб ўтилган шахслар ҳамда органлар Конституциявий кенгашга юклана олади.

Қозоғистон Республикасининг Конституциявий Кенгashi ваколатлари олти йилга чўзиладиган етти нафар аъзодан иборат. Республикаларнинг экс-президентлари умрбод Конституциявий Кенгаш аъзолари бўлиш ҳуқуқига эга.

Таянч сұзлар:

- судтизими
- Конституциявий
- кенгаш
- судья
- медиация

Глоссарий

- **Адолатли суд** — фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилиш орқали судлар томонидан амалга ошириладиган давлатхизмати шакли. У суд қарорларининг қонунийлигини, асослигини, адолатлиигини ва ҳамма учун мажбурий эканлигини таъминлайди. Суд ҳокимияти ва адолатли судлов демократия тамойилларига асосланади.

Конституциявий Кенгаш раиси Республика Президенти томонидан тайинланади, овозлар тенг бўлган ҳолларда Президент овози ҳал қилувчи овоз ҳисобланади. Конституциявий Кенгашнинг икки нафар аъзоси Республика Президенти томонидан тайинланади, яна иккита-иккита аъзолар Сенат ва Мажлис томонидан тайинланади. Конституциявий Кенгаш аъзоларининг ярми уч йилда янгиланиб турилади.

Жиноят ва оғир жиноятлар содир этиш чоғида қўлга тушиш ҳолатларидан ташқари, Конституциявий Кенгаш раиси ва аъзоларини ўз ваколатлари муддатида Парламент розилигисиз ҳисбга олиш, суд тартиби бўйича солинадиган маъмурий жазо чоралирига ҳамда жиноий жавобгарликларга маҳкум қилиш мумкин эмас.

Конституциявий Кенгаш ваколати

Конституциявий Кенгаш:

- Республика Президенти, Парламент депутатларини сайлаш ва республика референдумини ўтказишнинг тўғрилиги бўйича вужудга келган баҳс-мунозараларни ҳал қиласди;
- Парламент қабул қилган қонунларнинг Республика Конституциясига мослигини Президент имзолагунга қадар кўриб чиқади;
- Парламент ва унинг Палаталари қабул қилган қарорларнинг Республика Конституциясига мослигини кўриб чиқади;
- Ратификация қилишгача Республика халқаро шартномаларининг Конституцияга мослигини кўриб чиқади;
- Конституция меъёрларига расмий изоҳ беради.

Қозогистан Республикаси
Конституциявий кенгашининг эмблемаси

Конституциявий Кенгаш шикоят келиб тушган кундан бошлаб бир ой ичидаги ўз қарорини чиқаради. Агар ҳукумат вақт куттирмайдиган муаммога дуч келган бўлса, у ҳолда бу муддат Республика Президенти талабига кўра ўн кунгача қисқариши мумкин.

Қозогистон Республикаси Конституциясига мувофиқ эмас деб тан олинган қонунлар ва халқаро шартномалар имзоланмайди ёки ратификациялангандан кейин амалиётга тадбиқ этилади. Конституцияга мувофиқ эмас деб тан олинган қонунлар ва бошқа ҳуқукий ҳаракатлар, жумладан, инсон ва фуқароларнинг Конституцияда тасдиқланган ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайдиган бўлса, бундай қонунлар ҳам қабул қилинмайди ҳамда амалиётга тадбиқ этилмайди.

Конституциявий Кенгаш қарорлари қабул қилинган кундан бошлаб кучга киритилади, бу қарорлар Республикадаги барча ҳудудларда бир хил кучга эга бўлади ва энг охирги намуна ҳисобланади ҳамда қайта кўриб чиқиш мумкин эмас.

Қозғистон Республикаси судлари ва адолатли судлов

Суд тизими ва адолатли судлов ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини ташкил этишда мұхим вазифаларни бажаради. “Суд”, “суд ҳокимияти” ва “адолатли судлов” түшунчалари — бўлинмас түшунчалар.

Ёдда сақланг! Ҳар бир одамнинг республика қонунлари ва Конституцияда белгиланган ҳуқуқларига, әрқинликлари ва қонуний манфаатларигадавлат органлари, ташкilotлари, лавозимли ва бошқа шахслартомонидан тазийқ ўтказилган ҳолатларда ҳар қандай қонунсиз қарорлардан суд ҳимоясига кафиллик берилади. Ҳеч ким ўз ишининг қонун талабларига мос, адолат ва билим билан кўриб чиқилиши ҳуқуқидан маҳрум қилинмайди. Судьяларәркин ва фақатгина қонун билан Конституциягагина бўйсунади.

Медиация институти

Қозғистонда баҳс-мунозараларни судларга-ча етказмасдан ҳал қилиш институти жорий этилган. Шунингдек, муросага келиш тартиблари кенгайтирилган. Бу медиатор институти деб аталади. Баҳс-мунозараларни судларгача етказмасдан тартибга келтириш ишларини адвокатлар, нотариуслар, профессионал медиаторлар ва суд-медиаторлари амалга ошира олади. Суд томонидан розиликлари текширилди ҳамда тасдиқланади. 2011 йилда ҚР “Медиация тўғрисида”ги қонуни қабул қилинган.

Медиация факат шахсий ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланилади, томонлардан бири давлат органи ҳисобланадиган ҳуқуқий чигалликларда бундан фойдаланиш мумкин эмас. Медиация коррупцияга доир ҳуқуқбузарликларда қўлланилмайди.

Баҳс-мунозара (чигалликлар)ни медиация йўли орқали тартибга солишга рухсат бериш ёзма равишда тасдиқланади, унга томонлар имзо чекади. Медиация йўли орқали ягона қарорга келиш томонлар ихтиёрига кўра олиб борилади. Бундай ўзаро розиликлар бажариласа ёки ижобий тарзда бажарилмаса, у ҳолда битимларни бузган медиация томон қонуний жавобгарликка тортилади.

Жиноят-процессуал жараёнда медиация орқали томонларнинг ўзаро шартлашишга эришиши — зарар кўрган томон билан жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган томоннинг зарар кўрган шахсга етказган

Глоссарий

- **Конституциявий назорат** — ҳуқуқни ҳимоя қилиш хизматининг алоҳидатури. Мақсади-ваколатлигибор шахсларнинг (Қ.Р Конституциявий кенгаши, Президент, Парламент, Суд, Прократура) мурожат қилган пайтда НҚА РКнинг Конституцияга мувофиқлигини текшириш.
- **Медиация** — баҳс-мунозараларни холисучунчи томон-медиаторнинг тартибакелтириш усули. Медиатор томонлари ягона қарорга келишга давъатэтади. Медиаторлик әрқинлик, маҳфийлик томонлар тегишли, медиаторнинг холислиги, шу билан бирга, иш жараёнларига аралашибашга рухсатбермасликкаби та-мойилларга асосланади.

заарларини қоплаш орқали тартибга солиш бүйича ўзаро битими. Битимни бажаришдан бүйин товлаган ҳолларда манфаатдор томон судга мурожаат қилиши мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. ҚР Конституциявий кенгашнинг ҳуқуқий ҳолатини тадқиқ қилинг. ҚР Конституциявий кенгаши қандай вазифаларни бажараради?
2. Адолатлысудловтушунчасига изоҳ беринг. Қозоғистон Республикасининг судтизими қандай?
3. Медиация институти фаолиятини, медиациянинг мақсадларини тушунтириңг.

1-даражали топшириқ. Конститутциявий кенгаш нима учун қурилган? Конституциявий Кенгаш қандай бош мақсадларни кўзлайди? “Конституциявий кенгаш қарорлари энг охирги қарор ва уни қайта кўриб чиқиш мумкин эмас” деган жумлага қандай тушуниш мумкин?

2-даражали топшириқ. Медиация тўғрисидаги Қонун асосида медиация яратиш тартибини тушунтириңг. Фуқарорлик, оиласи, меҳнат ҳуқуқий муносабатларида медиация олиб боришнинг жиной ҳуқуқий муносабатлардан қандай фарқи бор?

Вазиятни таҳлил қилилнг.

Касбкорлар орасидагижанжални медиация ёрдами билан ҳал қилиш намунаси

ҚР фуқаролари С ва А биргалашиб бизнес очди. Илгари улар дўст бўлган, бир пайтлари ўз бизнесларини бирга бошлаган. Тушган улушни ҳам teng бўлишган. Вақт ўтгач уларнинг муносабатлари бузилади. Бу компаниянинг иши начарлаша бошлайди. А бундан кейин бирга ишлаш мумкин эмас, деган қарорга келади ва ўз улушкини сотмоқчи бўлади. У йирик инвестор топди, бироқ бизнесни ҳомийси сифатидакорхонадан тушган улушни тўлиқ олгиси келди. Инвестор корхонани ҳашаматли қилиб қўришни, С ва А-нинг корхонасининг имиджини ўз фойдасига қўллаш қизиқтириди. Инвестор корхонанинг ўз баҳосидан анча нархда олишини айтиб, яхши таклифкиритди.

С бу ҳақда ҳатто эшитгиси ҳам келмай, А га унинг ташабbusи билан бошланганбарча таклифгаишонмаслигини айтиб, корхонани сотишдан бош тортири, ўз режасини амалга ошириш учун пул керак бўлган, ҳамда фойдали таклифданайрилиб қолгиси келмаган. А қийин аҳволда қолди. Бундайшароитда у медиация расмини уюштиришга ёрдам беришни илтимос қилиб, медиаторга мурожаат қилди. А ўз режасини амалга ошириш учун бу ишнинг тез ҳал бўлишини истайди.

Медиация борасида С нинг бизнесини сотиш ғоясига унга қарши эмаслигини, аммо А. нинг ҳаракати ва ниятига ишонмаслиги аниқланди. Яна у қариндошларининг ўша корхонадаги яхши даромод тўланадиганишидан айрилиб қолади деб хавотир олган. Шу билан бирга у ўзининг шерикларига қариндошлари ҳақида ҳеч нарса айтмаган. С ўзининг бошқа шаҳарга товар ағдаришини ҳам А га билдирамаган. Шу сабаблиу кейинги пайтлардатез-тез дам олишга чиқиб, ўз улушкини бошқаришни қариндошларидан бирига топшириб ўтирган.

Медиация пайтида иккаласи муросага келиб, С нинг қариндошлари меҳнат шартига боғлиқ қўшимча шартга қўл қўяди, уларнинг фикрини ҳам ҳисобга олади. Шу билан бирга А нинг С га бошқа шаҳардан кўчмас мулк олишига ёрдам бера олиши ҳам аниқланади. Уни ўз улушкини инвесторга сотишдан тушадиган пулни олишга ҳам имконияти бўлади. Шунинг учун ҳам медиацияда бизнесни сотиш тартиби ҳам, уй олиш тартиби ҳам кўриб чиқилади.

Медиация натижасида бизнесни сотиш тўғрисидаги қарор қабул қилиши билан бирга, С ва А ўз вазифаларини тўлиқ бажарилишни унга унинг амалгаошишини назорат қилишга ҳам келишилди. Медиацияни ўтказиш учун эса атиги 2 кун керак бўлди.

Яқын одамлар орасидаги жанжални ҳал қилишнинг муқобил усули – оилавий медиация намунаси.

Қаттық жанжаллашган ва ажрашиш арафасидатурган оилавий жуфтлик медиаторга мурожаат қиласы. Улар бу уйни янги турмуш қурған вақтларида сотиб олишган. Уларнинг айтишларича, келишмовчиликнинг сабаби фақат уй бўлган. Ўша пайтда уйнинг қурилиши тугалланмаганэди, ёшлар уни қуриб битказишиди. Уй иккаласи учун ҳам жуда аҳамиятли, иккови ҳам уни ўзларига қолдиргиси келади. Уйни сотгилари ҳам, ундан тушган пулни бўлишгилари ҳам келмайди. Бу уй бирга турған вақтларида сотиб олинган, уларнинг ўртасида никоҳ шартномаси тузилмаган. ҚР Қонуни бўйича уйга иккаласининг теппа-тенг ҳукуки бор (уй нархининг 50 фоизи миқдорида).

Медиация жараёнининг асосий вазифаси— мумкин бўлган ҳолатдажанжалсиз ҳалқилиш, унинг оқибатлари болаларнинг ҳам, катталарнинг ҳам дилини оғритмайдиган йўлини топиш, ажрашган оилада келажақда дўстлик, жиддий алоқаларнинг сақланишига шароит яратиш.

Медиатор икки тарафни келишув столига ўтқизади. Икки томон билан суҳбатжараёнида у эр-хотинларнинг шаҳар четидаги уйларидан ажралгилари келмаётганининг сабабини аниқлайди ва тарафларнинг тушунтиришларига шароит яратади. Шунда кўриниди, эр уйни оиланинг белгиси сифатидасақлаб қолгиси келаётган экан. Ўзи учун аҳамиятли воқеалар ўша ерда содир бўлганлиги сабабли унинг бутун ҳаёти ўша уй билан чамбарчас боғлиқ. Болаларининг келиб туриши учун у ўша уйда қолгиси келади. Ажрашгандан кейин аёли бу уйни сотиб юборади, шундан сўнг унга бегона одамлар эгалик қиласи деб қўрқкан.

Аёл эса ҳаёт кечиришга маблағсиз қолишдан, вояга етмаган икки боласини таъминлай олмаслигидан хавфсираган. Алматида алоҳида уйи бўлганлигидан ўша шаҳарда яшашга қарор қиласи. Бу уйни ижарага бериб, ижара пулига болаларига яхши билим беришга, уларни боқиб тарбиялашгайшлатгиси келади.

Натижада, тарафлар ўзаро келишишади. Эри ўша уйда қолиб, болаларининг яхши билим олишини, вояга етгунларича яхши ҳаёткечиришларини таъминлайди. Бунга зарур маблағни улар медиация жараёнида келишиб олишади.

Атаб ўтилган келишувни нотариус тасдиқлади.

Бу каби медиация суд тизимини енгиллаштиради, уни ортиқча даъволардан холос қиласи. Шу билан бирга келажақда ўшандай даъволарнинг қисқаришига шароит яратади.

30-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА ЎЗИНИ-ЎЗИ БОШҚАРИШ

Бугун дарсда:

Қозоғистон Республикасидаги маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини-ўзи бошқаришнинг мазмуни ва тузилмаси билан танишамиз.

Қозоғистон Республикасида маҳаллий давлат бошқаруви маҳаллий ваколатли органлар (маслаҳатлар) ва ижро этувчи органлар (ҳокимликлар) томонидан амалга оширилади. Шу билан бирга, Қозоғистон Республикасида маҳаллий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилишни таъминлайдиган маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам тан олинади.

Қозоғистон Республикасида маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини-ўзи бошқаришнинг қўйидагича турлари мавжуд (33-чизма).

Таянч сўзлар:

- маҳаллий давлат бошқаруви
- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш
- маслаҳат
- ҳокимлик
- йиғилиш
- мажлис

Маңаллий давлат бошқаруғынан хизмати — маңаллий вакиллар ва ижро этүвчи органлар томонидан амалга ошириладиган хизмат. У тегишли ҳудудлардаги ишлар ҳолатларига жавоб беради. Маңсадлари — тегишли ҳудудлардаги давлат сиёсатини олиб бориш ва уни Қозоғистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатлари билан номланган Қонунларда белгиланган ваколаттар доирасида ривожлантириш.

Маңаллий ўзини-ўзи бошқаруғынан хизмати — халқ томонидан бевосита амалга ошириладиган, шунингдек, маслаҳатлар ва бошқа маңаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали амалга ошириладиган хизмат. У маңаллий муҳим аҳамиятга эга муаммоларни ушбу таъкидланган Қонунда, бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳаракатларда белгиланган тартиблар асосида, ўзининг жавобгарлиги билан мустақил ҳолда ҳал қилишга қаратилган.

Хокимлик йиғилиши,
Алмати шаҳари

ҚРда маңаллий ваколатли органлар — маслаҳатлар тегишли маъмурий ҳудудларда яшовчи халқ иродасини англатади ва давлат манфаатларини инобатга олган ҳолда уларни амалга ошириш учун керакли бўлган чора-тадбирларни белгилайди, уларнинг юзага чиқишини назорат қиласи.

Маслаҳатлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқлари асосида яширин овоз бериш орқали

беш йил муддатга халқ томонидан сайланади. Қозоғистон Республикасининг йигирма ёшга тўлган фуқаролари маслаҳат депутати бўлиб сайлана олади. Маслаҳат депутати тегишли маъмурий-ҳудудий бирликларда яшовчи аҳоли иродасини умумдавлат манфаатларини инобатга олган ҳолда билдиради.

Маслаҳатлар ваколатига қўйидагилар киради:

- 1) тегишли ҳудудларни ривожлантиришнинг иқтисодий ва ижтимоий дастурлари, лойиҳалари, маңаллий бюджет ва уларнинг ижроси бўйича ҳисботларни тасдиқлаш;
- 2) ўzlари ўрганиш керак бўлган маъмурий-ҳудудий тузилмаларга доир муаммоларни ҳал қилиш;
- 3) қонун асосида маслаҳат ваколатига тегишли бўлган саволлар юзасидан маңаллий ижро этувчи органлар раҳбарлари ҳисботларини кўриб чиқиш;
- 4) маслаҳатнинг доимий комиссиялари ва бошқа органларини ташкил этиш, уларнинг фаолиятларига доир ҳисботларни эшитиш, маслаҳатта тегишли ишларни ташкиллаштиришга боғлиқ бошқа муаммоларни ҳал қилиш;
- 5) Республика қонунларига мувофиқ фуқаролар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш бўйича бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Вилоят ҳокимият биносы

Маңаллий ижро әтүвчи органлар Қозоғистон Республикаси ижро әтүвчи органларининг ягона тизимиға мансуб бўлиб, тегишли ҳудудларнинг манфаатлари ва тараққиёт эҳтиёжларини мувоғиқлаштирган ҳолда, ижро әтүвчи ҳокимиятни умумдавлат сиёсатини амалга ошириш ишлари билан таъминлайди.

Қўйидагилар маңаллий ижро әтүвчи органлар ваколатларига киради:

- 1) маңаллий бюджетни тайёрлаш ва улар ижросини таъминлаш, ҳудудларни ривожлантириш лойиҳалари, иқтисодий ва ижтимоий дастурлар яратиш;
- 2) коммунал мулкни бошқариш;
- 3) маңаллий ижро әтүвчи органлар раҳбарларини хизматларга тайёрлаш ва хизматдан озод этиш, маңаллий ижро әтүвчи органлар ишларини уюштиришга боғлиқ бошқа муаммоларни ҳал қилиш;
- 4) маңаллий давлат бошқаруви манфаатларига мос, Республика қонунлари билан маңаллий ижро әтүвчи органлар зиммасига юкландиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Маңаллий ижро әтүвчи орган ҳоким томонидан бошқарилади. Ҳоким — маңаллий ижро әтүвчи органни (орган ташкил этилган ҳолларда) бошқарадиган ва тегишли ҳудудда давлат сиёсати олиб борилишини, Қозоғистон Республикаси марказий давлат органларининг барча ҳудудий бўлинмаларининг мувоғиқ фаолият юритишини таъминлайдиган, Қозоғистон Республикаси Президенти ва Ҳукумат вакили.

Ҳоким давлат бюджетидан молиялаштириладиган ижро әтүвчи органларга раҳбарлик қиласи. Ҳоким тегишли ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ҳолатлари учун жавобгардир.

Маңаллий ўзини-ўзи бошқариш

Маңаллий ўзини-ўзи бошқариш органини аҳоли бевосита сайлов йўллари орқали, шунингдек, маслаҳатлар ва бошқа маңаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали маңаллий жамоаларда амалга ошириш.

Глоссарий

- **Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи** — тегишли маъмурий-худудий бўлиннишдаги худуд аҳолиси (маъмурӣ жамоа) бошқаруви.
- **Ҳокимлик** — ҳокимлик бошқараётган маҳаллий ижро этувчи орган.
- **Маслаҳат** — халқ сайлайдиган маҳаллий ваколатли орган.

ради. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ҳокимият тизимини демократлашириш ва маҳаллий муаммоларни марказлаширилган бошқарув тизимига қараганда катта самарадорликлар ҳамда кам миқдорда бюрократик йўллар орқали ҳал қилиш учун имкон беради. Шунга кўра давлат ва унинг органлари ўз ваколатлари доирасида ҳаракат қилаётган маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ва унинг органлари ишларига аралашиб ҳуқуқига эга эмас.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг мазмuni қўйидагича: маҳаллий муаммоларни маҳаллий аҳоли томонидан сайланган нодавлат органларнинг фаолликларини ошириш орқали ана шу ерларда яхши ва самарали турда ҳал қилиш.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи туб аҳолининг уюшқоқликларига таяниб, маҳаллий аҳамиятга эга кўпгина саволларни ана шу ҳудудда яшовчи аҳоли манфаатларига мос, қонуний асосларда мустақил ҳолда ҳал қилиш имкониятини таъминлайди.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи фуқароларнинг эркин сайлови орқали, шу билан бирга, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг сайлов ва бошқа органлари орқали амалга оширади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш маслаҳатлар ва ҳокимлар орқали амалга оширилади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ҳаракати шакли — *йиғилиш ва маҳаллий жамоаларнинг мажлиси*.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш туб аҳоли гуруҳлари уюшган ҳолда яшайдиган қишлоқ (село), қўргон, шаҳарлар тумани, шаҳар ҳудудлари доирасида шахсий тарзда амалга оширилади. Битта маъмурий-худудий бирликлар майдонида, ушбу тармоқларнинг тўртинчи қисмида белгиланган ҳолатлардан ташқари, битта маҳаллий жамоа ташкил этилиши мумкин. Вилоят, республика аҳамиятига эга шаҳарларда ва пойтахтда ўз хизматларини мустақил ҳолда амалга оширадиган бир неча маҳаллий жамоалар ташкил этилиши мумкин.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида ўзини-ўзи бошқариш тизими жорий этилган маъмурий-худудий бирликлар майдонида доимий яшайдиган Қозогистон Республикаси фуқаролари фаолият юрита олади.

Назорат саволлари

1. Вилоят, республика аҳамиятига эга шаҳарлар ва пойтахт ҳокимлиги ваколатларига нималар киради?
2. Маҳаллий жамоалар йиғилиши ва мажлиси деганда нималар тушунилади? Уларда қандай саволлар муҳокама қилинади?

6-боб. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

31-§. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси

Бугун дарсда:

ҚР маъмурий ҳуқуқ шакли, манбалари, тушунчаси ватизими түрлесида ўқиб ўрганамиз.

Маъмурий ҳуқуқ — Қозоғистон Республикаси ҳуқуқ тизимида ҳуқуқнинг асосий соҳаларидан бири. Ушбу соҳа давлат бошқаруви муаммолари билан бевосита боғлиқ.

Ёдда сақланг! Маъмурий ҳуқуқ — давлат бошқарувини ҳамда давлат маъмурий фаолиятини тартибга солади. Шунингдек, маъмурий ҳуқуқ фуқаролар ва нодавлатташкилотларни давлаторганларининг ноқонуний хатти-харакатларидан қимоя қилади.

Маъмурий ҳуқуқнинг ўрни ва аҳамияти ҳар хил йўналишларда намоён бўлади. У давлат аппаратини ташкиллаштириш масалаларини, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фуқаролар ва ташкилотларнинг давлат маъмурияти билан муносабатларини тартибга солади, оммавий-ҳуқуқий баҳс-мунозараларни ҳал қилади. Маъмурий ҳуқуқ жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини таъминлашда муҳим вазифаларни бажаради. Бу, айниқса, жамоат хавфсизлигига нисбатан хавф-хатарлар мавжуд бўлган бир пайтда, мураккаб миграция ва иқтисодий жараёнларга боғлиқ ҳолда долзарб муаммо сифатида кўндаланг турибди. Бундай ҳолларда полиция ижтимоий ҳаётнинг қайноқ марказида бўлади.

Шу тариқа маъмурий ҳуқуқ давлат бошқаруви соҳаси ва жамоат тартиби соҳаларини тартибга солади.

Давлат бошқаруви тизимида ижро этувчи ҳокимият. Маъмурий ҳуқуқ ижро этувчи ҳокимият фаолияти ҳамда ташкилий масалалар билан чамбарчас боғлиқ. Ижро этувчи ҳокимият маҳсус давлат органи — ижро этувчи ҳокимият органлари орқали амалга оширилади.

Бу органлар давлат бошқаруви органлари тизимидаги асосий бўғинларни ташкил қилади. Ижро этувчи ҳокимият қонунларга боғлиқ хусусиятларда яққол ташкил этилган. Бу органлар фаолияти қонун асосида ташкиллаширилади ва амалга оширилади. Ижро этувчи ҳокимиятнинг мақсади — ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ёзма ҳукмлар ижросини, иқтисодиётдаги,

Таянч сўзлар:

- маъмурий ҳуқуқ
- маъмурий-ҳуқуқий меъёрлар
- ижро этувчи ҳокимият
- давлатбошқаруви
- полиция ҳуқуқлари

Глоссарий

- **маъмурий ҳуқук** — давлатхокимияти ор-ганларининг бошқарув хизмати соҳаларидағи ижтимоий муносабат-ларни тартибга солувчи маъмурий-ҳуқуқий меъёрлар мажмуси. Унга ҳокимиятнинг ижро этувчи органлари, шунингдек, бошқа расмий турда ижро этувчи орган ҳисобланмайдиган давлатмаъмурий органлари киради. Шу билан бирга, маъмурий ҳуқук фуқаролар ва нодавлатташкилотларни давлаторгандарининг ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади.
- **давлатхизматчи** — давлаторгандаридан давлатбюджетидан иш ҳақи тўланадиганва давлатмажбуриятлари асосида бажариладиган вазифаларниамалга ошириш мақсадида хизмат ваколатларини амалга оширадиган ҚР фуқароси.

маъмурий-сиёсий ва ижтимоий-маданий соҳалардаги мураккаб ижтимоий тизимни шакллантиришдан иборат. Ижро этувчи ҳокимият оммавий ҳусусиятларга эга.

Ижро этувчи ҳокимият тизимида давлатнинг кадр, молия, ахборот, мафкура ресурслари бевосита жамланган. Айнан ижро этувчи ҳокимият тизимида давлат мажбурий аппарати (полиция органлари, хизматлар, қўшинлар, пенитенциар тизим, маҳсус хизматлар) жамланган. Ижро этувчи ҳокимият алоҳида бошқарув хизмати ва қўйи органларнинг олий органларга жиддий равишда бўйсуниш тамойиллари асосида ташкил этилган.

Ижро этувчи ҳокимиятнинг функциялари

- Давлат бошқаруви — лойиҳалаштириш, башпорат қилиш, ташкиллаштириш, тартибга солиш, ижро этиш, рўйхатга олиш, назорат қилиш.
- Қоидаларни яратиш фаолияти — муайян ахлок қоидаларини ҳамда қонунга мос келадиган ҳаракатларни қабул қилиш. Масалан, йўл қоидаси.
- Жамоат тартибини ҳимоя қилиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш.
- Юрисдикция функциялари. Айрим ҳолларда ижро этувчи адолатли судлов тизимларини қарор топтиради, давлат номидан оммавий жазо тайинлайди ёки суддан ташқари баҳс-мунозараларни ҳал қилади.

• Ҳуқуқни муҳофаза қилиш функциялари — фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди. Ижро этувчи органлар ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари (қонунлар, маслаҳат қарорлари, суд ҳукмлари ва қарорлари) қабул қилган қарорларни ижро этишга мажбур. Ижро этувчи органлар фаолиятини кўп ҳолларда судлар ва бошқа органлар қонуний жиҳатдан баҳолайдилар. Дарҳақиқат, ижро этувчи ҳокимият энг кучли ҳокимият ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ижро этувчи ҳокимиятга жуда кўп таъқиқлар қўйилган. Қонунларда суд ҳокимияти тармоғи ва қонун чиқарувчи ҳокимият тармоғига ижро этувчи ҳокимият томонидан қаттиқ таъсир кўрсатишга рухсат берилмайдиган механизмлар кўриб чиқилади.

Анъанавий турда маъмурий ҳуқуқ умумий ва махсус қисмларга бўлинади, улардан ҳар бирiga муайян ҳуқуқий институтлар киради. Шу тариқа умумий қисмини ҳуқуқий меъёрлар ва институтлар ташкил этади. Улар давлат бошқаруви соҳалари, давлат бошқаруви соҳаларининг барча органлари хизмати учун умумийдир.

Махсус қисм давлат бошқарувининг аниқ соҳаларида (давлат хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий захиралардан фойдаланиш, ижтимоий, маданий ҳаётнинг давлат соҳаси ва х. к.) қўлланиладиган меъёрларни ўз ичига олади (34-чиизма).

Кодекс

34-чиизма

Ҳокимлик ҳуқуқ усуллари

Ҳукм чиқариш — тўғри келган шароитларда ҳаракат қилишининг маълум бир тартибини умумлаштириш

Таъқиқлаш — қонунинг таъсир этиши чораларини эслатиб, маълум бир ҳаракатлардан чеклаш

Рухсат бериш — ҳокимлик ҳуқуқий меъёрларида кўриб чиқилган. Юриб-туриш нусҳаларидан бирини тиклаб олиш имкониятини таклиф қилиш

Ҳокимчилик ҳуқуқининг манбалари.

Қозогистон Республикасининг Конституцияси

Қозогистон Республикасининг қонунлари

Қозогистон Республикаси ҳукуматининг меърий-ҳуқуқий қарорлари

ҚР Парламентларининг регламент лари

Конституциявий қонун

Қозогистон Республикаси Президентининг меърий-ҳуқуқий бўйруқлари

Қозогистон Республикаси Олий судининг Қозогистон Республикаси Конституциявий Кенгашининг меърий қарорлари

Қозогистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузилган халқаро шартномалари

Қозогистон Республикасининг Кодекслари, Қозогистон Республикасининг консолидация қонунлари

Қозогистон Республикаси Парламенти ва Палаталари нинг меърий-ҳуқуқий қарорлари

Қозогистон Республикаси вазирлари ва бошқа марказий давлат органлари раҳбарларининг меърий-ҳуқуқий бўйруқлари

Маслаҳатларнинг меърий-ҳуқуқий қарорлари, ҳокимларнинг ҳуқуқий қарорлари ва тафтиш комиссияларининг меърий-ҳуқуқий қарорлари

2014 йил 5 июля Козоғистон Республикасынинг “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар түрлесида”ги Кодекси қабул қилинган.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Маъмурий ҳуқуққа ҳуқуқ соҳаси сифатида тирифберинг. Маъмурий ҳуқуқнинг шакли ва усулларини таҳлилқилинг.
2. Давлат бошқаруви тизимиға мансуб ижро этувчи ҳокимият ўрнини тушунтириңг.
3. Маъмурий ҳуқуқ тизимини сараланг. Давлат хизмати бошқа хизматлардан қандай фарқ қиласы?

3-даражали топшириқ. Танқидий фикрлаш. “Давлат бошқарувида ҳар хил манфаатларни қандай мувофиқлаштириш мумкин?” деган мавзуда дебат ўтказинг. Жамият ҳаётини қандай тартибга келтириш мумкин? Жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини қайси органлар сақтайди ва таъминлайди.

32-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИ ҲУҚУҚИЙ ЖИХАТДАН ТАРТИБГА СОЛИШ: МИНТАҚАВИЙ ВА ТАРМОҚ БОШҚАРУВИ

Бугундарсда:

девлат бошқаруви тушунчасини, унинг турлари ва ўзига хос хусусиятларини күриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- давлатбошқаруви
- тармоқлар бошқаруви
- минтақавий бошқарув
- давлатхизмати
- давлатхизматчиси

Давлат бошқаруви — муҳим манфаатлар доираларини ўз ичига оладиган кенг кўламга эга категория. Ҳар қандай давлат органи муайян даражада давлат бошқаруви ишлари билан шуғулланади, яъни ижтимоий муносабатларни тартибга келтиришга мақсадли равишда таъсир кўрсатади. Парламент қонун чиқарган ҳолда, давлат бошқаруви ишлари билан шуғулланади.

Судлар ижтимоий муносабатларга доир фуқаролик ишлари бўйича қарорлар ёки жиноят ишлари бўйича ҳукмлар чиқаради. Шунинг учун ҳам кенг маънода олганда, қонун чиқарувчи органлар, судлар ва бошқа давлат органлари (Президент, Конституциявий кенгаш, прокуратура органлари) давлат бошқаруви ишларига жалб қилинган.

Шунингдек, давлат бошқарувлари тор маънода ҳам қўлланилади. Бу ижро этувчи ҳокимият ва бошқа давлат маъмурий органларининг бошқарув фаолияти. Айнан шу кундалик, тезкор, тармоқли бошқарувлар маъмурий ҳуқуқнинг асосий эътиборида бўлади. Давлат бошқаруви фаолияти давлат органлари, фуқароларнинг давлат ва нодавлат ташкилотларига мўлжалланган кўпгина ҳаракат қоидалари билан боғлиқ ҳолда олиб борилади. Бу қоидалар жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини сақлаш мақсадида қонун ва қонунларга боғлиқ ҳужжатлар орқали шаклланади. Давлат органлари фаолияти хилма-

хил. Бу — ҳар хил ҳаракат қоидаларига эга бир неча ҳужжатларни чиқариш, алоҳида ҳукмларнинг қабул қилиниши, давлат номидан маъмурий мажбурий усулларининг турли тадбирларидан фойдаланадиган полиция фаолиятининг бажарилиши, назорат ва кузатув ишларини амалга ошириш.

Давлат бошқаруви бутун жамият манфатларини ҳимоя қиласи, барча бошқарув соҳаларини мувофиқлаштиради. Бошқарув функцияларини ижро этиш учун маҳсус аппарат ташкил этади, бу аппарат давлат номидан жамиятни бошқариш ишларини амалга оширади. Давлат олдига қўйилган вазифалар орган фаолияти мазмунини белгилайди. Давлат бошқаруви орқали давлатнинг ташқи ва ички функциялари амалга оширилади.

ҚР давлат бошқаруви функцияларининг ўзига хос хусусиятлари:

- давлат бошқаруви органлари фаолиятини амалга оширади, катта давлат аппаратига эга;
- фаолиятининг асосий йўналиши — қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг ижро этилиши;
- Козоғистон Республикаси вазирлар уйи
- ижро этувчи органларда катта моддий базанинг мавжудлиги;
- давлат бошқарувининг қонуний бошқарув хусусияти, рухсат бериш ва мажбурлаш, таъқиқлаш, чеклаш каби усуллардан фойдаланиш имкониятини англаради;
- давлат бошқарувини тугал қамраб олиш хусусиятига эга, яъни ижтимоий ҳаётнинг муҳим томонларини ўз ичига олган ҳолда ҳуқукий қоидалар орқали тартибга солиб боради;
- давлат бошқаруви қонунларга боғлиқ хусусиятга эга. У қонунлар асосида амалга оширилади ҳамда меъёрий ҳужжатларга мос келиши керак (36-чизма).

ҚР Ҳукумати — Козоғистон Республикаси олий ижро этувчи ва бошқарувчи органи. ҚР марказий ижро этувчи органлари — вазирлик-

Глоссарий

- **давлат бошқаруви** — давлатхизматларининг бир шакли. У қонунларга итоат қиласи, ижро этувчи бошқарувчи хусусиятларига эга. Иқтисодий, ижтимоий-маданий ва маъмурий-сиёсий жараёнларни тартибга солишда давлатфаолияти ва мажбуриятларини амалга оширишга қаратилган.
- Кенг маънода, **давлат бошқаруви** — давлат ҳаракатларининг барча шакллари мажмуи.
- Тор маънода, **давлат бошқаруви** — ижро этувчи ҳокимият фаолияти. Маъмурий ҳуқуклар учун тор доирада олинган давлатбошқаруви муҳим ўрин эгаллайди.
- **давлатхизмати** — фуқароларнинг давлат бошқаруви ишларини амалга оширишга қаратилган давлат органлари фаолияти.
- **давлатхизматчиси** — давлаторганларида давлатбюджетидан ҳақ тўланадиганишларни бажарив, давлат мажбуриятлари ва фаолиятини амалга ошириш мақсадида хизмат ваколатларини амалга оширадиган ҚР фуқароси.
- **Меритократия** — давлатхизматчисининг шахсий ишлари ва ютуқларини тан олиш, унинг лаёқати ва профессионалтайёргарликларига мос давлатхизмати бўйича юқори лавозимларга кўтарилиши.

лар, агентликлар, құмиталар (масалан, миллий хавфсизлик құмитаси), Ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро әтүвчи органлар (масалан, Қимматбақо қоғозлар бүйіча миллий комиссия). Маҳаллий ижро әтүвчи органлар — вилоят, шаңар, туман ҳокимліктері, қишлоқ округлари, шу білән бергә, бирлашмалар, идоралар, ташкилотлар (ишлиб чиқариш идоралари, маңкамалар, ташкилотлар) бевосита бошқарув органлари.

Давлат бошқарувининг иккита — мінтақавий ва тармоқ шаклларини күриб чиқамиз.

36-чизма

Давлат бошқаруви мақсадлари:

— ижтимоий-иқтисодий мақсадлар, яғни ижтимоий ҳаётни тартибга солиша қеңг халқ оммаси манфаатларини қаноатлантириш, иқтисодий ютуқларга әришиш, муайян иқтисодий муносабатлар ўрнатган ҳолда уларни құллаб-қувватлаш;

— сиёсий мақсадлар, яғни бошқарув ишларига давлатнинг сиёсий тузилмаларини жалб қилиш, давлат ва жамиятдаги сиёсий жараёнларни қўллаб-қувватлаш;

— таъминлаш мақсадлари, яғни инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини таъминлаш, жамиятда қонунийликни, жамоат тартибини ва ҳ.к. таъминлаш;

— ҳуқуқий-ташкiliй мақсадлар, яғни давлатнинг асосий фаолиятларини амалга оширишга ва ҳуқуқий давлат механизми орқали унинг мажбуриятларини ҳал қилишга лаёқатли ҳуқуқий тизимларни шакллантириш.

Қозогистан Республикасиниг Парламенти

Тармоқ бошқаруви — вазирликлар ва идоралар, құмиталар фаолияти; вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда эса ижро әтүвчи ҳокимиятнинг минтақавий органлари фаолияти. Тармоқ бошқарувига вертикал ҳуқуқий муносабатлар хос. Бошқача айтганда, бевосита итоат қилиш муносабатлари. Яъни қуи органлар бевосита олий органларга бўйсунади.

Минтақавий давлат бошқаруви — давлат органларининг минтақаларда амалга ошириладиган фаолиятлари.

Қозоғистон Республикаси минтақасида 14 вилоят, республиканинг аҳамитга эга 3 шаҳарлари бор. Булар Нур-Султан, Алмати ва Шымкент шаҳарлари.

Маҳаллий ижро әтүвчи органлар (ҳокимликлар, марказий давлат органларининг минтақавий бўлинмалари ва ҳ.к) орқали амалга оширилади. Маҳаллий ижро әтүвчи органлар ҳокимлар томонидан бошқарилади.

Республика аҳамиятига эга шаҳар, вилоят ҳокимлари Бош вазир таклифига асосан ҚР Президенти томонидан тайинланади. Бошқа маъмурий-ҳудудий бирлик ҳокимларини уларга нисбатан юқорида турган ҳокимлар тайинлашади.

Ҳокимлар ўзларидан юқорида турган ҳокимлар ва Президент назоратида бўлади ҳамда уларга ҳисобот беради.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикасида давлат бошқаруви иккита шаклда — тармоқ ва минтақавий давлат бошқаруви шаклларида амалга оширилади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. ҚР давлат бошқарувининг асосий белгиларини тавсифланг, давлат бошқаруви мақсадларини аниқланг.
2. Давлатбошқарувининг икки турини солишириңг. Уларнинг бир-биридан фарқи нимада? Замонавий давлатбошқаруви ишларида қандай муаммолар мавжуд?
3. Давлат хизматига ишга жойлашиш шартларини кўриб чиқинг ("ҚР Давлат хизмат тўғрисида"ги қонуннинг 16-моддасини ўрганинг). Давлат хизматига кимлар қабул қилинмайди? Нега бундай таъқиқлар жорий этилган?

1-даражали топшириқ. Синфиңи тагурух габўлинг. Қозоғистон Республикаси Ҳукумати тузилмасини тавсифланг. Янги давлат органлари — ҚР Диний ишлар ва фуқаролик жамияти вазирлиги, ҚР Мудофаа ва аэрокоинот саноати вазирлиги, ҚР Давлат хизмати ишлари ва ўшган порахўрликка қарши ҳаракатлар агентлиги ваколатларини таҳлил қилинг. Мазкур органлар нима учун ташкил этилганлигини гуруҳларда муҳокама қилинг.

2-даражали топшириқ. Ўзингиз яшайдиган ҳудудлардаги ҳокимликлар фаолиятини тавсифланг. Яшаётган жойингизда қандай муаммолар долзарб муаммо эканлигини ва маҳаллий ижро әтүвчи органлар ёрдамида уларни қандай ҳал қилиш мумкинлигини гуруҳда муҳокама қилинг. Ўзингиз яшаётган жойларда ижро әтүвчи ҳокимият органлари ва жамият ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда биргалиқда ҳаракат қиласадими? Мисоллар келтириңг. Ҳокимликда ишлайдиган ходимлар билан учрашув ўтказинг. Ўзингизни қизиқтирадиган масалалар бўйича саволлар тайёрланг.

7-боб. ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

33-§. ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ТУШУНЧАСИ

Бугундарсда:

экологик ҳуқуқий муносабатлар дейилгандан нималар тушунилишини биламиз; экологик ҳуқуқ предмети ва усууларини ажрата олишни ўрганамиз; глобал экологик муаммоларни алоҳида ажратиб күрсатамиз.

Инсон табиатга беҳисоб даражада таъсир күрсатади. Дунёда ҳақиқий ёввойи табиат мутлақо сақланмаган давлатлар ҳам бор. Масалан, Буюк Британия ва Голландияда одамлар ландшафтларни тугал назоратга олишга эришган. Қозогистонда ёввойи табиат ҳали сақланган жойлар бор.

Ёдда сақланг! Атроф-муҳитни инсонларнинг салбий ҳаракатлари, таъсиридан муҳофазақилишга йўналтирилган меъёрлар мажмуюи экологик ҳуқуқ деб аталади.

Таянч сўзлар:

- экологик ҳуқуқ
- экологик ҳуқуқий муносабатлар
- экологик ҳуқуқ манбалари
- экологик муаммолар

Глоссарий

- **Ер рельефи**— чукурлашган, тадқиқотлар ўтказиш ва ўзлаштириш мумкин бўлган тупроқ қатлами таги ва сув ҳавзаларитаги.
- **Сувлар**— сув ҳавзалида тўпланган барча сувлар мажмуюи. Ер усти ва ер ости сувлари бўлади; сув объектлари — ер устидарининг рельефшаклидаги жойга ёки чекланган ҳажми, белгиларга эга ер қаърида сув тўпланган жой.

Табиий ресурслардан фойдаланиш соҳаларидаги ижтимоий муносабатлар **экологик ҳуқуқий муносабатлар** деб аталади.

Ҳар бир инсон табиатни ифлосланишдан ҳимоя қилиши керак. Масалан, ўрмонда ўт ёқиши, полиэтилен материалларни ёқиш мумкин эмас, заҳарли моддалардан фойдаланишда эҳтиёткор бўлиш керак.

Оламдаги ҳамжамиятлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) номидан Доимий ривожланиш Концепциясини ташкил қилди. У келажак авлодга зарап келтирмай, ҳозирги замон кишиларининг кундалик талабларини қондиришга йўналтирилган. Бу Концепция — табиат ва жамиятнинг ўзаро ҳаракатларининг кенг тарқаган замонавий йўлланмаларидан бири. БМТ Бош котибининг ташаббуси билан 1984 йили Атроф муҳитни муҳофaza қилиш ва ривожлантириш ҳақидаги комиссия ташкил қилинди.

1992 йили май ойида Бразилияда ўтган атроф-муҳитни муҳофaza қилиш ва ривожлантиришга бағишлиланган БМТ Конференциясида Рио-де-Жанейронинг Атроф-муҳитни муҳофaza қилиш ва ривожлантириш Декларацияси қабул

қилинди. Мазкур Декларацияга бизнинг эли-
миз ҳам қўшилди.

2007 йили 9 январда қабул қилинган Қо-
зғистон Республикасининг экологик кодекси
экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга
келтирадиган асосий қонун бўлиб саналади.

Қозғистонда табиатни муҳофаза қилиш ишла-
рини тартибга келтирадиган маҳсус кодекслар бор.
Бу 2003 йил 20 июня қабул қилинган Ер кодекси,
2003 йил 9 июлда қабул қилинган Сув кодекси,
2003 йил 8 июлда қабул қилинган Ўрмон кодексидир.

Экологик ҳуқуқ предмети — атроф-муҳит ва
жамиятнинг ўзаро таъсири соҳасига доир иж-
тимоий муносабатлар. Бошқача айтганда, иж-
тимоий муносабатларнинг иккита груҳи —
табиий ресурслардан самарали фойдаланиш
ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш (табиий
ресурсларни муҳофаза қилиш) ҳисобланади.

Экологик ҳуқуқда ижтимоий муносабат-
ларга таъсир қилишда императив ва диспо-
зитив унсурлардан фойдаланилади деб аташ
мумкин. *Императив ёки маъмурий-ҳуқуқий*
усул ҳукумат ва унинг қўл остидагилар муно-
сабатларига асосланган, бу ердаги субъектлар
тенг бўлмаган шароитларда бўлмоқда. Буларга
жиноий, маъмурий, процессуал ҳуқуқ меъёр-
ларини киритиш мумкин. *Диспозитив ёки*
фуқаролик ҳуқуқий усул томонлар тенглигига,
ижтимоий муносабатларни тартибга солиши-
нинг иқтисодий воситаларига асосланган.

Тамойиллар асосий тафаккур ва илғор ташаб-
буслар сифатида экологик ҳуқуқ тараққиёти
йўналиши ва асосий белгиларини аниқлайди.

Бу тамойиллар ҚР Экологик кодексида тасдиқланган:

- Қозғистон Республикасининг барқарор ривож-
ланишини таъминлаш;
- экологик хавфсизликни таъминлаш;
- экологик муносабатларни тартибга солишга экотизим жиҳатидан ёндошиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳаларини давлат томонидан тартибга со-
лиш ва табиий захиралардан фойдаланиш соҳаларини давлат томонидан бошқариш;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва унга зарар етказишнинг ҳар қандай турлари
олдини олиш тадбирлари мажбурийлиги;
- Қозғистон Республикасининг экологик қонунларини бузиш жавобгарликла-
ридан бўйин товламаслик;

Глоссарий

- **Ўрмонлар ва бошқа ўсимликларнинг асо-
сий хизмати** — ёғоч билан заруратларини таъминлаш, кислород ажратиш (“енгил сайё-
ралар”), рекреация.
- **Ҳайвонотлар дунё-
си** — муқобил шелф-
ларнинг табиий захираларига ман-
суб ва табиий эркин ҳолатлардабўлган ёввойи ҳайвонларнинг барча турлари, ҳаёт эгалари мажмуи.
- **Микроорганизмлар ёки микрофлоралар** — тупроқ, сув, озукаларда, инсон организмида бўладиган, фактат микроскоп орқали кўринадиган бир ҳужайрали бактериялар, сувўтлар, микроблар.
- **Генетик захира** — ку-
затиладиганва потен-
циал ирсий объектларга эга тирик организм турлари мажмуи.
Табиий муҳитнинг ҳолсизланиши ҳайвон-
лар ва ўсимликларнинг ўзгаришларга юз тутишига, мутантлар, яъни бошқача генетик белгиларга эга аъзолар-
нинг пайдо бўлишига олиб келади.

Қозғистон жониворлари

Иле Олатоғ ён бағирлари

- атроф-муҳитга етказилган заарларни қоплаш;
- атроф-муҳитга таъсирнинг пулли бўлиши ҳамда рухсат бериш тартиби;
- атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш ва табиий захиралардан фойдаланишда экологик жиҳатдан тоза энг яхши захираларни сақлайдиган технологиялардан фойдаланиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича давлат органларининг ошкоралиги ва мувофиқлиги, ўзаро таъсирчанлиги;
- табиатдан фойдаланувчиларни атроф-муҳитни ифлослантиришнинг олдини олишга, пасайтириш ва барҳам беришга, чиқиндиларни қисқартириш бўйича рағбатлантириш;
- экологик ахборотлар билан осон таъминланиши;
- атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш ва табиий захиралардан фойдаланишда миллий манфаатларни таъминлаш;
- Қозғистон Республикасининг экологик қонунларини халқаро ҳуқуқий тамойиллар билан мувофиқлаштириш;
- лойиҳалаштирилган хўжалик ва бошқа хизматларнинг экологик хавфсизлик презумпцияси ва уларни амалга оширишга доир қарорлар қабул қилган пайтда атроф-муҳит ва аҳоли саломатлигига таъсирини назорат қилишнинг мажбурийлиги.

Экологик ҳуқуқларнинг асосий объектлари — ер, ер қаъри, ерусти ва ерости сувлари; атмосфера ҳавоси; ҳайвонотлар дунёси, ҳаёт эгаларининг наслий захираси; табиий экологик тизимлар, иқлим ва ернинг озон қатлами, шу билан бирга, давлат табиий қўриқхоналар захиралари объектлари ҳамда маҳсус муҳофазага олинган табиий ҳудудлар.

Уларни йўқ қилишдан, деградациядан, булғонишдан, ифлосланишдан ва бошқа салбий ҳаракатлардан ҳимоя қилиш керак.

Экологик ҳуқуқ — ўзгача ҳуқуқ соҳаси. Унинг бош вазифаси — атроф муҳитни инсоннинг салбий ҳаракатлари ва таъсиридан ҳимоя қилиш.

Назорат топшириқлари

1. Экологик ҳуқуқ предмети ва усулларини аниқланг.
2. Экологик ҳуқуқ ҳимоясида бўлган асосий объектларни ажратиб кўрсатинг.

3-даражали топшириқ. Сиз яшаётган ҳудудда қандай экологик муаммолар мавжуд? Экологик аҳвол яхшиланиши учун ҳар бир шахс нималарга эътибор қаратмоғи лозим? Ушбу мавзуда рефераттайёрланг.

34-§. ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚ БҮЙИЧА ФУҚАРОЛАР МАЖБУРИЯТЛАРИ ВА ҲУҚУҚЛАРИ

Бугун дарсда:

экологик ҳуқуқ ва фуқаролар вазифаси, экологик ҳуқуқбузарлик ва экологик жавоб-гарликлар түғрисида биламиз.

ХХ аср ўрталарида дунёдаги экологик вазият жиддий тарзда ёмонлаб кетди. Бугунги кунда айрим үлкаларда атроф-муҳитнинг ёмонлашиши инсониятнинг саломатлигигагина әмас, балки ҳаётига ҳам хавф солмоқда. Урушлар натижасида инсониятнинг табиатта етказган талафотлари ўрмонлар, табиий қазилма конларини шафқатсизларча вайрон қилиши, чучук сувдан фойдаланиш суръатининг ўсиши, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши хавотирли ҳолатта келдики, уни аста-секин тиқлаш учун жуда күп вақт керак бўлади.

Республика фуқаролари ҳаёти ва соғлигига қулай атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат вазифаси сифатида Конституцияда тасдиқланган. Табиатни асраш ва унинг бойликларидан эҳтиёткорона фойдаланиш ҳар бир республика фуқароларининг мажбурияти ҳисобланади.

Инсоннинг қулай атроф-муҳитга нисбатан ҳуқуқлари ҳар хил қонунларда тасдиқланган.

Инсоннинг тоза, қулай атроф-муҳитга нисбатан ҳуқуқлари қўйидаги элементлардан иборат:

- ҳалқаро ва миллий стандартларга жавоб берадиган табиий атроф-муҳитда яшаш имкониятлари;
- экологик хавфсизликларга боғлиқ бўлган қарорларни тайёрлаб, муҳокама қилиш ва қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, атроф-муҳит ҳолати түғрисида керакли бўлган ахборотлардан хабардор бўлиш;
- давлат томонидан атроф-муҳитнинг ифлосланишидан инсон соғлигига етказилган заарлар тўловини қоплаш ҳуқуқи.

37-чизма

Инсоннинг асосий экологик ҳуқуқлари

— қулай атроф-муҳитда яшаш ҳуқуқи;

— атроф-муҳит ҳолатига доир ҳаққоний хабарлардан воқиф бўлиш ҳуқуқи;

— саломатлиги ёки молмулкларига экологик ҳуқуқбузарликлар туфайли заар етказилса, бундай заарларни қоплаттиришни талаб қилиш ҳуқуқи.

Инсон ҳуқуқлари унинг вазифалари билан чамбарчас боғлиқ. Бу қулай атроф-муҳит ҳуқуқига эга инсон табиатни асраш учун қўлидан келган барча ишларни амалга ошириш керак деган маънени англаатади.

135

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Инсоннинг асосий экологик вазифалари

— атроф-муҳитни ва табиатни асраш;

— табиат ва табиий бойликларни эҳтиёткорлик билан асраш.

қонуннинг бошқа талабларини ҳам бажариш

Экологик ҳуқуқбузарликлар содир бўлган ҳолларда, одатдаги-дек, инсон ҳаёти ва соғлигига, иқтисодий манфаатларга, атроф-муҳитга заар етказилади. Экологик заараркунандалар — экологик ҳуқуқбузарликларнинг асосий омиллари. Бундай заараркунандаликларнинг ўзига хослиги шундаки, бирданига кўзга ташланмайди, узоқ вақтдан кейин билинади. Молиявий харажатлар орқали атроф-муҳит ҳолати сифатини тиклаш мумкин эмас. Экологик заарар етказиш табиатга таъсири кўрсатади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликлар 16 ёшдан бошланаиди. Айрим ҳолларда, масалан, давлат муҳофазасига олинган табиий мажмуалар ва обьектларга қасддан заарар етказилса ёки йўқ қилиб юборилса 14 ёшдан бошлаб жавобгарлика тортилади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар ҳар хил бўлади. Етказилган заарлар хусусиятга кўра улар:

- атроф-муҳит ва табиий обьектлар (ўрмонлар, сув, ер қаъри, ер ва ҳ.к)нинг ифлосланиши;
- табиий обьектларни бузиш ва вайрон қилиш (ерларга заарар етказиш, Қизил китобга киритилган ҳайвонларни йўқотиш, оқар сувлар ва ўрмонларга заарар етказиш ва ҳ.к.);
- табиий заҳираларнинг тугаши;
- табиий заҳиралардан самарасиз фойдаланиш (масалан, сувни исроф қилиш ва ҳ.к.) турларига бўлинади.

Экологик ҳуқуқбузарликлар содир этгани учун маъмурий, жиноий, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларга, моддий ва интизомий жазоларга маҳкум қилинади.

Экологик жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликлар сони йилдан-йилга ошмоқда. Уларнинг жамоат хавфсизлигига нисбатан таъсири доиралари борган сари катталашмоқда. Экологик жиноятлар давлат иқтисодиётига таъсири қилиш билан чекланиб қолмасдан инсон ҳаётининг биологик асосини ҳам бузади.

Жиноий жавобгарликлар энг кучли жазо ҳисобланади. Бу экологик ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади. Барча экологик жиноятлар Қ.Р Жиноят кодексида ифодаланган.

Ҳуқуқий экологик талаблар бузилиши оқибатида атроф-муҳит ҳолатининг ёмонлашиши экологик талафот деб аталади. У, энг аввало, атроф-муҳитни ифлослантириш, бузиш, йўқотиш, табиий заҳираларга

барҳам бериш, экологик тизимни бузиш шаклида намоён бўлади. Шу билан бирга, табиатнинг таназзулга учраши фуқаролар ва юридик шахсларнинг саломатлиги ва мол-мулкларига зарар келтиради. Бундай заарлар *экоген зарарлар* деб аталади. Бироқ бундай заарлар ҳар доим атроф-муҳит тўғрисидаги қонун лойиҳалари талабларини бузиш билан боғлиқ бўлавермайди. Улар зилзила, сув тошқини ва ҳ. к. табиий ҳалокатлар дастидан содир бўлиши ҳам мумкин.

Экологик талафотнинг иккита чораси бор — табиий (ҳақиқий) ва молиявий чора-тадбирлар тури.

Зааркунандаликни табиий турда ҳаққоний тарзда қоплаш бундай қоплаш имконияти доираси тўғрисидаги муааммоларни вужудга келтиради.

Масалан, ерларни муҳофаза қилишга доир заарларни қоплаш ерларни олдинги ҳолатига келтириш ишлари орқали амалга оширилади: ер участкаларининг рельефи ноқонуний равишда бузилса, масалан, унинг юза қатлами траншеялар, қозонхоналар ва ҳ. к. билан ёпилса, уларни тиклаш учун бу камчиликларни бартараф этиш керак. Ўрмонлар майдонини тиклаш дарахтлар экиш орқали олиб борилади. Табиий захираларни асл ҳолатига келтириш учун эса ҳар бир аниқ ҳолларда суд орқали ҳал қилинади.

Табиий муҳитга етказилган заарларни пул кўринишида қоплаш орқали тиклаш ҚР Экологик кодексида ифодаланган бир неча усуллар

Етказилган заарларни ҳисоблаб чиқкан ҳолда, қабул қилинган тартиб бўйича тасдиқланган таксага мувофиқ амалга оширилади. Заар бўлмаган ҳолларда атроф-муҳитнинг бузилишига доир ҳолатлардаги аниқ харажатларни тиклаш, жумладан, келтирадиган фойдаларнинг йўқолган миқдори ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Инсоннинг қулай ва соғлом атроф-муҳитдаяшаш ҳуқуқи тушунчасини таҳлилқилинг.
2. Экологик ҳуқуқбузарлик атамасигаизоҳ беринг.
3. Экологик ҳуқуқбузарлик турларини таҳлилқилинг.
4. Экологик ҳуқуқбузарлик экологик жиноятдан нимаси орқали фарқ қилиши ҳақида гапириб беринг.

Глоссарий

- **Экоцид** — ўсимликлар олами ва ҳайвонотлар дунёсини оммавий йўқ қилиб юбориш, атмосфера, ер ёки сув заҳираларини заҳарлаш, шу билан бирга, экологик ҳалокатларга олиб келадиган бошқа ҳаракатларни содир этиш.
- **Экологикҳуқуқбузарликлар** — юридик ва жисмоний шахсларнинг экологик ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига зарар етказадиган қарши ҳаракатларни содир этиш.
- **Таксалар** — хўжаликни юритиш (ўрмон, балиқ, овчилик) ишлари учун сарфқилинган харатларни баҳолашнинг шартли бирликлари, шу билан бирга, тартиббузарларни жазолаш зарурийлиги. Такса икки қисмдан иборат: биринчи қисми сарф қилинган харажатларни қоплаттириш, иккинчи қисми эса айборни жавобгарликка тортиш орқали аниқланади.

1-даражали топшириқ. Мактаб ҳовлиси ёки яқын орадаги үрмөн (боғ)га “экологик десант” олиб боринг. “Эң тоза ҳудуд”, “Эң катта ахлатуюми”, “Эң фаол “күкаламзор” ва ҳ.к. мавзулар бүйіча бақоланғ ҳамда мукофотлартайёрланг. Ахлатийғадиган қоллар тайёрлаб, ахлатларни қарашу үчүн маҳаллий ҳокимият тузилмалари (экологик қонунийлик меъёrlаридан фойдаланған ҳолда) билан шартномалар тузинг. Акция үрнига бу ерда кимлар, қандай мақсадларда ишлаганлардың қызығынан өзүншілдік беріледі.

2-даражали топшириқ. “Бир йиллик ҳаётингни үйласанғ — экин эк, 10 йиллик ҳаётингни үйласанғ — дарахт үтқаз, 100 йиллик ҳаётингни үйласанғ — инсонларни тарбияла” деган қадимдан буён келаётгап панд-насиҳат бор. Мазкур панд-насиҳатни тарбия ва экологик таълим билан боғланг. Үзингиз яшаётгана қолынан пунктларидан яшовчи ахоли бу панд-насиҳатта қандай риоя қилаётгандын мүхокама қилинг.

3-даражали топшириқ. Бұгунғи кунда, айниқса, йирик шаҳарларда атмосфераниң бузилиши яқын күзатылмоқда. Бұтранспортлар сонининг күпайиши билан боғлиқ. Инсон ҳаётігабензин таркибига детонацияға қарши құшиладиган құрғошин каттахавфсолмоқда. Үзингизнинг үлканғыздың экологик ҳолатни таҳлилқилиб, фикрингизни билдириңг.

8-боб. ЖИНОЯТ ҚОНУНИ ТИЗИМИ

35-§. ЖИНОЯТ ҚОНУНИ ТУШУНЧАСИ ВА ТИЗИМИ

Бұгундарсда:

“жиноят қонуни” тушунчаси ва жиноят қонуни тизими, шунингдек, предмети, фаолияти, вазифаларива асослари, тамойиллари билан танишамиз.

Таянч сүзлар:

- жиноят қонуни предмети
- жиноят қонуни вазифалари
- жиноят қонуни функциялари
- жиноят қонуни тамойиллари

Хар куни дунёда миллионлаб ҳуқуқбузарлар содир этилади. Улардан айримлари әхтиётсизликтар туфайли рүй беради, бошқалари эса онгли равища содир этиладиган жиноятлардир. Қонунбузарлықнинг эң оғир тури сирасында жиноят қонунларини киритиш мүмкін. Жиноят қонунлари тушунчаси ва белгиларини аниклаш, жазо қўллаш, қандай асосларда жиноий жавобгарликларга тортиш мүмкін эканлигини аниклаш, шу билан бирга, жиноий жавобгарликлардан озод этиш каби ижтимоий муносабатларни тартибга келтиріладиган ҳуқуқшунослик соҳаси **жиноят қонуни** деб аталади (39-чизма).

39-чизма

Жиноят қонуни мажбуриятлари

жиноят қонунларыда ифодаланған жамият ва давлат ҳуқуқи ҳамда манфаатлари (соғлиги, ҳаёти)ни жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш;

жиноятнинг олдини олиш

жиноят ва жазо тўғрисида хабардор қилган ҳолда, жамият аъзоларини тарбиялаш

Жиноят қонуни жиноятынинг қандай жиноят эканлигини, қандай жиноятлар учун қандай жазолар тайинланишини, жиноий жавобгарликтарнинг асосларини, жавобгарлик ва жазодан озод этиш ҳолатларини **белгилайди**.

Жиноят қонуни жиноят содир этилишига боғлиқ ҳолда вужудга келган ижтимоий муносабатларни **тартибга солади** (40-чизма).

40-чизма

Жиноят қонунининг асосий фаолияти

Олдиндан огоҳлантириш функцияси — жазо тайинлаш, фуқаролар жиноят содир этган ҳолларда жавобгарликка тортилиши бүйича огоҳлантирилади.

Жиноят қонунининг ҳимоя функцияси — агар жисмоний шахслар, жамият ва давлат (ҳаёти, соғлиги ва ҳ.к.)нинг ўта муҳим манбаатлари юзага чиқса, у ҳолда ижтимоий муносабатларни жиноий-хуқуқий ҳимоя қилиш механизмлари тадбиқ этилади.

Жиноят қонунини рағбатлантириш функциялари — жамият учун фойдали бўлган ҳаракатларни рағбатлантирадиган бир неча қоидалардан иборат. Улар: жиноят таркибининг осон тури бўлса, у ҳолда жавобгарликдан озод этиш ёки енгиллаштириш ва ҳ.к.

Қизиқарли маълумот!

Одам ўлдириш, ўғирлик, хиёнатва бошқа ҳаракатларинсоният пайдо бўлганданбуён шу кунга қадар келаётган ҳаракатлар эканлигига қадимги ёзма манбалар ҳам гувоҳлик бера олади. Дастреки пайтлардабундай ҳаракатларганисбатан "қонга қон, жонга жон" тамоили илгари сурилган. Кейинчалик одамлар томонидан содир этилган хатоликлар учун ҳар бир шахсга алоҳида-алоҳида ва умуман бутун жамият учун қўллаш мумкин бўлмаган жазолардан ташқари, умуммажбурий қоидалар жорий этиш кераклиги англана бошланган. Биз биладиган дастреки меъёрий ҳужжатларда ҳам шу пайтлардаёқ жиноий-хуқуқий хусусиятларга қоидалар мавжуд бўлган. Масалан, Вавилон (Бобил) подшоҳи Хаммурапи (милодгача 2 мингийиллик)нинг қонунлар тўпламида ўғирлик ва одам ўлдиришга доир жавобгарликлар ўрганилган. Ману (милодгача 1200 йилга яқин)нинг қадимги ҳинд қонунларида ҳозирги замондан фарқ қилмайдиган ўғирликлар ҳақида изоҳ берилган. Қадимги Юноностон қонунлари (милодгача 409 йил)да, Қадимги Рим қонунлари (милодгача 450 йил)да хусусий мулкларга, жисмоний шахсларга динга, давлатишларига даҳлқилингани учун жавобгарликларга маҳкум қилиш ишлари кўриб чиқилган. Қадимги хуқуқий ҳужжатларда ўлим жазосидан кенг кўламда фойдалаништез-тез учрайди.

Қозоқ халқининг оддий қоидалари ўзига хос қизиқишларни вужудга келтиради. Бизда "жиноят иши" тушунчаси бўлмаган. Барча тартибсизликлар — ёмон дея ҳисобланган. Жиноят ишларини экспертиза қилишда жиноят содир этилган жой, вақти, усули муҳим ўринда бўлган. Ўзи туғилиб ўсан қишлоқда содир этилган жиноятлар энг оғир жиноятлар ҳисобланган. Бундай жиноятларни содир этган шахсларга бошқа қишлоқларда содир этилган жиноятлардан ҳам кучли жазолар қўлланилган. Жиноят содир этилган вақт ҳам инобатга олинган.

Тунги пайтлардасодир этилган ўғирликларга қараганда, кундуз кунлари содир этилган ўғирликлар жиддий жазоланган, чунки бундай ўғирликлар ҳеч кимдан қўрқмаслик, дабдурустдан содир этилган ўғирлик сифатидаталқин қилинган. Жиноят ишларини ўрганишда жиноят содир этиш усулларига алоҳида эътибор қаратилган.

Жиноят қонуни тизими Умумий ва Махсус бўлиmlарига бўлинади (41-чизма).

41-чизма

Жиноят қонуни тизими

Умумий бўлим жиноят қонуни вазифалари ва тамойилларини, жиноий жавобгарлик ва ундан озод этиш асосларини, жиноий ҳаракатлар содир этилган вақтни, маконлар бўйича ҳаракат доирасини; жазо тури ва тизимини; уларни тайинлаш тартиби ва асосини; жиноий жавобгарликлардан ва жазони ўташдан озод этиш тартиби ва асосини, вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарликларидаги хусусиятлари ва тиббий хусусиятларга эга мажбурий чоралар қўллаш хусусиятларини аниқлайдиган меъёрлардан иборат; жиноят, айб, ақлан соғломлиги (ақлан заифлиги), жиноят содир этиш босқичлари, жиноятда иштирокчилик, муддати ўтганлиги, жиноятни инкор этадиган ҳаракат тушунчаларини аниқлайди.

Жиноят қонунининг Махсус бўлими қандай ҳаракатлар жиноят ҳисобланишини аниқлайди ва улардан ҳар бирига тегишли жазо тайинлади. Жиноят қонунининг Умумий бўлими ва Махсус бўлими бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, чунки Махсус бўлим меъёрларини Умумий бўлимда берилган қоидаларсиз қўллаш мумкин эмас. Улар бир хил мазмунга эга бўлганлиги туфайли ажратилмайди. Жиноят қонунининг Умумий бўлимидағи меъёрлар Махсус бўлим меъёрларида холоса қилинган қоидалар асоси бўлади.

Жиноят қонунининг **Умумий бўлими** ва **Махсус бўлими** ўз навбатида алоҳида институтларга бўлинади. Жиноят қонуни институтлари дейилганда жиноят қонунининг айрим гуруҳлари мажмуи тушунилади.

Улар аниқ белгилар билан бирлашган ва ҳуқуқ соҳасининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ҳуқуқий институт муайян муносабатларнинг фактат битта қисмини тартибга соладиган меъёрларни бирлаштиради.

Жиноят қонунида бир неча ҳуқуқий институтлар бор, улар орасида жиноят ва жазо институтлари энг катта институт ҳисобланади. Бу институтлар ўз навбатида кичик институтларга бўлинади, масалан, жиноятни бирга содир этиш, жазо турлари, судланганлик ва ҳ. к.

Жиноят қонуни тамойиллари. Жиноят қонуни қонунларнинг умумий тамойиллари орқали асосланади.

Глоссарий

- Жиноий ҳуқуқ** — жиноят қонунларида тасдиқланган меъёрлар мажмуи. Бу меъёрлар жиноий қонунбузарликлар, жиноят ва ҳаракатнинг жазоланиши, жиноий жавобгарлик асоси, жазо тайинлашнинг умумий ташаббуси, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод этиш шартлари тушунчаларига изоҳ беради.

	<p>Конунийлик тамойиллари</p> <p>Жиноят ва жазо ҳаракатлари фақат қонунлар орқали аниқланади. Бошқа ҳеч қайси қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар жиноий жавобгарлик аломатларини ташкил эта олмайди. Суд қарори бўйича ва Конунларга хилоф бўлмаган ҳолларда ҳеч ким жиноят содир этгани учун айбдор ҳисобланмайди ва жазога маҳкум этилмайди.</p>
	<p>Конун олдидаги барча фуқароларнинг тенглиги тамойиллари</p> <p>Жиноят содир этган шахслар миллати, келиб чиқиши, фаолияти ва ижтимоий шароити ҳамда бошқа шахсий ҳусусиятларидан қатъи назар жиноий жавобгарликка тортилади.</p>
	<p>Жиноий жавобгарликлардан бўйин товламаслик тамойиллари</p> <p>Жиноят содир этган шахс, жиноий-ҳуқуқий тартиб бўйича жазоланади. Жиноятчи ҳар қандай шароитда адолатли жазо олиши шарт. Жиноят содир этган ҳар бир шахс адолатли ва жиддий жазолардан қутулиб кета олмаслигини тушуниши шарт.</p>
	<p>Шахсий жавобгарлик тамоили</p> <p>Жиноятчи фақат ўзи содир этган жиноят учун жавоб беради. Жиноий жавобгарликлар фақат жисмоний шахсларга тайинланади.</p>
	<p>Адолат тамоили</p> <p>Ҳар бир шахсга адолатли жазо тайинланиши керак. Ҳеч ким битта жинояти учун икки марта жазоланмайди.</p>
	<p>Инсонпарварлик тамоили</p> <p>Жазо белгилаш чоғида инсон қадр-қимматига заарар етказилмаслиги ва унга жисмоний қийноқлар қўлланилмаслиги керак.</p>

Аниқ бир шахснинг жиноят содир этиши жараёнида пайдо бўлган муносабатлар ҳуқуқ предмети ҳисобланади. Жиноий-ҳуқуқий муносабат субъектлари — жиноий қонунбузарликлар содир этган фуқаролар ва ўзининг ваколатли органлари доирасидаги давлат. Давлат ташкилотлари жиноий қонунбузарликлар содир этган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш, унга жазо тайинлаш ҳуқуқига эга ва мажбурдир. Жисмоний шахслар эса ўзига тайинланган жавобгарликка чидалган ҳолда белгиланган жазони ўташи шарт, шу билан бирга, ўзининг жавобгарлиги қонун қоидаларга асосан белгиланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноят қонуни дегани нима? Қозоғистон Республикасининг жиноят қонуни қандай вазифаларни бажаради?
2. Жамият ҳаётида жиноят қонуни қандай ўрин эгаллайди?
3. Жиноят қонуни тамойилларини тавсифланған Адолатва тенглик тамойилларининг ўзаро алоқалари нималарда күзатилади?

Зиддиятли топшириқлар.

1. Автобус салонида М. деган фуқаро К. деган фуқаронинг чўнтағидан пул ўғирлади. Ичида 1 минг тенге бор экан. М. нинг ўғирлиги учун жавобгарликка тортиш мумкинми?

2. "Болалардунёси" дўконидан С. дегансотувчи иш вақти тугаганидан сўнг умумий баҳоси 4 минг тенгега баҳоланадиганиккита қўғирчоқ ва қўғирчоқ идишининг йиғиндисини олиб кетди. Сотувчи қизининг касал бўлганлиги, уни хурсанд, қилиш учун ўйинчоқларни олиб келиб, эрталаб дўконга қайтариб олиб келмоқчи эканлигини айтиб, вазиятни тушунтиради. С. нинг ҳаракатида жиноят белгилари борми? Бу ҳаракат жамиятга катта хавф туғдиради деб ҳисоблаш мумкинми?

3. С. деган 10-синиф ўқувчиси уйга қайтаётган эди. Йўловчилар бор кўчада унга 2 бола яқинлашиб келиб, аввал сўқди, кейин уриб ташлайди. С. ўз дўстларини ёрдамга чақириш учун югуриб кетади. Ярим соатлардан кейин учови ҳалиги икки тартиббузарни топиб, уларга тан жароҳати етказади. С. ва унинг дўстлари ҳаракатини ҳуқуқбузарлик деб ҳисоблаш мумкинми? Элимизда уларнинг ҳаракатлари зарурӣ ҳимоя қилинадими? Нима учун шундай ўйлайсиз? Ҳуқуқ билан ахлоқ меъёрларига мос улар қандай ҳаракат қилишлари керак эди?

36-§. "ЖИНОЙИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР" ТУШУНЧАСИ ВА БЕЛГИЛАРИ

Бугун дарсда:

Жиноят кодекси тушунчаси ва унинг тузилиши билан танишамиз; жиноят қонуни меъёрлари тузилишини кўриб чиқамиз; замон ва макондаги жиноят қонуни ҳаракатларини ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- жиноят кодекси
- жиноий-хуқуқий меъёр
- диспозиция
- санкция

Жиноят қонуни тушунчаси. Жиноят қонуни — жиноят содир этганлиги учун жиноий жавобгарликка тортишни тартибга соладиган давлат ҳокимиятининг олий тушунчаси — Парламент томонидан қабул қилинган хуқуқий меъёрий ҳужжат. Мазкур қонун жиноят ишлари содир бўлишига кўра жиноий жавобгарликлар тайинлайди. Жиноят қонуни Жиноят кодекси шаклида қабул қилинган. Жиноят қонуни КР Жиноят кодекси моддаларига мос шахс содир этган жиноятга доир аниқ ишларга нисбатан қўлланилади.

Жиноят кодекси жиноят қонунининг ягона манбаи ҳисобланади. Суд ҳукми ҳам, суд қарори ҳам жиноят қонуни манбаи сифатида ўрганилмайди.

Тарихдан. XVII аср охирларида Етти Низом (Жети Жарғы)да жиноят қонуни муаммолари ифодаланган. Давлатга хиёнат қилиш, одам үлдириш, босқинчилік қилиш, гаровга олиш, ҳукуматга бүйсунмаслик, мансабга доир жиноятлар, кредит қоғозлари ва сохта тангалар яратиш, ўт қўйиш, жиноят ишлари ўрганилаётган чоғда ёлғон гапириш Жиноят ишларини ўрганиш сирасига киритилган. Қозоғистон давлати ва ҳуқуқи тарихидаги биринчи Жиноят кодекси 1960 йил 7 январдан бошлаб кучга кирган, иккинчи Жиноят кодекси эса 1997 йил мустақиллик даврида қабул қилинган. 2015 йил 1 январдан бошлаб ҚРнинг янги ЖПК кучга кирган.

Жиноят кодексининг тузилиши. Жиноят кодекси икки бўлимдан иборат: Умумий бўлим ва Махсус бўлим. Ҳар иккала бўлим жиноий-ҳуқуқий меъёрларни ўз ичига оладиган аниқ моддалардан иборат модда ва бандларни ташкил этади. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Умумий бўлими тушунчалар, жиноят қонуни вазифалари, жиноят ва жазо тушунчаси, жиноят таркиби элементлари, жазо тайинлашнинг умумий қоидалари, жиноий жавобгарликдан озод этиш ва жазолаш каби асосий қоидалар ифодаланган еттига қисмдан иборат.

Махсус бўлим 18 бобдан иборат. Бу бўлимда жиноий ҳуқуқбузарликларнинг аниқ таркиби ва унга тайинланадиган жазо турлари ҳамда аниқ муддати ифодаланган. Жиноят кодекси моддаларга бўлинган.

Жиноий-ҳуқуқий меъёрлар — жамият аъзоларига қонуний ҳуқуқлар берган ҳолда улар зиммасига қонуний мажбуриятлар юклайдиган қоидалар. Бундай қоидаларга риоя қилмаслик ёки тартибларини бузиш жиноий жазо турида давлат томонидан мажбурий ҳаракатлар қилиш орқали амалга оширилади. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг моддалари — жиноий-ҳуқуқий қоидаларнинг ёзма тури ҳисобланади. Масалан Қ.Р Қ.К-нинг 15-бобида Қ.Р Қ.К - нинг турли бобларига манбали диспозиция ясади.

Ҳуқуқий меъёрлар тузилишида учта элемент мавжуд: гипотеза, диспозиция ва санкция (43-чизма).

Глоссарий

- **Диспозиция** — аниқ жиноий ҳаракатларнинг белгиларини тавсифлайдиган модда қисми.
- **санкция** — содир этилган жиноят тури ва жазолаш миқдорини аниқлайдиган модда қисми.

43-чизмаа

Жиноий-ҳуқуқий меъёрлар тузилиши.

Гипотеза ҚР ҚК
Умумий бўлимида.
Жиноий ҳуқуқбузарликнинг таҳлилини беради

Диспозиция ҚР ҚК
Алоҳида бўлимида
Аниқ бир жиноий ҳуқуқбузарликнинг белгиларини тавсифлайди

Санкция ҚР ҚК
Алоҳида бўлимида.
Жиноий жазо ва унинг турини аниқлайди.

ҚР Жиноят Кодекси

Диспозициянинг түртта тури мавжуд: оддий, тавсифий, бланкет ва манбали диспозиция.

Диспозиция турлари

Оддий диспозиция — жиноят белгилари ўрганилмайды, факт жиноий хатти-харакатлар хусусида гапирилади;

Бланкет диспозиция — жиноятнинг аник белгилари тавсифланмайды, уни ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари ёки меъёрий ҳужжатларга йўналтиради;

Тавсифий диспозиция — жиноий харакатларни таъкидлаш билан чекланиб қолмасдан, унинг белгиларини ҳам таҳлил қилиб беради.

Манбали диспозиция — жиноятнинг белгиларини тасвирламайди, уларни аниқлаш учун ЖПКнинг бошқа моддалари ёки бошқа қисмларига йўналтиради.

Масалан, ҚР ҚҚ-нинг 15-бобитда ҚР ҚҚнинг турли бобларига манбали диспозиция ясади.

Санкциялар изоҳли, нисбий изоҳли ёки муқобил санкциялар бўлиши мумкин.

- Изоҳли санкциялар жазо турлари ва муддатини аниқлайди.
- Нисбий изоҳли санкциялар чекланган жазо миқдорини аниқлайди.

Баъзан санкциялар энг олий жазо доираларини ташкил этади.

Аслида санкцияларда энг қўйи ва энг юқори жазо чекловлари белгиланади.

• Муқобил санкциялар аник жиноят содир этган жиноятчиларга белгиланган бир неча жазо турларини ўз ичига олади. Бундай ҳолларда судларга айбор шахсга қандай жазо қўллашни танлаш ҳуқуқлари берилади. Шу билан бирга, асосий ва қўшимча жазоларни мувофиқлаштириш имкони ҳам яратилади. ҚРда бундай санкциялар кўп учрайди. Худди шундай санкциялар жазо белгилаш пайтида алоҳидалаш тамойилларини амалга ошириш, содир этилган жиноят жиноятчиларнинг хавфлилик даражасини инобатга олиш учун имкон яратади.

Шу тариқа, жиноят қонуни жиноий қонунчиликнинг ягона манбай ҳисобланади. Бу содир этилган жиноят учун жиноий жавобгарликларни белгилайди.

Назорат саволлари

1. Жиноят кодекси қандай кодекс ва қандай аҳамиятга эга? Жиноят қонуни тузилмаси қандай?
2. Жиноят кодексининг Умумий ва Махсус ўзаро муносабатлари қандай?
3. Макондаги жиноят қонуни таъсирини қандай тушуниш мумкин? Ҳудудий ва фуқаролик тамойиллари деб нимага айтилади?

1-даражали топширик. Қозғистон Республикаси Жиноят Кодексининг 99-моддаси “Одам үлдириш”, 188-моддаси “Босқинчилік”, 205-моддаси “Ахборотларга, ахборот тизимларига ёки телекоммуникациялар тизимиға қонунларга хилофравиша эришиш” моддаларини үқиб үрганинг. Ҳар бир қоидаларнинг диспозицияси ва санкциясими аниқланғ.

37-§. ЖИНОЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР

Бұгун дарсда:

қылмиш важиноий салбий ҳаракаттар тушунчаси, белгилари, жиноий ҳуқуқбузарликлар таркиби ва уларни таснифлашни үрганамиз.

Барча жиноий ҳуқуқбузарликлар рўйхати Қозғистон Республикасининг 2014 йил 3 июлида қабул қилинган Жиноят Кодексида кўрсатилган.

Жиноят Кодексида ифодаланмаган жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди.

Жиноят содир этгани учун судланган шахс суднинг айблов ҳукми қонуний равиша кучга кирган пайдан бошлаб судланганлиги олиб ташланган ёки судланишдан олдин судланган ҳисобланади.

Жазодан озод этилган ёки жиноий тартибсизликлари учун жазо муддатини ўтаётган шахс судланмаган шахс ҳисобланади. Қайта содир этилган жиноят ва ўта хавфли жиноят учун жазо тайинлашда фуқароларнинг олдин ҳам судланганлиги инобатга олинади.

Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг навбатдаги белгиларини алоҳида таъкидлаймиз.

1. Ижтимоий хавф (заар келтирүвчи). Бу заар етказилганлигини ёки ижтимоий муносабатларга сезиларли даражада заар етказишнинг ҳақоний имкониятлари вужудга келганигини англатади. Жамиятга хавф ёғилиш даражасини аниқлаш учун қўйидаги критерийлар қўлланилади: а) дахлсизлик шакли мавжуд ижтимоий муносабатларнинг муҳимлиги; б) етказилган заарлар миқдори; в) қонунга зид ҳолда содир этилган ҳаракатларнинг ўрни, вақти ва усули; г) ҳуқуқбузарнинг шахси.

2. Қонунларга қарши чиқиш — хатти-ҳаракатларга жиноий қонунчилик ҳужжатлари орқали таъқиқ қўйилиши. Жиноят Кодексида ифодаланмаган қонунбузарликлар жиноий қонунбузарлик ҳисобланмайди.

3. Айброрлик — қасдан ёки эҳтиётсизлик туфайли содир этилган ҳаракат. Қандайdir хавфли оқибатлари мавжуд бўлишига қарамасдан биронта ҳаракат, агар у эҳтиётсизлик туфайли ёки ўйланмасдан қилинган бўлса, бу иш жиноят сифатида үрганилмайди.

4. Жазодор бўлиш — КР Жиноят Кодексида жазо үрганилиши керак.

5. Ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклидаги ҳаракат. Ҳаракат — жиноят содир этишнинг фаол тури; ҳаракатсизлик қонун-қоидаларда бевосита тасдиқланган мажбуриятларни бажармасликни англатади. Жамиятга қарши салбий ҳаракатлар содир этилмаганлиги туфайли инсоннинг тафаккур юритиш ҳаракатлари жазога маҳкум этилмайди.

Таянч сўзлар:

- қылмиш
- жиноий ҳуқуқбузарлик
- жиноий салбий ҳаракат
- жиноий ҳуқуқбузарликлар таркиби

Глоссарий

- **Жиноят** — жаримага тортиш, тузатишишлари, жамоат ишларига жалб қилиш, озодликдан маҳрум этиш ёки ўлим жазосига маҳкум этиш турида жазоланадиган, Қозғистон Республикаси Жиноят Кодекси бўйича таъкидланган, жамиятга хавфсоладиган ҳаракат.

Жиноий салбий ҳаракатлар — жамият учун катта хавф келтирмайдиган, жуда кам заарар етказадиган ёки шахс шахсиятига, ташкилотга, жамиятга ёки давлатга заарар етказиши хавф-хатарларини вужудга келтирадиган, уни содир этгани учун жаримага тортиш, тузатиш ишлари, жамоат ишларига жалб қилиш, қамоққа олиш туридаги жазолар белгиланган, айбдор томондан содир этилган хатти-харакат (харакат ёки ҳаракатсизлик).

Қилмиш — жаримага тортиш, тузатиш ишлари, жамоат ишларига жалб қилиш, озодликдан маҳрум этиши ёки ўлим жазосига маҳкум этиши турида жазоланадиган, Қозоғистон Республикаси Жиноят Кодекси бўйича тъзиқланган, жамиятга хавф соладиган ҳаракат.

44-чизма

Жиноий ҳуқуқбузарлик аломатлари

Ижтимоий
хавфлилик, заарар
етказиши. Конунга
қарши чиқиш

Айбдорлик

Жазоланиш

Харакат ёки
харакатсизлик
шаклидаги
ҳаракат

Жиноят — жиноий ҳуқуқбузарликларнинг энг хавфли тури. Шу сабабли жиноятлар оғир даражаси ва жамият учун содир этилган хавфли ҳаракати хусусиятига боғлиқ ҳолда тўртта тоифага — енгил даражали жиноятлар, ўртacha оғирликдаги жиноятлар, оғир жиноятлар ва ўта оғир жиноятлар турларига бўлинади.

9-жадвал

Жиноят тоифалари

Енгил даражали жиноятлар	Ўртача даражали жиноятлар	Оғир жиноятлар	Ўта оғир жиноятлар
Қасддан содир этилган ҳаракат учун икки йилдан ошмайдиган озодликдан маҳрум этиш жазоси, эҳтиётсизликда содир этилган ҳаракат учун эса энг олий чора-тадбир сифатида беш йилдан ошмайдиган озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланади	Қасддан содир этилган ҳаракат учун энг олий чора- тадбир сифатида беш йилдан ошмайдиган озодликдан маҳрум қилиш жазоси, шунингдек, эҳтиётсизлик туфайли содир этилган ҳаракат учун беш йилдан кўп озодликдан маҳрум этиш жазоси белгиланади	Қасддан содир этилган ҳаракат учун ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланади	Қасддан содир этилган ҳаракат учун ўн икки йилдан кўп ёки ўлим жазосини белгилаш кўриб чиқилади

Жиноий жавобгарлика тартиш учун жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд бўлиши керак. Жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби — жиноий ҳуқуқбузарликларни тавсифлайдиган объектив ва субъектив белгилар мажмуи. Тўртта элементдан иборат. Ушбу элементлардан ҳеч бўлмаса биттаси бўлмаган такдирда жиноий жавобгарлик вужудга келмайди.

Жиноий жавобгарлик таркиби элементлари — объект, объектив томон, субъект ва субъектив томон.

Жиноий ҳуқуқбузарликлар обьекти — жиноят қонунларига асосан ҳимоя қилинадиган ижтимоий муносабатлар.

Уч турга бўлинади: умумий обьект, келиб чиқишига оид обьект, бевосита обьектлар. Умумий обьект — жиноий дахлсизликлардан жиноий қонунчиликлар билан ҳимоя қилинадиган ижтимоий муносабатлар мажмуи. Келиб чиқишига оид обьект — бир хил жиноятларни содир этган битта гуруҳдаги ижтимоий муносабатлар мажмуи. Жиноят кодексининг Умумий бўлими келиб чиқишига оид белгилар бўйича қисмларга бўлинган. Бевосита обьект — жиноий ҳуқуқбузарликларга зарар етказадиган ёки зарар етказиш хавфини вужудга келтирадиган аниқ ижтимоий муносабатлар. Жиноий ҳуқуқбузарликлар обьектини ажратса олиш керак. Жиноий ҳуқуқбузарликлар обьекти — ана шу обьект учун жиноий ҳаракатлар содир этадиган мулк. Масалан, босқинчилик обьекти хусусий мулкий муносабатлар бўлса, обьекти аниқ мулк (пул, кийим-кечаклар, озиқ-овқатлар, транспорт ва ҳ.к.).

Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг обьектив томони — жамият учун хавфли ҳаракатлар, жамият учун хавфли оқибатлар, сабабли алоқалар, вақти, ўрни, ҳолати, усули, жиноий жавобгарлик воситалари ва ускуналари.

Жиноий ҳуқуқбузарликлар субъекти — ёш кўрсаткичи қонун асосида белгиланган ақлан соғлом бўлган шахс. Бу — 14, 16, 18 ёш. Субъект ўз ҳаракатлари (ёки ҳаракатсизликлари)ни баҳолаш лаёқатига эга бўлиши ҳамда ўз ҳаракатларининг ҳуқуқий оқибатларини англаши шарт.

Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг субъектив томони — айби, мотиви ва мақсади. Айб — жисмоний шахсларнинг жиноий ҳуқуқбузарликлар ва унинг оқибатларига нисбатан психик (рухий) муносабати. Айбнинг икки тури — қасдан ва эҳтиётсизлик туфайли содир этилган айт турлари алоҳида ажратилган ҳолда кўрсатилади.

Ана шундай ижтимоий хавсизлик, зарар етказиш даражасига боғлиқ жиноий ҳуқуқбузарликлар қилиш ёки жиноий салбий ҳаракатлар турларига бўлинади.

Глоссарий

- **Жиноий салбий ҳаракатлар** — жамият учун катта хавфкелтирмайдиган, жуда кам зарар етказадиган ёки шахс шахсиятига, ташкилотга, жамиятга ёки давлатга зарар етказиш хавфхатарларини вужудга келтирадиган, уни содир этгани учун жаримага тортиш, тузатишишлари, жамоат ишларига жалб қилиш, қамоқча олиш туридаги жазолар белгиланган, айбдор томондан содир этилган хатти-ҳаракат (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик).

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Құлмиш ва жиноий салбий ҳаракаттар түшунчаларини ўзаро солишириңг. Жамият учун хавфли критерийларидан фойдаланған қолда, жиноят алматларини анықланғ.
2. Жиноят таркиби таъриф беринг, унинг элементларини алоқида таъқидланг.
3. Айбнинг иккита тури (қасддан да әхтиётсизлик туфайли) нисолишириңг. Тажрибадан мисоллар көлтириңг. Турларини анықланғ, айб турлари жазо тайинлашга қандай таъсир күрсатади?

Вазиятлар билан танишиб, жавобларини тақдил қилинг ва фикр-мулоҳазаларын гизни билдириңг.

1. М. (15 ёш), С. (14 ёш) ва Н. (13 ёш) деган ёш ўспириң құшни бўлиб, болалик чоғларидан дўстбўлишган. Бир куни улар кечқурун кўчада ўриндиқда сухбатлашиб ўтишганида, маст ҳолатда уйига қайтиб кетаётган бир одамни кўради. "Келинглар, пули бор — йўқлигини кўрайлик, агар пули бор бўлса олиб кечқурин айланамиз", деди М.

М. ҳар доим буларнинг орасида қандайдир бир ишни бошловчи эди. Дўстларишу заҳоти унинг таклифини қўллади. С. ва Н. ҳалиги одамнинг изидан уйининг кираверишигача эргашиб борди ва ўн минутлардан кейин хурсанд бўлиб чиқди. М. дўстларини ўриндиқда кутиб ўтириди. С. қўлидаги пулни М. га бериб: "Ҳаммаси яхши бўлди. У бугун маошини олганга ўхшайди. Биз Н. икковимиз тезлик билан амалга оширидик. Қўлини боғлаб, чўнтақларини текширидик" — деди.

Кимни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин? Жиноятга иштирок этувчилик формасини айтинг.

Жавоб Жиноий жавобгарликка фақат 14 ёшга тўлган ёш ўспиринларни, яъни М. ва С.ни тортиш мумкин? Қ.Р Қ.К-га мувофиқ тўнаш учун жиноий жавобгарлик (Қ.Қ 191-боби) 14 ёшдан бошланади. (15-боб). Н. ни (13 ёшда) жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас? Энди содир бўлган жиноятнинг сифатини тақдил қиласлийлик.

Тўнаш, яъни одамлар гурухининг бегона одамнинг мулкини очиқ олиб қўйишган. Айтилган гуруҳдаги роллар бундай бўлинган: М. — ташкил қилди, у тўнаш обьектини кўрсатди. У маст одамнинг мулкини тортиб олиш осон бўлади деб ўйлади, шунинг учун одамни кўрсатди. Пулни қаерда ишлатишни ҳам ўйлаб қўйди. С. ва Н. — ижроилар, улар ўзаро ролларини бўлиб олган (бери қўлини боғлайди, иккинчиси чўнтақ ахтаради).

2. Н. , Б ва Ш. деган ёшлар дўкон тўнашни режалаштиради. Улар К. деган сотувчи билан келишиб олади. Шарт бўйича сотувчи деразани очиқ қолдиради. Тунда Н. дўконга яқин ерда туриб, хавф туғдирмаётганини назорат қилиб туради. Б. деразани очади. Ш. дераза орқали тезлик билан дўконга киради. Бир оздан кейин М. деразадандўкондаги қимматбаҳо нарсаларни Б. га бера бошлайди. Бу пайтда Н. келиб ўғирланган нарсаларни машинага етқазишига ёрдам беради.

Ҳар бир жиноятчининг жиноятга қатнашиш формасини анықланғ.

Жавоб бу шароитда сўз тўнаш ҳақида эмас, (мулкни очиқ ўзлаштириш), ўғирлик ҳақида бўлиши керак. Жиноятчиларнинг мулкни яширин турда олишга тиришганини исботлайдиган фактлар: улар дўконга шовқинсиз кириш учун сотувчидан деразани очиқ қолдиришни сўрайди. Дўконга әхтиёткорлик билан яқинлашади, хавфни эслатишучун Н. ни "назоратчи қилиб қолдиради. Жиноятни кишилар гурухи бажарди. Роллар шу тариқа бўлинди: К. - кўмакчи, чунки унинг деразани очиқ қолдиришга розилиги, ҳаммасининг ўғирлик қилишга қатый қарор қабул қилишига сабаб бўлди. Агар ундаи бўлмагандадўконга кирган пайтда шовқин бўлиб бошқаларнинг эътиборини тортишини тушуниб, эҳтимол, улар фикридан қайтар эдими? Жиноятнинг бошқа иштирокчилари — "ишни" бўлиб олган ижроилар.

3. 10-синф ўқувчиси Н. дўстларига отаси ўз машинасининг фарасини синдириб олганини айтди. Дўстлари унга ёрдам бермоқчи бўлди. Бир дўсти бегона машинанинг фарасини олишни таклиф қилди. Ҳаммаси бирикиб ишларини амалга ошириди. Буни ҳеч ким пайқамади. Шундан кейин Н. отасининг бу "совғага" хурсанд бўлмаслигни тушуниб, фарани

улоқтириб ташлади ва отасига бўлган воқеани айтиб берди. Ота-онаси ўғлининг тезлик билан полицияга бориб, айини тан олишни талаб қилди. Ўғли ота-онасининг талабини бажарди.

Ўқувчилар қандай жиноят қилди? Қ.Р.Қ.К 188-бобини (ўғирлик) таҳлилқилинг.

Жавоб Уларнинг хатти-ҳаракати мулкка қарши жиноят — ўғирлик (Қ.Р.Қ.К(188-боби)) деб аталади. Ўғирлик учун жиноий жавобгарликка 14 ёшдан бошлаб тортилади. Одамлар гуруҳининг олдиндан келишилган ҳолда қилинган ўғирлиги уч минг ойлик ҳисобидан кўрсаткичга қийматида жарима солишга ёки шу кўрсаткичда тузатишишларига ёки бир минг ё юз соатгача ижтимоий ишларга жалб қилиш, беш йилгача эркинлигидан, маҳрум қилиниши ёки шу 5 йилга эркинлигидан айириш тури билан жазоланади. Бу ердаги санкция — қатъий.

Н. полицияга ўз эрки билан келиб, айбига иқрор бўлгани, воқеани айтиб бергани, ота-онасининг ёрдами орқали заарнинг ўрнини тўлдиргани сабабли, у жиноий жавобгарликдан озод қилинди. (Қ.Р.Қ.К 65-боби).

38-§. ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Бугун дарсда:

жиноий жавобгарлик тушунчасини ўзлаштирамиз; жиноий жавобгарликка тортиш асослари билан танишамиз.

Жиноий жавобгарлик — қонун олдидағи жавобгарликлардан бир тури. ҚР ЖПКнинг 4-моддасида жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этиш жиноий жавобгарликларнинг ягона асоси ҳисобланиши алоҳида таъкидланган. Бир марта содир этган жинояти учун ҳеч ким икки марта жиноий жавобгарликка тортилмайди. Худди ана шу содир этган жинояти учун иккинчи марта жиноий жазо тайинлашга рухсат берилмайди.

Жиноий жавобгарлик дейилгандан:

- жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахснинг ўзи содир этган хатти-ҳаракатлари учун жиноий қонунчиликларга мувофиқ жавоб бериши;
- айбор шахсга жиноий-ҳуқуқий хусусиятларга эга чоралар қўллаш;
- судланиш — содир этган жинояти учун жазо қўллашнинг ҳуқуқий оқибатлари тушунилади.

Жиноий тартибсизликлар содир этган шахс учун жиноий жавобгарликка тортиш судланишга олиб келмайди.

Жиноий жавобгарликка жиноят содир этган шахсга нисбатан қўлланиладиган жиноий-

Таянч сўзлар:

- жиноий жавобгарлик;
- жиноий ҳуқуқбузарликлар таркиби
- жиноий-ҳуқуқий мажбурий чоралар

Суд ҳукм чиқаради

Глоссарий

- **Жиноий жавобгарлик** — содир этган жинояты учун шахснинг жиноий қонунчиликларда тасдиқланган жазо ёки жиноий-хуқуқий хусусиятга эга бosh-ка чораларни тан олиш бүйича мажбурияти.
- **Жиноий ҳуқуқбузарликлар таркиби** — жамият учун хавфли ҳаракатларни аниқ жиноий ҳуқуқбузарлик сифатидатавсифлайдиган, жиноят қонунлари билан тасдиқланган объектив ва субъектив белгилар мажмуи.

хуқуқий мажбурлов чоралари киради. Бундай мажбурлов жазо қўллашдан, тарбиявий жиҳатдан таъсир кўрсатадиган чора-тадбирлар ва тибии хусусиятларга эга мажбурий чоратадбирлар қўллаш орқали намоён бўлади. Шу билан бирга, жазо қўлланмаган ҳолда ҳам жиноий жавобгарликка тортиш мумкин. Бундай ҳолларда жиноий жавобгарликлар шахсни айблаш орқали ёпилади. Яъни суд жазо тайинламасдан, жиноят процессуал қонунларга мувофиқ айблов ҳукмини чиқаради. Бироқ бундай ҳолларда ҳам содир этилган жинояты учун айбдор деб топилган шахсга давлат томонидан мажбурий чора-тадбирлар қўлланилади. Бундан шундай хулоса чиқади — жиноий жавобгарлик ва жазо қўллаш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, бир хил тушунчалар эмас.

Жиноий жавобгарликнинг ўзига хос белгилари бор:

- шахснинг жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этиши жиноий жавобгарлик учун асос бўла олади;
- жиноий жавобгарлик фақат суд орқали ва қонуний равишда кучга киритиладиган айблов ҳукми орқали амалга оширилади;
- жиноий жавобгарлик жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этган аниқ шахсга тайинланади, яъни бунга фақат ана шу шахснинг ўзи жавоб беради;
- жиноий жавобгарликка тортиш тартиби жиноят-процессуал ҳуқуқ қоидалари асосида тартибга солинган.

Жиноий жавобгарликнинг амалга оширилиши муддатли чекловларга эга, яъни у аниқ бир вақтда бошланади ҳамда белгиланган вақтда ниҳоясига етади. Жиноий жавобгарлик шахснинг жиноят қонунларида кўриб чиқилган, жамият учун хавфли ҳаракатлар содир этган босқичдан бошланади. Қонун асосида белгиланган тартиблар бўйича жазони ўташ муддати ўтиб кетса ёки олинган бўлса, у ҳолда жиноий жавобгарлик тугатилган ҳисобланади. Жиноий жавобгарлик жиноят-процессуал ва жиноий-ижроия ҳуқуқ қоидалари асосида амалга оширилади.

Шундай қилиб, жиноий жавобгарлик қонуний жавобгарликнинг қаттиқ шакли ҳисобланади. Жиноий жавобгарлик жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этилган пайтда тайинланади. Жиноий жавобгарликка тортиш бу жиноят содир этган шахсга нисбатан мажбурий чораларни қўллашни англаатади. Улар шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ. Жиноий жазо давлат номидан суд ҳукми

орқали белгиланади. Содир этган жинояти учун жазо тайинланади, жиной тартиббузарликлар содир этгани учун эса судланмайди.

Назорат саволлари

1. Жиноий жавобгарлик тушунчасига таърифберинг.
2. Жиноий жавобгарлик белгиларини ажратиб, таҳлилқилинг.
3. Жиноий жавобгарликнинг асоси нима?
4. Топширикларни бажаринг.

1-топширик.

70 ёшли К. исмли фуқаро зинапоядан юқорига кўтарилаётган чоғида уни қўшниси С. овоз чиқарип чақирди. Қўшнисига қарайман деган фуқаро К. тебраниб кетиб, мувозанатни сақлай олмай йиқилиб тушди ва бошини ёриб олди. Фуқаро К. нинг соғлигига ўртacha даражали заар етишига сабабчи бўлган фуқаро С. жиноий жавобгарликка тортиладими?

2-топширик

С. исмли фуқаро Нур-Султан (Астана) шаҳар аэропортида маст ҳолатда фуқароларга тегажоқлик қилиб, оғзига келган гапларни айтиб, дўқ-пўписа қилгани учун уни полиция ходимлари қўлга олади. С. нинг олдин психиатрия касалхонасида даволангандигини инобатга олган ҳолда, текширув органлари суд-психиатрия экспертизасидан ўтказишни лозим топишиди. Экспертиза фуқаро С. нинг тартиббузарлик ҳаракатлари спиртли ичимлик истеъмол қилиб, маст бўлган пайтда содир этилган деган қарор чиқарди.

Фуқаро С. ни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос борми?

39-§. ЖИНОИЙ ЖАЗО ТУШУНЧАСИ. ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК ҲАМДА ОФИР ВА ЕНГИЛ ЖАЗО ТАЙИНЛАШ ҲОЛАТЛАРИ

Бугун дарсда:

жазо тушунчаси, унинг белгилари, мақсади ва турларини ўқиб ўрганамиз; жиноий жавобгарлик ва жазони оғирлаштирадиган ёки енгиллаштирадиган ҳолатларни кўриб чиқамиз.

Жиноят ва жазо чамбарчас боғлиқ. Жазо — содир этилган жиноятга давлатнинг эътибори. Агар жамият учун хавфли ҳаракатларга нисбатан жазо қўлланилмаса, у ҳолда бу ҳаракатлар жиноят ҳисобланмайди. Жиноятни жазолаш белгиси жиноятнинг мажбурий белгиси ҳисобланади (45-чизма).

45-чизма

Жиноий жазонинг белгилари

Жазолаш — суд ҳукуми бўйича тайинланадиган жиноий қонун давлат томонидан мажбурий равишда жазога тортишнинг алоҳида тури.

Жазо — қатъий турда бўлади. Бошқа одамга ортилмайди, ўз қилмиши учун факат шу жиноятчининг ўзи жавоб беради.

Жазо тайинлаш ҳар доим шахсни эркинлик ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлади, жиноятчига қийинчиликлар вужудга келтириб, айrim имкониятларидан маҳрум қиласди.

Қизиқарлы маълумот!

Данияда оммавий жойларда юз ниқобларини кийиб юргани учун жавобгарлик мавжуд. Чунки ҳукуматга қарши акцияга кимлар чиққанлигини билиш учун ана шундай қонун қабул қилинган. Таиланд қиролининг ўзини ёки расмини масхара қилган шахс ўн беш йиллик қамоқ жазосига маҳкум этилади. Канзас (АҚШ)да йўл чироқлари (светафор)ни кесиб ўтиш таъқиқланади. Асфальтдамашина ғилдираги овозини қаттиқ чиқаргани учун 30 кунга қамалади. Сингапур барча салбий ҳаракатлар учун жарималар тўлаш орқали ном қозонган. Масалан, жамоат транспортига ёмон ҳидли мева-сабзавотлар олиб кирилса, 3500 доллар жарима солинади. Агар виза муддати ўтиб кетган бўлса, сувга ботирилган узунлиги тўрт фут, қалинлиги ярим дюйм келадиган роттангдан тайёрланган чивик новда — қамчи билан уриш жазоси қўлланилади.

Афғонистонда яшайдиган тикувчи эркак киши хотин-қизлар кийимлари ўлчамини ўлчаса, у ҳолда қамоққа қамалади. Хитойда фирибгарлик қилиш, пора олиш ва бошқа ишлардан тескари фойдаланган шахслар ганизбатан ўлим жазоси тайинланиши мумкин. Масалан, 2007 йилда компания раҳбари каттамиқдордаги молиявий фирибгарлиги учун отиш жазосига ҳукм қилинган. У соҳталойиҳалар бўйича каттапул топиш мумкин деб ҳисоблаб, осонгина ишонадиган иштирокчиларни атрофига тўплаб, 390 миллион доллар пул топган.

Таянч сўзлар:

- жазо тайинлаш
- жиноий жавобгарлик ва жазони оғирлаштирадиган ёки енгиллаштирадиган ҳолатлар

Жазо тайинлаш мақсадлари. Давлат томонидан қўлланиладиган ҳар бир мажбурий чораларнинг мақсад ва ўрни бор. Жазо чоралари мақсади доирасида жазо тайинлаш ва уни амалга ошириш орқали эришиш мумкин бўлган охирги ижтимоий натижаларни айтиш мумкин.

Жиноий ишларга доир қонунчиликда жазо ижтимоий адолатни қарор топтириш мақсадида, шу билан бирга, судланган шахснинг тузалиши ва унинг ҳамда бошқаларнинг янги жиноятлар содир этиши олдини олиш мақсадида қўлланилади деб таъкидланган.

Глоссарий

- **Жазо** — суднинг қарори билан тайинланадиган давлатмажбулаш чораси. Жиноий ҳуқуқбузарлик қилган деб айтилган шахсга қўлланилади. Жиноят қонунида қўрилганидек аталган шахснинг ҳуқуқи билан озодлигидан айриш ёки чеклаш турларида кўрсатилади.

Жазо тайинлаш мақсадлари:

- 1) ижтимоий адолатни қарор топтириш;
- 2) ҳуқуқбузарликларни тузатиш;
- 3) янги жиноятларнинг олдини олиш.

Жиноий жазо тайинлаш айланувчи шахсга жисмоний жабр етказиш ёки унинг ор-номусини хор қилиш мақсадларини кўзламайди.

Жазолар тизими — жиноят қонунида қўрнатилган янги судлар учун мажбурий, оғирлик даражасига боғлиқ аниқ тартиблар бўйича содир этилган жазо турлари рўйхати. Жиноят қонунида бир неча жазо турлари мавжуд. Улар ўзаро тавсифий белгилари, тай-

инланган тартиблари бүйича ажратилади. Суд судланувчига бевосита жиноят қонунларида күрсатилған жазоларнигина тайинлай олади. Шунинг учун ҳам қандайдир қаттық жазо керак бўлса ҳам жиноий қонунчиликларда күрсатилмаган ҳар қандай чоралар учун жиноий жавобгарликлар белгиланмайди.

Жиноят қонунида кўриб чиқилған барча жазолар уларни белгилаш тартиби асосида тизимлаштирилади: асосий, қўшимча ва аралаш.

10-жадвал

Жазо турлари

Жиноий салбий ҳаракатлар содир этган шахс учун айбдор деб топилған шахсга тайинланадиган асосий жазолар:	Жиноят содир этган шахс учун айбдор деб топилған шахсга тайинланадиган асосий жазолар:	Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахс учун айбдор деб топилған шахсга асосий жазо билан бирга қўшимча жазолар:
жарима; ахлоқий тузатиш ишлари; жамоат ишларига жалб қилиш; қамоққа олиш чоралари қўлланилиши мумкин.	жарима; ахлоқий тузитиш ишлари; жамоат ишларига жалб қилиш; озодлигини чеклаш; озодликдан маҳрум этиш; ўлим жазоси тайинланиши мумкин.	мол-мулкини мусодара қилиш; маҳсус, ҳарбий ёки шарафли унвонидан, лавозимидан, дипломатик даражасидан, малака тоифасидан ва давлат мукофотларидан маҳрум қилиш; муайян мансабни бошқариш ёки муайян хизмат тури билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш; Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш; чет эл ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни Қозоғистон Республикаси чегарасидан ташқарига чиқариб юбориш чора-тадбирларини қўллаш мумкин.

Эътиборберинг!

Бугунги кунда кўп давлатларўлим жазосига маҳкум этишдан воз кечган ҳолда, бу жазо турини умрбодлик қамоқ жазосига ўзгартиришди. ҚРда ўлим жазоси фавқулодда чора сифатида фақат унча кўп сонга эга бўлмаган оғир жиноятлар учун қўлланилади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда ўлим жазосини тайинлаш тугатилған. Жамиятимизда ўлим жазосига маҳкум этилмасликкадоир баҳс-мунозараларкетмоқда. Шу билан бирга, кўпчилик ўлим жазосидан бутунлай воз кечиш учун ҳали вақт бор деган фикрда.

Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодексида жиноий жавобгарлик ва жазоларни **оғирлаштириш ва енгиллаштириш** ҳолатлари кўриб чиқилған.

Жиноий жавобгарлик ва жазони енгиллаштириш тўғрисида Қозоғистон Республикаси жиноят кодексининг 53-бобида кўриб чиқилған. Масалан, уларга вазиятга қараб тасодифан тўқнашиш натижасида, биринчи марта жиноий салбий ҳаракатлар ёки биринчи марта

Глоссарий

- **Жиноят қонунида енгиллаштирадиган ҳолатлар** — шахс ни ижобий томондан тавсифлайдиган ёки у содир этган ҳаракатларнинг жамият учун хавфлидикара жаларини пасайтиришини инобатта олган ҳолда, айланувчига анча енгиллаштирилган жазо тайинлаш имконини берадиган қонуний фактларва ҳолатлар
- **жиноят қонунида енгиллаштирадиган ҳолатлар** — шахс ни ижобий томондан тавсифлайдиган ёки у содир этган ҳаракатларнинг жамият учун хавфлидикара жаларини пасайтиришини инобатта олган ҳолда, айланувчига анча енгиллаштирилган жазо тайинлаш имконини берадиган қонуний фактларва ҳолатлар

оғирлаштирадиган ҳолатлар белгиланган. Бу қоидалар судларда ҳар бир аниқ ҳолаттарда инобатта олинади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жазо тайинлаш нима учун керак ва ҳозирги жамиятда улар қандай вазифаларни ба- жаради?
2. ҚРданега ўлим жазосига мораторий жорий қилинган?
3. Аниқ мисоллар келтирган ҳолда, жиноят жавобгарлик ҳамдажазони ёнгиллаштириш ва оғирлаштириш ҳолатларихусусидағапириб беринг.

2-даражали топшириқ. Жадвалнитұлдириңг. Жазолашмақсадларимазмунини тушунтириңг.

11-жадәл

Жазолаш мақсадлари

Ижтимоий адолатни қарор топтириш	Хуқуқбизарни тузатиш	Янги жиноятларнинг олдини олиш

2-даражали топширик. ҚР Жиноят Кодексининг “Жиноий жавобгарлик ва жазони енгиллаштирадиган ҳолатлар” түғрисидаги 53-моддасини мұхокама қилинг. Нима сабабдан қонун чиқарувчи судоргани томонидан жазо белгилангандаңгиллаштириш ҳолатлариси-фатидамоддадақүриб чиқылмаган бошқа ҳолатлархам инобатта олинади деб ҳисоблайди? Аниқ мисоллар келтиринг.

2-даражали топширик. ҚР Жиноят Кодексининг 54-моддаси (“Жиноий жавобгарлик ва жазони оғирлаштирадиган ҳолатлар”)ни ўқиб чиқынг. Нима сабабдан қонун чиқарувчи суд органи жазо тайинлаганда мазкур модданинг бириңчи қисміда күрсатилмаган оғирлаштирадиган ҳолатларни күриб чиқа олмайди деб ҳисоблайди?

40-§. ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИКЛАРГА ТОРТИЛАДИГАН ШАХСЛАР

Бугун дарсда:

кимлар жиноий жавобгарлиklärарга тортилишини ва ҚРда жиноий жавобгарлиќка тортилишнинг умумий қоидалари түғрисида билиб оламиз.

Жиноий жавобгарлиklärарга жиноий ҳуқуқбузарлиklärар содир этган шахслар тортилади.

Ёдда сақланг! Жиноий ҳуқуқбузарлиklärар содир этган шахслар келиб чиқиши, ижтимоий ахволи, мансаби ва мулкий ҳолатлари, жинси, ирқи, миллати, тили, бирор динга мансублиги, эътиқоди, ижтимоий бирлашмаларга мансублиги, яшаш жойи ва бошқа ҳолатларидан қаттый назар, қонун олдида бир хил жавоб беради.

Жиноий жавобгарлиklärарнинг умумий шартлари ҚР ҚҚнинг 15-моддасида ифодаланған. Ушбу моддага күра жиноят содир этган пайтда ўн олти ёшга түлған әс-хуши нормал шахслар жиноий жавобгарлиklärарга тортилади. Айрим ҳолларда, жамият учун хавф келтирадиган ҳолатларни ёшлиқдан англаш керак бўлган, оғир жиноят содир этган пайтда, жиноий жавобгарлиklärарга 14 ёшга түлған шахслар ҳам тортилади. Фақат 18 ёшга түлған шахслар ҳарбий жиноий ҳуқуқбузарлиќ субъектлари бўла олади. Вояга етмаган шахслар томонидан содир этилган жиноятлар түғрисидаги жиноят ишлари шартли равишда айбдорнинг ёши, туғилган куни ва йили кўрсатилиши шарт. Одатда ёш кўрсаткичи кўлдаги мавжуд ҳужжатлар асосида кўрсатилади.

Таянч сўзлар:

- субъект
- жисмоний шахс
- ақлан соғломлиги
- ёши
- ақлан заифлиги

Жиноий жавобгарлиklärарга тортиладиган шахслар *субъект* деб аталади. Жисмоний шахсларни жиноий ҳуқуқбузарлиќ субъекти деб аташ учун биринчидан, учта белгининг йиғиндилари бўлиши керак (шахс, ақлан соғлом, ёши), иккинчидан, субъектнинг жиноий жавобгарлиќка боғлиқ ҳаракатлари бўлиши керак. Субъект мазкур ишларга алоқадор бўлмаса, жиноят аломати йўқ деб аташ мумкин. Бу борада айбсизлик ту-

Глоссарий

- **Жиной ҳуқуқбузарлык субъекти** — жиноят қонунчилигида күрсатылған ёшга тұлған шахс.
- **Ақлан соғломлик** — шахснинг ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги)нинг жамият учун хавфли эканлигини англаши ва уни бошқариши.
- **Ақлан заифлик** — шахс сурункали асаб касаллиги оқибатидан, асабнинг вақтінча бузилишидан ёки ақли камлигидан ва бошқа асаб касалликлари дастиданұз ҳаракати (харакатсизлиги)нинг жамият учун хавфлилигини тушунмаслик ванни бошқара олмаслик ҳолати.
- **Айбдорлик** — содир этилган ҳуқуқбузарлыклираға психик мұносабати. Иккі турда бўлади: қасддан ва эҳтиётсизликда содир этилган ҳуқуқбузарлыклар.

доир муаммолари билан олимлар ва тадқиқотчилар шуғулланадилар. Назария бўйича мазкур муаммо очиқ турда, баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Ақлан соғломлиги — шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари жамият учун хавфли эканлигини англаш ва уни жиноят содир этган пайтида бошқара олиш лаёқати.

Барча ҳолларда шахснинг ҳаракати унинг онги ва ихтиёрининг психик функциялари орқали аниқланади. Ақлли мавжудот сифатида инсон ўз иродаси ва онгини бошқара олади, у қарорлар қабул қилиш, аниқ ақволни баҳолашга лаёқатли, яъни ўзининг хулқ-авторини шакллантира олади. Демак, содир этган ҳаракатларини англаш ва онгли равишда қарор қабул қилиш лаёқатлари жиноят содир этган шахсни айбдор сифатида топиш учун асос бўла олади. Шу билан бирга, ақлан соғлом ва руҳий ҳолат ўртасида тенг белгиларни қўйиш мумкин эмас. Ақлан соғломлик аломатлари шахснинг асаб толалари

шунчасини ёдимизга туширамиз. Субъектнинг жиноий жавобгарлиги учун айбдор бўлиши ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Фақат ақлан соғлом шахслар айбдор деб топилади.

Жиноят қонунига доир ҳаракатлар КР фуқаролари, чет әл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга тарқатилади. Шу билан бирга, инсонга зарар етказадиган ҳайвонлар жиноят субъекти ҳисобланмайди. Бироқ тарихда ҳайвонлар, қушлар, кемирудилар, ҳатто жонсиз ашёлар ҳам жиноий жавобгарликларга тортилганлигига доир мисоллар бўлган.

Қозогистон Республикасининг Жиноят кодексидаги юридик шахс лар жиноий ҳуқуқбузарлыклар субъектлари сифатида топилмайди. Бу тўла қонуний ва тушунарли. Жиноий ҳуқуқбузарлыклар юридик шахслар ҳисобланадиган қайсиридораларда, саноат масканлари, ташкилотларда бўлган ҳолларда жиноий жавобгарликка қоидалар ва таъқиқларни бузишда айбдор бўлган аниқ шахслар тортилади.

Агар мазкур муаммоларга чет әл жиноят қонунчилиги нұқтаи назаридан қаралса, у ҳолда бир неча ривожланган давлатларда юридик шахсларнинг жавобгарликка тортилиш ҳоллари бор, масалан, АҚШ, Англия, Канада, Франция, Германия ва ҳ. к. давлатларда юридик шахсларнинг жиноий жавобгарликларга

соғломлигидан далолат бермайды, яъни айрим психик бузилишлари мавжуд шахс ақлан соғлом деб эътироф этилади, чунки бундай ҳоллар уни ўз ҳаракатларини бошқара олиш имкониятидан ва у содир этган ҳаракатлар жамият учун хавфли ҳамда қонунларга хилоф ҳаракат эканлигини англаш имкониятидан маҳрум қилмайды.

Ақлан заифлик иккита тоифа орқали аниқланади: тибий (биологик) ва қонуний (психик). Тибий критерий — шахснинг руҳий (психик) ҳолати бузилганигини англатади. Қонуний критерий эса шахснинг жамият учун хавфли ҳаракатлари (ёки ҳаракатсизликлари) факт хусусиятига эга эканлигини англашга лаёқатли эканлигини ҳамда уни бошқара олишини билдиради. Шахсни ақлан заиф деб топиш учун иккита критерийларнинг бўлиши керак. Нима сабабдан битта тибий критерийнинг ўзи камлик қиласи? Руҳий бузилишларнинг кўп ҳолларида ремиссия — беморнинг психик саломатлиги яхшиланадиган пайти бўлиб, беморнинг ҳолати ҳар хил даражада бўлиши мумкин.

Суд олдида судланувчи тўлақонли руҳий ҳолатга эга эмас деган шубҳа пайдо бўлганда, суд суд-психиатрия хулосаларини олишга мажбурдир. Бу соҳада маҳсус малакага эга экспертчи психиатрлар текширувдан ўтаётган шахснинг психикаси бузилган ёки бузилмаганлигини аниқлаб, бу ишга доир ташҳис қўяди.

Суд шахсни ақлан заиф деб топиш учун тибий критерийдан бошқа қонуний критерийни ҳам кўриб чиқиши керак. Қонунийлик критерийи: ЖПКнинг 10-моддаси 2-бандига мувофиқ шахс ўз ҳаракати (ҳаракатсизлиги)нинг жамият учун хавфли эканлигини ҳамда аниқ хусусиятини тушунмаганлиги (интеллектуал суд) ёки ўз ҳаракатларини бошқара олмаганлиги (ихтиёрий суд). Психикаси бузилган шахс ўзининг хатти-ҳаракатларини англаш лаёқатидан, шу билан бирга, уни бошқариш лаёқатидан маҳрум бўлади.

ҚР ЖПКнинг 18-моддасига мувофиқ, спиртли ичимликлар истеъмол қилиб, гиёҳвандлик ёки бош айлантирадиган моддалардан фойдаланган ҳолда маст бўлган ҳолатда жиноят содир этган шахслар жиноий жавобгарликлардан озод этилмайди. Физиологик маст бўлишга олиб келадиган психик фаол моддалар сирасида спиртли ичимликлар, гиёҳванд моддалар ҳамда маст қиласиган ва бошқа бош айлантирадиган моддалар киради.

Эътиборберинг!

Гиёҳлиёки психотроп препаратлардеб учта критерийга: биринчидан, тибий; иккичидан, ижтимоий, учинчидан, қонуний критерийлерга мувофиқ келадиган гиёҳвандлик ва психотроп моддаларрўйхатини айтиш мумкин. Тибий гиёҳванд ва психотроп моддалар инсоннинг марказий асаб тизимиға таъсир кўрсатиган ҳолда заарлайди. Ижтимоий критерий тибий томондан эмас, фойдаланилган гиёҳванд ва психотроп моддалара ҳоли соғлигига заар етказишини англаради. Қонуний критерий — ҚР Ҳукумати Қарори билан тасдиқланган гиёҳванд ва психотроп моддаларни маҳсус рўйхатга киритиш. Бошқа хушсизлантирадиган моддалар гатоксикологик моддалар, улар асосан майший кимёвий моддалар, бошқача айтганда — гиёҳлар сирасида психфаол моддалар киради. Мастликни хусусиятива даражасига кўра ажратиш керак; хусусиятига кўра мастерлик: спиртли ичимликлар ичиб маст бўлиш, гиёҳванд моддаларга токсикологик моддаларистеъмолқилиб маст бўлиш. Даражасига кўра мастерлик — енгил, ўртача, оғир мастерлик бўлиш.

Жиноят қонунларига мувофиқ маст бўлиш барча ҳолларда бўлмаса-да оғирлаштирадиган ҳолат ҳисобланади. Суд жиноят хусусиятига боғлиқ бундай ҳолларни оғирлаштирадиган ҳолат сифатида тан олмаслик ҳуқуқига эга.

Статистика бир неча жиноятлар, жамият учун хавфли ҳаракатлар содир этганда шахс маст ҳолатда бўлганини, салбий ҳаракатлар со-дир этиш пайтида эса жисмоний шахсларнинг 90% и маст ҳолатда бўлишини тасдиқлайди. Бу каби омилларнинг барчаси мана шундай ёмонликларнинг олдини олиш чора - тадбирларини кучайтириш кераклигини англаатади. Умумий қоидалар бўйича кўп жиноятлар учун жиноий жавобгарликлар 16 ёшдан бошланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноий жавобгарликлар дегани нима?
2. Жиноий жавобгарликларга тортиш учун нималар асос бўла олади?
3. Жиноий жавобгарликлар бошқа жавобгарликлардан нимаси билан фарқ қиласди?
4. Вазиятгадоир топшириқлар

1-топшириқ

Ўн етти яшар Д. ва П. лар катта спорт сумкасига ўн бир яшар С. ни солиб, темир йўл вокзалининг сақлаш камерасига топширади. Тунда С. сумка ичидан чиқиб бир неча жамонлар ва сумкаларни ахтариб чиқади. У ўғирлаган ашёлар ва пулларни сумка тагига яшириб, эрталабқайта сумканинг ичига жойлашиб олади. ЭрталабД. ва П. лар топширган сумкани олиб чиқади. Вокзал ходимлари ушлаб олмагунча улар бундай ишларни бир неча марта тақрорлайди. Ана шундай йўллар орқали болалар 50 мингдан кўп пул ва ашёларга эга бўлади.

Жиноий-ҳуқуқий ҳолатни таҳлил қилинг. Мазкур шахслар ҳаракатида жиноят таркиби мавжудми? Ушбу субъектлардан қайси бири қонуний жавобгарликка тортилади (ҚР ЖПКнинг 15, 20, 29, 80, 132, 188-моддаларини қаранг).

2-топшириқ

Ўн беш ёшли Ш. ва С. қора ниқоб кийиб, кимлар биландир ҳазиллашиш мақсадида кечки пайт кўчага чиқади. Улар бир қиз билан келаётган танишларини қўриб, уларга яқинлашади ҳамда К. га қарши орқа томондан ҳужум қиласди, С. эса унга газланган пистолетни қаратиб: “Тинч, шовқин қилма” дейди. К. ҳужумдан қутулиб, Ш. нинг ичига тепади, С. нинг бошидан уч марта уради. Натижада С. нинг бош суюги шикастланиб, эс-ҳушини йиға олмай қолади ва эртасикуни вафотэтади. К. ва унинг дўстивоқеа рўй берган жойдан қочиб кетади, бироқ кейинчалик улар қўлга олинади.

Мазкур ҳолатга жиноий-ҳуқуқий таъриф беринг. Ушбу шахсларнинг ҳаракатларида жиноят таркиби борми? К. жиноий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиладими? (ҚР ЖПКнинг 10, 15, 24, 37, 112, 89, 81-моддаларини қаранг).

3-топшириқ

Фуқаро К. 18 яшар С. га никоҳдан ўтиш таклифи билан чиқади. Тўйга оз вақт қолганда куёв қизни севмаслигини рўкач қилиб, никоҳдан ўтишдан воз кечади. Ўзини шарманда бўлдим деб ўйлаган С. заҳар ичишга қарор қиласди. Қизга ўз вақтида ёрдам кўрсатилиши натижасида у тирик қолади.

Фуқаро К. қизни ўзини-ўзи ўлдиришга мажбур қилгани учун жиноий жавобгарликка тортилади.

ҚР ЖПКнинг тегишли моддасини таҳлилқилинг. К. ни жавобгарликка тортиш мумкинми?

Жиноятнинг ахлоқий салбий ҳаракатдан фарқи инимада?

41-§. ВОЯГА ЕТМАГАН ШАХСЛАРНИ ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИККА ТОРТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бұғун дарсда:

вояга етмаган шахсларни жиной жавобгарликка тортишнинг ўзига хос хусусиятларини күриб чиқамиз; ҚР ЖПК дақырынан чиқилған вояга етмаган шахслар гаммалжалланған жазо турлари хусусида маълумоттарга ага бўламиз.

Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этилган пайтда 14 ёшга тўлган, бироқ ўн саккиз ёшга тўлмаган болалар вояга етмаган шахслар сифатида тан олинади. Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган вояга етмаган шахсларга жазо белгиланади ёки мажбурий интизомий чоралар тайинланади.

Жиноий жавобгарликка жиноят содир этган пайтда ўн олти ёшга тўлган, ақлан соғлом, ўзи содир этган жиноят учун жавобгарликларни ҳис қила оладиган жисмоний шахслар тортилади. Содир этган жинояти оғир бўлган ҳолларда 14 ёшдан бошлиб жиноий жавобгарликлар белгиланади. Бундай оғир жиноий жавобгарликлар рўйхати ҚР ЖПКнинг 15-моддасида берилган.

Энди улар ҳақида кенг кўламда гапирамиз:

Муайян бир иш билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш вояга етмаган шахслар учун бир йилдан икки йилгача жазо белгиланади.

Судланган вояга етмаган шахслар учун ўзининг шахсий даромади ёки молмулки бўлмаса у ҳолда жарима ундирилмайди. Жарима ойлик ҳисоб кўрсаткичининг 10дан 250 гача бўлган миқдорда тайинланади.

Мустақил ҳолда даромад топаётган ёки бошқа даромад манбаиларига эга вояга етмаган шахслар учун 10 дан 250 ойлик ҳисоб кўрсаткичи миқдорида интизомий ишлар тайинланади.

Вояга етмаган шахсларни жамоат ишларига жалб қилиш учун 40 соатдан 150 соатгача бўлган муддат белгиланади, дарсдан ташқари ёки асосий ишларидан бўш пайтларда кучи етадиган ишларга юборилади. Мазкур жазо турининг узоқлиги 16 ёшлилар учун кунига икки соат, 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахслар учун эса уч соатга чўзилади.

Вояга етмаган шахсларни озодликдан маҳрум қилиш икки йилгача белгиланади, озодлигини чеклаш шаклидаги жазонинг ўталмаган қисмини озодликдан маҳрум қилиш шаклига ўзгартирган пайтда — жазонинг тўлиқ қолган қисми белгиланади.

Вояга етмаган шахсларни озодликдан маҳрум қилиш муддати 10 йилдан ошмайди, оғир ҳолатларда одам ўлдирса ёки жиноий қонунбузарликлар ичидаги террористик ҳаракатларни содир этса, у ҳолда қонун бўйича 12 йилга озодликдан маҳрум қилинади. Ўртacha даражали ёки енгил турдаги жиноятларни содир этса, ўлим ҳолати қайд қилинмаса, у ҳолда озодликдан маҳрум этиш чоралари кўрилмайди.

Вояга етмаган шахсларга жазо белгиланган пайтда суд ушбу шахс томонидан содир этилган жиноятнинг жамият учун хавфлилик хусусияти ва даражасини, содир этилган жиноятнинг оғирлаштирилган ва енгиллаштирилган ҳолатларини, шу билан бирга, ана шу шахс яшаган

Таянч сўзлар:

- Вояга етмаган шахсларнинг жиноий жавобгарликлари.
- жазо
- шахснинг ёш кўрсаткичи

мухит ва тарбияси, психик ривожланиш даражаси, ёши катталарнинг унга таъсир кўрсатиш ҳолатлари инобатга олиниши керак.

Айниқса, вояга етмаган шахсларга жазо белгиланган пайтда уни алоҳидалаш тамойилларига риоя қилиниши керак. Бу ҳолатлар судларга фақат боланинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар билан эмас, унинг қайта тарбиялаш учун яратиладиган шароитларни инобатга олинишини юклайди. Алоҳида жазо тайинлаш учун ана шу шахснинг айби даражаси, аникрофи, айбланувчининг ўз ҳаракатларига ва эришган натижаларига боғлиқ психик муносабатларни тавсифлайдиган ҳолатларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Суд жазони ижро этадиган ташкилотларга судланган вояга етмаган шахслар билан муносабатда унинг психик, ижтимоий ва ҳ. к. хусусиятларини инобатга олиш бўйича кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга.

Жиноий салбий ҳаракатлар ёки даражаси сезилмайдиган ҳаракатларни содир этган ёхуд биринчи марта ўртacha даражали жиноят содир этган вояга етмаган шахс, агар унинг тузалиши жиноий жавобгарликка тортмасданоқ мумкин бўлиши аниқланган ҳолатларда, жиноий жавобгарликдан озод этилади. Бундай ҳолларда унга мажбурий турда интизомий чоралар қўлланилади (46-чизма).

46-чизма

Балогат ёшига тўлмаганларнинг тартибига алоҳида талаблар қўйиш, ҳамда уларнинг бўш вақитдан фойдаланишни ўштириш

Даражаси сезиларли бўлмаган жиноят содир этган ёки биринчи марта ўртacha даражали жиноят содир этган вояга етмаган шахс, агар унга мажбурий турда интизомий чоралар қўлланилиб, унинг тузалишига эришиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилинса, у суд қарори бўйича жазо тайинланишдан озод этилади.

Тарбиявий томондан таъсир күрсатишининг мажбурий турда олиб бориладиган чора-тадбирлари фақат вояга етмаган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жавобгарликларнинг алоҳиди тури ҳисобланади ҳамда унинг жавобгарлик ва жазодан озод этилиш турларидан бири ҳисобланади.

Вояга етмаган шахсларни судгача тергаш учун қамоққа олиш айрим ҳолларда ва қисқа вақт оралиғида қўлланилиши мумкин. Биринчи марта ўртacha даражали жиноят содир этган деб шубҳаланган, 16 ёшга тўлмаган болаларни судгача тергаш учун қамоққа олиш мумкин эмас.

Дикқат қилинг!

Вояга етмаган шахсларнинг жиноят иши ва уларнинг ҳуқуқбузарликлар содир этганигига доир материалларни ОАВ вакиллари иштирокида ўрганиш мумкин эмас. Шу билан бирга, вояга етмаган ҳуқуқбузарлар ва жабрланувчиларни суд мажлиси ўтаётган залда расмга ва видеога олиш таъқиқланади. Бундай ҳолат фақат вояга етмаган болаларнинг ўзи ёки унинг қонуний вакили илтимос қилган ҳоллардагина амалга оширилади.

Вояга етмаган шахсларни оғир ва алоҳида оғир жиноят содир этиши мумкин деб шубҳаланган ҳоллардагина ҳуқуқий асосларини шартли равишда кўрсатиб, судгача тергов учун ҳибсга олиш мумкин.

Дикқат қилинг!

14 ёшдан 16 ёшгача бўлган шубҳали, айбланувчи, судланувчи болаларданва психик хасталик билан касалланган ёки психик жиҳатдан ўсмай қолган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалардан жавоб олиш пайтида шартли равишда педагог ёки психолог иштирок этиши керак.

Бундай шубҳали, айбланувчи, судланувчи болаларнинг педагог ёки психолог иштирокисиз берган жавоблари инобатга олинмайди.

Назорат саволлари

1. Вояга етмаган шахсларнинг жиноий жавобгарликка тортилишига доир ўзига хос хусусиятларнимада?
2. Вояга етмаган шахсларга қандай жазо турлари қўлланилади?
3. Вояга етмаган шахсларни жиноий жавобгарлик ва жазо тайинлашданозод этишнинг ўзига хос хусусиятлари қандай?

1-даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинг. Олигрофениянинг енгил тури (руҳий касаллик) билан хасталанган ўн уч яшар М. ўн етти ёшдаги С. ни пистолет билан қўрқитиб, ундан пул талаб қиласди. С. ўзида пул йўқлигини айтади. Шу пайтда М. нинг чўнтагини текшириб, пул топмагандан кейин унга шундай дейди: “Агар 1 000 тенге топиб, менга олиб келмасанг, мендан яхшилик кутмагин”.

М. нинг ҳаракатларида жиноят алматлари борми ва уни жиноий жавобгарликка тортиш мумкинми? (ҚР ЖПКнинг 15, 16, 17, 19, 23, 25, 91-моддаларини қаранг).

Иккинчи намуна. Мана шундай ҳаракат ақлан соғлом, ўн тўрт ёшга тўлган бола томонидан содир этилади. У жиноий жавобгарликка тортиладими? Қандай жиноят содир этди?

Эътиборберинг!**Қозғистон Республикасиңунларидан парчалар.**

Қонунда күзланган тартибдагина ёки фақат суднинг тутқинлашга ва қамоқда ушлаш мүмкін, қамоққа олинган одамга шикоят қилиш ҳуқуқи берилади. Суднинг санкциясиз одамни 72 соатданошмайдиган вақтга ушлаш. (Қ.Р Конституцияси, 16-боб, 2-тармоқ).

Шу билан қатор 3 соатга киради:

- 1) маъмурий ҳуқуқбузарлик тұғрисида баённома түлдирилгандегерга олиб бориши;
- 2) шахсни маъмурий йўл билан ушлаши;
- 3) олиб келиш;
- 4) шахснинг нарса — буюмларини қараш, текшириш;
- 5) автомобиль қуролларини текшириш;
- 6) нарсалари билан ҳужжатларини олиш;
- 7) шахснинг алкоголь, гиёхвандлик, токсикомания мастилигига гувоҳлантириш;
- 8) қамаш, олиб бориб яна автомобиль қуролларидан фойдаланишгаман қилиш;
- 9) автомобиль қуролларини юргизишдан четлатишка алкоголь, гиёхванд, наша, токсикомания каби ҳолларидагувоҳлантириш.
- 10) хизмат ёки унинг яккаланган турини тұхтатиши.

Қамоққа олинган олиш пайтида полиция хизматчилари шахсга унинг ҳуқуқлари билан таништириб (Қ.Р М.Х Кодекси, 788-боб, миранда тартиби), маъмурий йўл билан қамоққа олиш бобини аташ ва ҳимоя қилиш хизматини тавсия қилиш керак. (Қ.Р М.Х Кодекси, 795-боб, 1-тармоқ). Қамоққа олинганидан кейин шахс текин адвокат хизматини талабэтта олади. Ҳимоя қилувчи адвокат 3 соат ичиде берилиш керак. Агар полиция хизматкори 3 соат ичиде адвокат хизматини тавсия эта олмаса, у адвокатни тегишли коллегия ийғилиши орқали тайинлашга чора қўллай олади. (Қ.Р М.Х Кодекси, 750-боб, 4-тармоғи).

Қонунбузарлик бўлган ҳолларда шахс полиция хизматкорининг устидан судга ва прокурорга шикоят қила олади.

42-§. ҚОЗҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СУД ТАЖРИБАСИДА ТЕЗ-ТЕЗ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ЖАЗОЛАРНИНГ АЙРИМ ТУРЛАРИ

Бугун дарсда:

Қозғистон Республикасида қўлланиладиган жазоларнинг асосий турларини атрофлича кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жарима
- тузатишишлари
- жамоат ишлари
- ҳибсга олиш
- озодлигини чеклаш
- озодликдан маҳрум этиш
- ўлим жазоси

Қозғистон Республикаси суд тажрибасида жуда тез-тез учрайдиган жазоларнинг айrim турларини кўриб чиқамиз.

Жарима — суд орқали ундириладиган пулли жазо. Жарима тайинланган пайтда шахс пулли тўловларга боғлиқ аниқ моддий чиқимларга дуч келади. Жарима енгил жазо тури ҳисобланади ва 20 000 дан 25 000 гача ойлик ҳисоб кўрсаткичи миқдорида ёки ойлик маош ёхуд жавобгарнинг икки ҳафтадан бир йилга-

ча бошқа даромадлари ҳажмида тайинланади. Жарима тайинланган пайтда суд содир этилган жиноятнинг оғирлигини ва шахснинг мулкий аҳволини инобатга олиши керак.

Жамоат ишларига жалб қилиш. Жамоат ишлари — жазога маҳкум қилинган шахснинг ишдан ёки ўқишидан бўш пайтларида бепул ижтимоий фойдали ишларни бажаришидир. Мазкур иш турлари маҳаллий ижро этувчи органлар ёки ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан белгиланади. Жамоат ишлари 60 соатдан 240 соатгача бўлган муддатга белгиланади ва ҳар куни 3 соатдан кўп бажарилмайди.

Тузатиш ишлари — ойлик маошнинг муайян қисми давлат фойдаси учун ушланган, жазога маҳкум этилган шахсларни ишга жалб қилиш. Жазога маҳкум қилинган шахснинг ойлик маошидан давлат фойдасига деб суд томонидан тайинланган миқдорда, 5—20 % ҳажмида ушланади. Тузатиш ишлари икки ойдан икки йилгacha бўлган муддатга тайинланиши мумкин. Ишлашга лаёқатсиз деб топилган, доимий ишга эга бўлмаган ёки ўқув масканларида ҳеч қаерда ишламасдан ўқиб юрган шахсларга тузатиш ишлари тайинланмайди. Агар суд қарори чиқсан пайтда 16 ёшга тўлган бўлса, тузатиш ишлари вояга етмаган шахсларга бир йилгacha бўлган муддатга тайинланади (47-чизма).

47-чизма

Жазо турлари

Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган, айбор деб топилган шахсга қўйидаги асосий жазолар қўлланилади:

жарима

тузатиш
ишларижамоат
ишларига жалб
қилиш

ҳибсга олиш

Жиноят содир этган деб топилган шахсга қўйидаги асосий жазолар қўлланилади:

жарима

тузатиш
ишларижамоат
ишларига
жалб қилишэркинлик-
ларини
чеклашўлим
жазоси

Ҳибсга олиш — айбланувчиларни қатъий турда жамиятдан ажратиб, тузатиш идораларида тутиб туриш туридаги жазо. Ҳибсга олиш бир ойдан олти ойгача бўлган муддатга белгиланади. Ҳибсга олиш жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазосидан вақти ва уни ўташ ҳолатлари

бүйича фарқ қиласы. Ҳибсга олиш пайтида алоҳида сақлаш, ҳибсга олишдан кейин уни бундан ҳам кучли ҳамда узокқа чўзиладиган жазо — озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинланиши мумкин экан-лигини ёдда тутиш керак. Ҳибсга олиш жазоси ҳукм чиққан пайтда 16 ёшга тўлмаганларга, ҳомиладор аёлларга ва вояга етмаган болалари бўлган аёлларга тайинланмайди.

Озодликдан маҳрум этиш — судланувчини жамиятдан мажбурий турда ажратиш, яъни уни умумий, қаттиқ, маҳсус тартибдаги тузатиш колонияларига ёки қамоқхонага юбориш.

Озодликдан маҳрум этиш пайтида айбланувчи ҳуқуқий ҳолатларидан маҳрум бўлади; шахс ҳаракат қилиш, иш танлаш эркинликларидан айрилади, ўз вақтини бошқариш ҳуқуқлари чекланади. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси олти ойдан 15 йилгача бўлган муддатга, ўта оғир жиноят содир этгани учун эса 20 йилгача ёки умрбодлик қамоқ жазоси белгиланади. Эҳтиётсизликда содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этиш ўн йилдан ошмаслиги керак. Озодликдан маҳрум қилинган айбланувчи ўзига тайинланган жазони суд ҳукми орқали аниқланган ҳар хил ахлоқ-тузатиш идораларида ўтайди. Озодликдан маҳрум этиш бўйича ҳукм чиқарилган пайтда 18 ёшга тўлмаган шахслар ўртacha ёки кучайтирилган тартибдаги тузатиш колонияларига жойлаштирилади (48-чизма).

48-чизма

Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этиб, айбор деб топилган шахсга асосий жазолар билан бирга қўйидаги қўшимча жазоларни ҳам тайинлаш мумкин

мол-мулкини мусодара қилиш

ҳарбий, шараф ёки маҳсус унвонлар, нишонлар, дипломатик ранг, малакаси, ва давлат мукофотларидан айриш

тоифалари ва давлат мукофотларидан маҳрум қилиш

Қозогистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш

чет эл фуқароларини ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни давлат ҳудудидан чиқариб юбориш

Ўлим жазосига маҳкум этиш — жиноий жазонинг алоҳида ва қаттиқ чораси. Ўлим жазосининг ўзига хослиги шундаки, бундай жазо тор доирали жиноятлар учун тайинланади, жуда кам қўлланилади. Ўлим жазосига маҳкум қилинган ҳар бир айбланувчи афв сўраш бўйича ариза

топшириб, изланиш ҳуқуқига эга. Қозогистон Республикасида 2003 йил 17 декабрдан бошлаб ўлим жазосига мораторий әълон қилинган. Ҳозирги кунда инсон ўлимiga олиб келадиган террористик жиноятлар, шу билан бирга, уруш пайтида содир этилган оғир жиноятлар учун, афв этиш бўйича ариза топшириш ҳуқуқлари қолдирилган ҳолда, айланувчи ўзим жазосига маҳкум этилади. 18 ёшга тўлмаган жиноятчиларга, хотин-қизларга, 63 ёшдан ва ундан ҳам ошган эркакларга ўлим жазоси тайинланмайди.

Тарихдан. Қадимда ўта қаттиқ жазо турлари қўлланилган. Ўрта асрларда, 1532 йилда Карл V пайтида яратилган ва XVIII аср охиригача амалда бўлган “Умумгерман жиноят қонунлари тўплами” ўта қаттиқлиги билан фарқ қиласи. Жазо тайинланадиган пайтда “заарли” шахснинг кўзларини ўйиб олиш, унинг ҳаётига қандайдир заар етказган ҳолда ҳаётига якун ясаш мақсадлари илгари сурилган. Шу пайтларда қўрқитиш ва шафқатсизлик асосий шиор бўлган.

XV—XVIII асрларда қозоқ хонлигининг майший ҳуқуқларида жазо чоралари бундай тарзда қаттиқ бўлмаган. Ўлим жазоси жуда кам ҳолларда, фақат одам ўлдирган шахсларга нисбатан қўлланилган. Жабрланувчи томоннинг розилиги бўйича ўлим жазоси айrim ҳолларда бадал тўлаш йўлларига ўзгартирилган. Бадал тўлаш асосий жазо турларидан бири бўлган.

Бадаллар ўлим ҳолати қайд этилган ҳолларда ёки жисмга оғир жароҳатлар етказилган пайтларда тўланган. Бадал миқдори жабрланувчининг ижтимоий мақоми ва жиноятнинг оғирлигига боғлиқ бўлган. Жисмоний жазо ва номусни хорлайдиган жазолар динга қарши жиноятлар (худога тил текказиши, шартларни бузиш ва ҳ.к.) ҳамда шахсиятга қарши содир этилган жиноятлар учун қўлланилган. Масалан, жисмоний жазолар ота-онасини ҳурмат қилмаган болаларга тайинланган. Ишлаб турган чорвадорни ўлдиргани учун 1000 қўй, 200 от ёки 100 түя берилган. Бий, султон, ботирларни ўлдиргани учун эса бир ярим ёки икки ҳисса кўп бадал тўланган. Нуфузли султон-ҳукмдор ўлдирилса, етти ҳисса кўп бадал тўланган.

Шундай қилиб, фақат суд шахснинг жиноят содир этиб, айбор эканлиги тўғрисида хulosи чиқариб, унга жазо тайинлай олади. Суд жазолаш мақсадига эришиш учун қандай жазо тури қандай миқдорда етарли бўлишини аниқлайди. Жазо содир этилган жиноятнинг жамият учун хавфлилик даражаси, хусусиятига, айланувчининг шахсиятига мос бўлиши керак, жиноий жавобгарликларни енгиллаштирадиган ёки оғирлаштирадиган ҳолатлар инобатга олиниши лозим.

Назорат саволлари ва топшириқлар

- Жамоат ишларига жалб қилиш шаклидаги жазоларнинг мазмунини тушуниринг. Мазкур жазолар қандай мақсадлардаамалга оширилади?
- Жазонинг иккита турини солиштиринг (жамоат ишларига жалб қилиш ва тузатиш ишлари). Ушбу жазолар бир-биридан қандай фарқ қиласи?

3-даражали топшириқ. Синфни иккита групга ажратинг. “Ўлим жазоси: ҳа, йўқ” мавзуси юзасидан мунозара ўтказинг. Ўз фикрингизни исботланг. ҚРда қандай мақсадларда ўлим жазосига мораторий әълон қилинган?

43-§. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИКДАН ОЗОД ЭТИШ ШАРТЛАРИ

Бугундарсда:

жиноий жавобгарлиқдан озод этиш шартларини үқиб ўрганамиз.

Таянч сұзлар:

- жиноий жавобгарлик лардан озод этиш
- айбига иқрорлық
- процессуал аҳдлашув
- гуманизм

Жиноий қонунчилик жиноий ҳаракаттар содир этишга ва унга жазо белгилашга боғлиқ ҳолда ижтимоий муносабатларни тартибга келтирадиган қоидалар түпламидан иборат. Башқача айтганда, жиноят қонуни — жиноят ва жиноий ҳаракатларнинг жазоланишини аниклайдиган қонун-қоидалар тизими.

Жиноят қонунида ҳимоя қилиш ва тартибга солиш қоидалари билан бирга, рағбатлантириш қоидалари ҳам мавжуд. Улар хоҳлаган ҳаракатлардан фойдаланишга қаратилған. Мазкур қоидалардан фойдаланиш ёки фойдаланмаслик жиноят содир этган шахснинг жиноят содир этгандан кейинги ҳаракатларига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаш мақсадға мувофиқдир. Бундай ҳаркатлар сирасында етказилған заарларни ўз хоҳишига кўра қоплаш, айбига иқрор бўлиш ёки интизомида муайян ижобий ўзгаришлар бўлганлигини тасдиқлайдиган ҳаракатлар қилиш ва ҳ. к. омиллар киради.

Жиноий жавобгарликлардан озод этиш гуманизм тамойилларини амалга ошириш, жиноий-хуқуқий мажбурий чоралар доирасини қисман бўлса ҳам камайтириш ҳамда юмшатиш жараёнларини тасвирлайди. Озод этишнинг барча турлари шахснинг яхши фазилатларини жиддий равишда таҳлил қилган ҳолда, ана шу шахсни жиноий жазо қўлламасдан тузала олишига ишонч ҳосил қилинган ҳоллардагина қатъи равишда алоҳида ҳолда олиб борилиши шарт. Мазмунига кўра жиноий жавобгарликлардан озод этиш факат жазони ижро этишдан озод этиш эмас, балки жазо чораларини белгилашдан ҳам озод этишдан ҳам далолатдир.

Ҳаракатларида жиноий хуқуқбузарлик алматлари мавжуд бўлганлиги сабабли шахс жиноий жавобгарликлардан озод этилиши мумкин. Яъни, шахс хавфли, қонуларга хилоф ишларни содир этди, бироқ кўрсатилған ҳолатлар асосида жиноий жавобгарликлардан озод этилади.

ҚР Жиноят Кодексининг бешинчи бўлимида жиноий жавобгарлик лардан озод этишнинг ҳар хил шакллари ифодаланган (65—78-моддалар). Улардан айримларига тўхталамиз:

- сидқидилдан афсус чекишига боғлиқ (ЖК 65-модда);
- зарур ҳимоя доирасидан чиқиш пайтида (ЖК 66-модда);

- процессуал талаблар ижро этилмаган пайтда (ЖК 67-модда);
- ахдлашишга боғлиқ (ЖК 68-модда).

Жиной жавобгарликлардан озод этишнинг ушбу туридан фойдаланиш асослари:

- 1) биринчи марта жиноят содир этган шахс;
- 2) кичикроқ ёки ўртача даражадаги оғир жиноят бўлса;
- 3) айбига иқорлик;
- 4) жиноий ҳуқуқбузарликларни очиш учун ёрдамлашиш;
- 5) етказилган заарларни қоплаш.

Жиноий жавобгарликлардан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилинганда шартли равища дастлабки иккита аломатлар бўлиши керак, бироқ улар етарли эмас. Озод этиш тўғрисидаги қарор жиноят содир этган шахс ўзи келиб айбини тан олдими ёки жиноятни текшириб, очиш жараёнида ёрдам кўрсатиш каби ҳолатлар бўлдими деган муаммоларга бевосита боғлиқ.

Ўз айбига иқорлик қонуннинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Айбига иқор бўлиш дейилганда айбор шахс содир этган жинояти юзасидан ўз хоҳишига кўра ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига хабар бериб, тан олиши тушунилади.

Жиноятни очишга ёрдамлашиш дейилганда содир этилган хатти-харакатларнинг барча ҳолатларини яширмасдан айтиб бериш, унда иштирок этганларни, жиноят содир этишдан фойдаланилган воситаларни кўрсатиш, жиноят йўли орқали қўлга киритилган ашёларни бериш ва ҳ. к. омиллар тушунилади.

ЖПКнинг 65-моддасига мувофиқ, жиноий жавобгарликлардан озод этишнинг энг зарур шартларидан бири етказилган заарларнинг ўрнини қоплаш ҳисобланади. Бу жараён айбор шахснинг ўзидан бошланади, ихтиёрий равища заарланган мулкларни тиклаш, уларни таъмирлаш, харажатларни пул кўринишида қоплаш шаклида намоён бўлиши керак. Харажатлар моддий жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам қопланиши лозим.

Масалан, тухмат қилиш ёки ор-номусини оёқ ости қилиш ҳолатларида жабрланувчидан кўпчиликнинг олдида кечирим сўраш. Шунингдек, шахс уюшган гуруҳ ёки жиноий гуруҳ томонидан содир этилган жиноятларни тўхтатиш, очишида жиноят содир этишда иштирок этган

Глоссарий

- **Жиноий жавобгарликлардан озод этиш** — жиноий текширувларни амалга оширадиган давлаторганларининг бирор жиноят бўйича қўзғатилган ишни давом эттиришдан воз кечиш. Бу борада ушбу шахснинг жиноят содир этганлигига доир фактларисботланиши керак. Бундай ҳолларда қандайдир жиноий-ҳуқуқий чора-тадбирлар қўллаш бекор қилинади;
- **Хатти-харакатларидан афсусланиш** — жиноят содир этган шахснинг ўзи томонидан етказилган заарни тугатиш, оғирлигини камайтириш ёки жиноятни текшириб, уни очишига ёрдамлашиш каби ижобий ҳаракатлар.

бошқа шахсларни ҳам фош қилишга текширувлар жараёнида фаол ёрдам күрсатиши керак. Уюшган гурух ёки жиноий гурух томонидан содир этилган жиноят илдизини очища үзининг ички тушунчалари орқали үз ихтиёрига кўра ёрдам күрсатиш учун интилиш омиллари фаолликни англатади.

Зарурий ҳимояланиш ҳолларида заар етказган шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бироқ ҳимояланиш жамият учун хавфли хатарлар хусусиятига мос келмаса, шунинг натижасида хатарлар етказган шахсга ҳаддан ташқари, шароитларига қарамасдан заар етказтлса, бундай ҳаракатлар ҳаддан ташқари зарурий ҳимояланиш сифатида тан олинади. Бироқ ҳимояланувчи учун, одатдагидек, тасодифан, кутилмаган ердан ҳужум қиласи. Бундай ҳолларда, инсон бирдан кучайиб, ҳар хил ҳаяжонлар исканжасида үзини-ўзи бошқара олмай қолади. Бундай пайтда ҳимоячи ҳолатни тўғри ва ўйлаб баҳолай олмайди. Мазкур ҳолатларни инобатга олиб, Жиноят кодекснинг 66-моддасида агар шахс жамият учун хавфли бўлган хатарлардан қўрқиб, ваҳимага тушиб ёки шошилиб қолган ҳолда зарурий ҳимояланиш чегарасидан ўтиб кетса, суд қарорига кўра жиноий жавобгарликдан озод этилади.

Зарурий ҳимояланиш чегарасидан ўтиб кетгани учун етказилган заарлар учун имтиёзлар кўриб чиқилса ҳам бу жиноят ҳисобланади ҳамда жазоланиши шарт. Жиноий жавобгарликдан озод этишнинг бундай шаклини жорий этишга ҳимояланиш ҳолатларида содир этган ҳаракатларнинг жамият учун фойдали ҳолат сифатида кўриб чиқилишини исботлайди. Конун үзининг ажралмас ҳукуқларини фаол тарзда ҳимоя қилишга интилган шахслар томонида бўлиши керак.

Айбига иқрор бўлиб муросага келиш пайтида шубҳаланувчи, айбланувчининг шубҳалар, айбловларни тан олиши зарурий шарт ҳисобланади. Ҳамкорликда ишлаш орқали муросага келишда бу талаб қилинмайди. Бироқ ҳамкорликда ишлаш жараёнида шубҳаланувчи, айборнинг жиноий гурух содир этган ўта оғир жиноятларни, бошқа шахслар содир этган жиноятларни, шу билан бирга, экстремистик ва террористик жиноятларни очиш, текшириш учун берган ёрдами юзага чиқиши керак. Ижобий натижаларни таъкидлаймиз. Шундай қилиб, айбига иқрор бўлиш орқали процессуал аҳдлашиш жиноят иши бўйича судгача ишлаб чиқариши тезлаштириш, суд ишини кўриб чиқиши осонлаштириш учун шароит яратади, жиноят содир этилиши билан қарор қабул қилиш ўртасидаги муддат, шунингдек, суд ҳаракатларини ижро этиш муддатини қисқартиради.

Жиноят содир этган шахснинг айбига иқрор бўлиши жиноят ишини текширувчи органларнинг айбни исботлашини осонлаштиради, чунки айбини тан олгандан кейин айбор шахс ўзи содир этган жиноятнинг мақсадлар ва сабабларини, ҳолатларини очиш, ўз хоҳишига кўра ашёвий далилларни ҳамда жиноят содир этишда ишлатилган воситаларни топшириш муаммолари ҳал этилади.

68-моддани ўрганамиз. Жиноий салбий ҳаракатлар ёки ўлимга олиб келиш омиллари билан боғлиқ бўлмаган ўртacha оғирликдаги жиноят-

ни содир этган шахс, агар у жабрланувчи, шикоятчи билан ақдлашса, жумладан, тиббиёт тартиби билан ақдлашса ва етказилган заарларни қопласа, жиноий жавобгарликдан озод этилишига олиб келади.

Бу борада құйидаги шартлар мавжуд:

- хатти-харакатлар жиноий салбий ҳаракатлар тоифасига киритилиши керак;
- жиноят содир этган шахс жабрланувчи, шикоятчи билан медиатор йўли орқали ақдлашса;
- жиноят содир этган шахс етказилган заарларни қоплаган ҳолларда;

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда жиноий қонунчилик гуманизмга интилиш орқали фарқ қиласи. Бу жиноий жавобгарликлардан озод этиш шартларини тартибга келтирадиган қоидаларда мужассам топган. Улар орасида айбига иқорлик институти ва процесуал ақдлашув институти янгилик бўлмоқда.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноий жавобгарликлардан озод этиш шартларига таянган ҳолда, жиноий қонунчиликдаги гуманизм тамойилларини тушунтириб беринг.
2. Процессуал ақдлашиш жараёнида қандай ижобий натижаларга эришилади, уларни тасдиқлаш орқали ким ва нималардан ютади?

1-даражали топшириқ. Гурухларда жиноий жавобгарлиқдан бўшатиш турларини қараб чиқиниг. Нима учун қонун чиқарувчи иш-харакатидан афсусланганларга алоҳида эътибор беради?

2-даражали топшириқ. М. исимли фуқаро кузатилмайдиган гардеробда адашиб, бегона кишининг норка бош кийимини кийиб кетади. Кўчада уни бош кийимнинг эгаси қувиб етиб. С. қувиб етиб, ҳеч нарса демай, бош кийимга ёпишди. Уни тўновчи деб ўйлаган М. ҳимояга киришди. С. ни уриб, жағини синдириди.

Фуқаро К. тўнагани учун жиноий жавобга тортиладими? Бу тартибда ҳимоя қилиш четга чиқдими?

Жавоб: бу тартибда фуқаро Қ. гардеробдан бирорнинг бош кийимини адашиболиб кетди, яъни бегона кишининг мулкини ўғирлаш нияти йўқ бўлган. Бундай қилишни ўғирлик деб бўлмайди. Бироқ фуқаро К. тан жароҳатини етказди. С. нинг жағини синдириб, соғлигига зиён етказди. бу ерда ҳимоя қилишининг четдан чиқиши масаласи қўзғалади.

Агар К. жиноят қилган одамгачегараданчиқмаган бўлса, жиноий жавобгарликка тортилмайди. Чекдан чиқиши ошириш факти кўплаган субъективли фактор орқали баҳоланади. С.-нинг ҳаракати унинг ҳаракатининг физикалиқ зарбининг кучида ва топшириқда кўрсатилмаган яна бошқа шартлар.

9-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ УЮШГАН ПОРАХҮРЛИККА ҚАРШИ КУРАШ ТИЗИМИ

44-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА УЮШГАН ПОРАХҮРЛИККА ҚАРШИ ҚАРАТИЛГАН ҲУҚУҚИЙ ВА СИЁСИЙ ҲУЖЖАТЛАР. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ 2015—2025 ЙИЛЛАРГА МҮЛЖАЛЛАНГАН УЮШГАН ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ СТРАТЕГИЯСИ

Бугундарсда:

порхүрликнинг нималигини, бу салбий күринишга қарши ҳаракат қилишда қандай асосий ҳужжатлардан фойдаланишкераклигини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- порахүрлик
- порахүрликка қарши қонун
- порахүрликнинг олдини олиш ва қарши курашиш

Порахүрлик муаммоси бугунги кунда оммавий хусусиятга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган. Порахүрлик бутун давлат тизимиға салбий таъсир кўрсатиб, ҳукуматга катта талафотлар етказади, жамиятнинг ҳукуматга ишончини йўқотади. Давлат жамият томондан қўллаб-қувватланмаса ривожлана олмайди. Шунинг учун ҳам демократик давлатлар порахүрлик билан кураш ва қарши ҳаракатлар қилиш йўлида барча чора-тадбирлардан фойдаланмоқда.

Ҳар қандай ҳолатларда ҳам порахүрлик шахсий манфаатлари учун давлат бошқарувида ваколатларни сустъмол қилган ҳолда фойдаланиш деб тушунирилади. Шу билан бирга, аниқликлар киритадиган бошқа изоҳлар ҳам бор. Масалан, порахүрлик дейилганда мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг хиёнати, бошқарув ва ваколатларидан қонунларга хилоф равишида фойдаланиш тушунилади.

Қизиқарли маълумот!

Дунёда “порахүрлик” тушунчасига оид хилма-хил изоҳлар мавжуд. Бироқ ҳуқуқий жиҳатдананиқ изоҳ йўқ. Қозоғистонлик ва Ғарб ҳуқуқшунослари ушбу муаммога боғлиқ ҳар хил қарашларга эга. Бизнинг ҳуқуқшуносларимиз порахүрликни жамият учун заарли, айб ҳисобланадиган, қонун меъёрларигазид келадиган ҳаракат, ҳуқуқбузарлик деб тушунадилар. Ўз навбатида, Ғарб ҳуқуқшунослари порахүрлик атамаси чегарасини кенгайтирган ҳолда, сиёсий элитанинг девиант ҳаракати, яъни нари борса ахлоқий ва одоб меъёрларини бузиш ҳаракати деб ҳисблайди. Ҳар қандай ҳолатларда ҳам порахүрлик шахсий манфаатлари учун давлат бошқарувида ваколатларни сустъмол қилган ҳолда фойдаланиш деб тушунирилади. Шу билан бирга, аниқликлар киритадиган бошқа изоҳлар ҳам бор. Масалан, порахүрлик дейилганда мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг хиёнати, бошқарув ва ваколатларидан қонунларга хилофравишида фойдаланиш тушунилади.

Порахүрлик субъектлари:

- жавобгар давлат органлари даги шахслар;

- давлат функцияларини ижро этиш бўйича ваколатли шахслар;
- давлат функцияларини ижро этиш бўйича ваколатли шахсларга тенглаштирилган шахслар.

Шунингдек, порахўрлик аломати вояга етган, мансабдор шахсларни сотиб олишни амалга оширадиган алоҳида шахс бўлиши мумкин. Порахўрликнинг учта тури — *маиший, тадбиркорликка доир, сиёсий* турларини ажратиб кўрсатиш мумкин (49-чизма).

49-чизма

Уюшган порахўрлик турлари

Майший порахўрлик — оддий фуқаролар билан чиновникларнинг ўзаро ҳаракатлари натижасида вужудга келадиган порахўрлик. Бу — фуқароларнинг мансабдор кишиларга ҳамда уларнинг оила аъзоларига ҳар хил мукофотлар бериши ва уларга хизмат кўрсатиши. Майший порахўрлик фуқаролар ва ҳукумут ўртасидаги ўзаро таъсирларнинг салбий тармоғи. Бу — сорликни сақлаш, таълим, суд, ҳар хил шаклдаги рўйхатга олишлар, армия сафига чақириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳалари.

Тадбиркорликда порахўрлик — ҳукумат билан бизнеснинг ўзаро таъсири натижасида вужудга келадиган порахўрлик. Бошқача айтганда, тадбиркорликда порахўрлик бизнес ва мансабдор шахс ўртасидаги порахўрлик битими шаклида амалга оширилади. Порахўрлик ҳаракатлари оловчи ва берувчи ўртасидаги молиявий фойда тушуми билан боғлиқ. Тадбиркорликда порахўрлик мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ўсишига салбий таъсир кўрсатади.

Сиёсий порахўрлик — ҳокимиятнинг олий эшелонидаги порахўрлик. Бу борада мукофотлаш фактлари жамият ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш тузилмалари кўзларидан яширин ҳолда олиб борилади. Субъектлар сиёсий ҳокимиятга эга бўлиб, ҳаракатлари сиёсий мақсадларга — бошқарув дастагини қўлда тутиш ва кучайтириш, бошқарув ваколатларини кенгайтириш ёки сезиларли даражада бойишга эришишга қаратилади.

Қозоғистонда “Рақамли (сонли) Қозоғистон” номли янги дастур тайёрланмоқда. Бу майший порахўрлик ва давлат хизмат кўрсатиш соҳаларидағи порахўрликларнинг даражаларини пасайтиради.

Порахўрликнинг учта тури — майший, тадбиркорликка доир, сиёсий турларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Майший порахўрлик — оддий фуқаролар билан чиновникларнинг ўзаро ҳаракатлари натижасида вужудга келадиган порахўрлик. Бу — фуқароларнинг мансабдор кишиларга

Глоссарий

- **Порахўрлик** — лавозимли шахслар: ўзларининг лавозимлик (хизматлик) ваколатларини, мулкин ортиқчаликларини олиш мақсадида қонунсиз фойдаланишива одамларни порага сотиб олишига айтилади.

ҳамда уларнинг оила аъзоларига ҳар хил мукофотлар бериши ва уларга хизмат күрсатиши. Маиший порахўрлик фуқаролар ва ҳукумут ўртасидаги ўзаро таъсирларнинг салбий тармоғи. Бу — соғликни сақлаш, таълим, суд, ҳар хил шаклдаги рўйхатга олишлар, армия сафига чақириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳалари.

Сиёсий порахўрлик порахўр ҳокимият пирамидасини ниҳоясига етказади деб айтиш мумкин. Сиёсий порахўрлик давлат сиёсатини қонун ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар даражасида шакллантирадиган ҳамда уни амалга оширадиган йўналишлар ва усулларни белгилайдиган нуфузли сиёсий ва давлат субъектларига хос хусусият.

Қозоғистонда порахўрликка қарши ҳаракатларга йўналтирилган ҳужжатлар қабул қилинган. 2008 йилда Қозоғистон БМТнинг порахўрликка қарши конвенциясини ратификация қилган. ҚР порахўрликка қарши ҳаракат чора-тадбирлари фақат давлат томонидан эмас, жамият томонидан ҳам амалга оширилмоқда. Фуқаролик жамиятининг барча институтлари, сиёсий партиялар, ноҳукумат ташкилотлар порахўрликнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш мақсадида биргаликда ҳаракат қилмоқдалар. Қозоғистонда ҳуқуқий тизим, ишга қабул қилиш тизими, ҳарбий хизматни адо этиш, хизмат лавозимини ошириш ва давлат хизматчиларининг истеъфога чиқиши ҳам доимий такомиллаштирилиб борилади.

2015 йили порахўрликка қарши стратегия қабул қилинган. Ушбу стратегияда фуқароларнинг яшаш тарзини яхшилаш, миллий иқтисолдиётнинг ўсиши, бизнес ишларини олиб бориш шароитларини яхшилаш, тураг-жойларда ижтимоий фаолликларни, ҳуқуқий саводхонликни ошириш, электрон ҳукуматни жорий этиш муаммоларига алоҳида эътибор қаратилган.

2015 йил 18 ноябрда ҚРнинг “Уюшган порахўрликка қарши ҳаракат тўғрисида”ги Қонун қабул қилинган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда порахўрликка қарши янги модель амалга оширилмоқда. “Қозоғистон—2050”: Шаклланган давлатнинг янги сиёсий йўналишлари стратегиясида порахўрликнинг миллий хавфсизликка бевосита хавф келтириши ифодаланган. ҚР Президенти мурожаатларида, Қозоғистон Республикасининг 2015—2025 йилларга мўлжалланган уюшган порахўрликка қарши стратегиясида, Бешта институтал ислоҳотларида ва “100 аниқ қадам” номли миллий лойиҳада уюшган порахўрликка қарши ҳамда жамиятда унинг ҳар қандай шакллари пайдо бўлишига норозиликларни шакллантиришга боғлиқ тизимли чора-тадбирлар ўрин эгаллаган.

Фақат сўнгги уч йил ичida уюшган порахўрликни камайтиришга қаратилган 60дан ортиқ қонун қабул қилинган. Олиб борилган чора-тадбирлар натижасида маъмурий тўсиқлар ва порахўрликка доир рисклар камайди, давлат хизмати сифати ошди, самарали ва замонавий қонунлар қабул қилинди, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги, ҳуқуқий ва порахўрликка қарши кураш маданияти ўси, ва усулларини аниқлайдиган сиёсий ва давлат субъектларининг сифати.

Таълим соҳасида пораҳўрликка қарши воситалар сирасига кирадиган омиллар: Концепцияли тарбия асослари (ҚР Таълим ва фан вазирлигининг 2015 йилги буйруғи асосида тасдиқланган); кўп коллежлар ва мактабларда (90% дан кўп) ташкил этилган “Адолатли авлод” кўнгилли клублари, уларнинг мақсади — мактаб муҳитида пораҳўрликка қарши маданиятни шакллантириш; барча олий, маҳсус ўрта (касбий) ўқув юртлари томонидан имзоланган Пораҳўрликка қарши хартиялар; “Адолатли бўл”, “Уюшган пораҳўрликдан ҳоли университетлар”, “Соғессия” ва ҳ. к. акциялар, талабалар флешмоблари.

Худудий ўзига хосликларни инобатга олган ҳолда, Қозоғистондаги шароитларни чуқур таҳлил қилишга асосланган илғор дунё тажрибаларидан фойдаланиш пораҳўрликка қарши сиёсатнинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

Шундай қилиб, пораҳўрлик, умуман олганда, бутун жамиятга зарар келтиради деган хулоса чиқариш мумкин. Энг аввало, катта микдордаги капитал давлат бюджетидан ташқарига кетиб, жамият эҳтиёжлари учун ишлатилмай қолинади, бунинг натижасида иқтисодиёт катта талафот кўради. Шу билан бирга, жамиятнинг ахлоқий тамойилларига дарз етказган ҳолда пораҳўрликни кундалик ҳаётнинг битта кўринишига айлантиради. Узоқ вақт давом этган пораҳўрликлар туфайли жамият ривожланишдан янада орқада қолади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Пораҳўрликка изоҳ беринг. Давлаттараққиётига пораҳўрлик қандай таъсир кўрсатади?
2. Сиз пораҳўрлик мавжуд бўлган қандай омилларни кўргансиз? ОАВда ёритилган мақолалардан фойдаланинг.

1-даражали топшириқ. Вазиятнитаҳлилқилинг. Ҳайдовчи Е.эрталабишга кечикаётган эди. Йўллардаги тирбандлик туфайлиу йўлнинг қарши томонига ўтишга шайланди. Бироқ ушбу ҳаракатни содир этиш жараёнида уни йўл патруль хизмати полицияси тўхтатади. Ҳайдовчи Е. сержант М. га баёнот тўлдирмаслик учун 5000 тенге таклиф қиласди. Мазкур ҳолатда қандай ҳуқуқбузарлик аломатларимавжуд?

2-даражали топшириқ. Вазиятни таҳлил қилинг. Ҳоким ўринбосари Б. ўзининг қариндоши К. дан муаммони тўғри ҳал қилиб берганлиги учун мукофот тариқасида уч хонали хонадонини (квартирасини) ўз номига рўйхатдан ўтказиб беришни илтимос қилди. К. бунга рози бўлди. Бир неча вақтдан кейин К. хонадонни сотиб, пулинин ўғлининг тўйига сарф қилиб юборди. Б. ундан норози бўлиб, сотилган квартиранинг пулинин талаб қилди. К. пул беришдан воз кечади. У ўзининг воз кечишини “Б. — пораҳўр” деган сабаб билан изоҳлайди. Ушбу ҳолатда қандай ҳуқуқбузарликлар содир этилган? К. қандай йўл тутиши керак эди?

3-даражали топшириқ. «Рақамли Қозоғистон 2017—2020» давлат дастурининг мазмунини таҳлил қилинг. Мазкур дастур рақамли экотизимнинг илдамлашиши воситасида Қозоғистон иқтисодиётининг рақобатбардошлиқ қобилияти ва аҳоли ҳаётнинг сифатини кўрсатишига, навбатдаги соҳаларнинг равнақ топишига йўналтирилган: «Рақамли Қозоғистон» давлатдастурининг мазмуни ҳақида ахборот тайёрланг..

45-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА УЮШГАН ПОРАХҮРЛИККА ҚАРШИ ЧОРА-ТАДБИРЛАР ТИЗИМИ

Бугундарсда:

порахүрликка қарши ҳаракат чора-тадбирлари тизими ҳақида билиб оламиз.

Таянч сұзлар:

- порахүрликка қарши ҳаракат
- порахүрликка қарши мониторинг
- порахүрликка қарши босимлар

2015 йил 18-ноябрда ҚР “Уюшган порахүрликка қарши ҳаракат түғрисида”ги Қонун қабул қилинганды. Мазкур қонуннинг асосий мақсади порахүрлик даражасини жиддий равища пасайтириш, порахүрликка қарши маданиятни шакллантириш учун шароитлар яратыдан иборат. Ушбу қонун порахүрликкеннинг олдини олишга қаратылған. Бунинг учун бутун жамиятни порахүрликка қарши жалб қилиш масалалари илгари суралған. Бунга порахүрликка қарши мониторинг, порахүрлик рискларини таҳлил қилиш, порахүрликка қарши тарбия, порахүрликка қарши маданият каби янги институтларни киритиш мүмкін (50-чизма).

Порахүрликка қарши ҳаракатнинг мажмуйй чора-тадбирлари қонун бүйича күриб чиқылады. Булар:

- порахүрликка қарши ҳаракат чора-тадбирларини тадбиркорлық соҳасига жорий этиш;
- кескин манфаатларни ҳал қилиш ва уларни бүлдирипаслек ва ечи-мини топиш чора-тадбирлари;
- давлат функцияларини ижро этиш учун ваколатли ва унга тенглаштирилған шахсларнинг даромад манбаларини расман маълум қилиш;
- активи ва мажбуриятлари түғрисидаги декларациядан, шунингдек, аник шахсларнинг даромадлари ва мол-мулки түғрисида декларациядан маълумотлар эълон қилиш.

50-чизма

Порахұрлыкка қарши мониторинг, порахұрлыкка қарши мәданиятни шакллантириш

Берилған жадвалда күзатганимиздек, порахұрлыкка қарши ҳаракат тизими ҳар хил.

Ҳар бир чора-тадбирларни ўрганамиз.

Порахұрлыкка қарши мониторинг — порахұрлыкка қарши сиёсатнинг самарадорлиги, порахұрлыкка қарши ҳаракат соңаларидаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ишлари, шу білan бирга, порахұрлык даражасини жамиятнинг қабул қилиши ҳамда бақолаши каби ахборотларни түплаш, ўрганиш, холоса чиқариш, тақлив қилиш ва бақолаш фаолияти.

Порахұрлыкка қарши таъқиқлар — жавобғар давлат хизматидаги ва давлат функцияларини ижро этиш учун масъул ваколатли шахсларнинг мажбуриятлари:

- давлат функцияларига мос келмайдыган ҳаракатлар содир этмаслик;
- яқин қариндошлар, әр-хотинлар, қудаандаларнинг бирга ишлашига рухсат бермаслик;
- хизматта доир хабарлардан шахсий манфаатлар ва афзаллікларга эга бўлиш мақсадларида фойдаланмаслик;
- хизмат ваколатларини ижро этишга боғлиқ совғалар олмаслик.

Манфаатларнинг кескинлашишига йўл бермаслик ва уларнинг ечимларини топиш — ваколатли шахслар ёзма равища бевосита раҳбар ёки ўзлари ишлаётган идора раҳбарига, вужудга келган муаммолар кескинликлари ёки ана шундай ҳолатларнинг вужудга келиш имкони мавжудлиги тўғрисида хабар бериши керак.

Тадбиркорлик соҳасида порахұрлыкка қарши чора-тадбирлар — тадбиркорлар ўз ишларини амалга ошириш жараёнида порахұрлыкнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга оширади. Аниқроғи, рақобатдошликтининг ҳалол тамойилларини сақлаш йўли орқали порахұрлыкка доир ҳуқуқбузарликларга олиб борадиган ҳолатларнинг сабаблари ва шартларини камайтириш; тадбиркорлик этика қоидаларини қабул қилиш ва сақлаш; давлат органлари ва бошқа ташкилотлар билан порахұрлыкнинг олдини олиш муаммолари бўйича ўзаро алоқада бўлиш.

Глоссарий

- **Порахұрлыкка доир рискларни тақлив қилиш (ички ва ташқи)** — порахұрлыкка доир ҳуқуқбузарликлар содир этишга даъват қилған сабабларва ҳолатларни аниклаб, ўрганиш.
- **Порахұрлыкка қарши стандартлар** — порахұрлыкнинг олдини олишга қаратилған тақлифларизими.
- **Молиявий назорат ўрнатиш чора-тадбирлари** — маҳсус чора-тадбирларга мос, аниқ шахсларнинг активлари ва мажбуриятлари, даромадлари ва мол-мулки тўғрисидаги декларация топшириш.
- **Порахұрлыкка доир ҳуқуқбузарликларнинг оқибатларини барта-раф этиш** — ноқонуний равища қўлга киритилган мол-мулкларни ёки ноқонуний равища қўрсатилган хизматлар қийматини қайтариш; порахұрлыкка доир ҳуқуқбузарликлар натижасида содир этилган келишувлар, мурасалар, ҳаракатларва хатти-ҳаракатларнинг яроқсизлиги

Бугунги Сингапур давлатининг кўриниши

Порахўликка доир ҳуқуқбузарликларни фош қилиш, тугатиш, ошкоралаш, текшириш, олдини олиш ва бундай ҳаракатларни содир этган шахсларни жавобгарликка тортиш — прокуратура, миллий хавфсизлик, ички ишлар, давлат кирими, ҳарбий полиция органлари, Қозоғистон Республикаси Миллий хавфсизлик қўмитасининг Чегара хизмати орқали ваколат доираларида амалга оширилади.

Порахўликка доир ҳуқуқбузарликлар бўйича хабар бериш — порахўликка доир ҳуқуқбузарликлар бўйича маълумотларга эга шахслар, порахўликка қарши ҳаракат бўйича ваколатли органга хабар бериши шарт. Порахўликка доир ҳуқуқбузарликлар факти бўйича хабар берган шахс ёки бошқача йўллар орқали порахўликка қарши ҳаракат қилишга ёрдам берган шахслар давлат ҳимоясида бўлиб, Қозоғистон Республикаси Ҳукумати белгилаган тартиб бўйича мукофотланади.

Порахўликка доир ҳуқуқбузарликларнинг оқибатларини бартараф этиш — ноқонуний равища қўлга киритилган мол-мулкларни ёки ноқонуний равища кўрсатилган хизматлар қийматини қайтариш; порахўликка доир ҳуқуқбузарликлар натижасида содир этилган келишувлар, муросалар, ҳаракатлар ва хатти-ҳаракатларнинг яроқсизлиги.

Порахўликка қарши ҳаракат қилишга доир ҳалқаро тажрибаларни кўриб чиқамиз. Сингапур тажрибасини ўрганамиз. Порахўлик энг қўйи даражада бўлган Сингапур ҳозирги кунда ривожланган давлатлардан бири ҳисобланади. Сингапурликлар порахўлик билан курашиш жараёнида асос бўлган учта асосий тамойилларни алоҳида ажратиб кўрсатади.

Биринчи тамойил — *меритократия тамойили*. Бу — мамлакатда давлат бошқаруви ишлари учун энг илгор, лаёқатли, малакали, креатив шахсларни танлаб олиш тизими. Давлат хизматига конкурс орқали танлаб олиш, давлат хизматчиси фаолиятини рейтинг асосида баҳолаш ишлари тадбиқ этилган. Меритократия бу шахс фаолиятини лаёқатига яраша баҳолашдир. Бу тизим давлат хизматига шахсий алоқадорликлари, дўстлик ёки қариндошлик алоқаларига кўра қабул қиласидан патронаж тизимга қарама-қарши тизимдир.

Иккинчи тамойил — *прагматизм тамойили*. Прагматизм — ўзи яшайдиган давлатдаги мавжуд ва мавжуд бўлмаган нарсаларни инобатга олган ҳолда, бошқа шахсларнинг тажрибаларидан ижодий турда фойдалана олиш, уни мослаштира олишдир.

Учинчи тамойил — *адолат тамойили*. Адолат — олий ахлоқий тоифа сифатида Сингапур бошқарув тузилмасида муваффақиятли меҳнат қилишнинг энг биринчи шартидир. Бу борада порахўликка қарши курашнинг биринчи қадамларидан бош-

лаб, айниңса, давлат бошқаруви соҳасида, одобга, одоб-ахлоқ мақомларига алоҳида ўрин ажратилади. Сингапурнинг биринчи бош вазири Ли Куан Ю “Узоқ вақт яшашга интилган барча жамият адолат тамойилларига қатъи риоя қилиши керак, акс ҳолда жамият яшай олмайди” деб холоса чиқарган. Олий жавобгарлик даражалари сирасига хиёнат қилмаслик, адолат, шахсий заарали хулқ-атворлар намунаси — асосий критерийлар, Сингапур сиёсий етакчилари, давлат намоёндаларининг асосий мақсади. Бу борада ҳукумат ҳалққа намуна бўлади.

Шу тариқа Қозогистонда уюшган порахўрликка қарши ҳаракатнинг мажмуавий чоралар тўплами кўрилади. Булар:

- порахўрликка қарши ҳаракат чоралари тадбиркорлик соҳасиша жорий қилиш;
- мураккаб манфаатларни ечиш ва уни бўлдирмаслик ечимини то-пиш чоралари;
- давлат функцияларини бажаришда ваколатли ва унга тенглаштирилган шахсларнинг чиқимларини расмий турдаги маълум қилиниши;
- активи ва мажбуриятлари тўғрисидаги декларациядан, аниқ шахсларнинг даромадлари ва мулки тўғрисидаги декларациядан маълумотлар эълон қилшиш.

Назорат саволлари ва топшириқлар

Қозогистон Республикасида порахўрликка қарши ҳаракат чора-тадбирларини таҳлил қилинг.

3-даражали топшириқ. “Уюшган порахўрликка қарши таъқиқлар” деган 12-модданинг мазмунини таҳлил қилинг. Яқин қариндошлар, эр-хотинлар, қуда-андаларнинг бирга ишлашига рухсат берилмасликка эътибор қаратинг. Бундай таъқиқлар қандай мақсадларда жорий этилган? Порахўрликка доир ҳукуқбузарликлар тўғрисида хабар бериш ва бундай хабар берган шахсларни мукофотлаштўғрисидаги ўз фикрингизни айтинг.

3-даражали топшириқ. Мунозара. Сингапурдаги порахўрликка қарши кураш фильмини томоша қилинг. Ушбу фильмни муҳокама қилинг. Сингапурда порахўрлик билан кураш йўллари тўғрисида ўз фикрингизни билдиринг. Сингапур тажрибасини Қозогистонга жорий қилиш мумкинми?

46-§. ПОРАХЎРЛИККА ҚАРШИ МАДАНИЯТ

Бугун дарсда:

маданият ва порахўрликка қарши маданият ҳақида билиб оламиз.

Маданият — жамиятнинг моддий ва маънавий қадриятлари. Маданиятнинг асоси — жамиядаги ахлоқий қадриятлар тизими, уларнинг анъаналари, менталитети, хулқ-атвори ва яшаш тарзи намуналари. Маданият орқали шахснинг жамиятда яшаши, унинг шахсий хусусиятлари равнағи, ижодий қобилияtlари шаклланади.

Таянч сўзлар:

- маданият
- порахўрликка доир хулқ-атвор
- порахўрликка қарши маданият
- порахўрликка қарши маданият функциялари

Хуқуқий маданият — инсон ва жамият тараққиёти учун зарур бўлган ҳуқуқий қадриятлар йиғиндиси. Ҳуқуқий маданият асоси жисмоний шахсларнинг ижобий ҳуқуқий тафаккурлари ва қонунларга мос ҳаракатлари (хулқ-атвори).

Порахўрликка қарши маданият ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисми. Бу — жамият манфаатлари ва хавфсизликларига порахўрликнинг қандай зарар етказишига доир шахснинг билим даражасини намоён қилади. Порахўрликка қарши маданиятга эга шахслар порахўрликни бартараф этиш ва уни илдизи билан йўқ қилиш ишларида фаол иштирок этишга интилади.

Ёдда сақланг! Шахснинг порахўрликка қарши маданияти — шахснинг порахўрлик билан шуғулланмаслигигава унга қарши ҳаракат қилишга қаратиладиганлаёқати ҳамда ҳусусиятлари, билими тизими.

XX асрнинг иккинчи ярмида порахўрлик кўп ҳолларда халқаро муаммога айлана бошлади. Корпорациялар чет эллардан олий мансабга эга шахсларни сотиб олиш омиллари оммавий тус олди. Глобализация битта давлатда мавжуд бўлган порахўрликнинг кўпгина давлатлар тараққиётига салбий таъсир кўрсата бошлашига олиб келган. Порахўрлик тўғрисидаги малакаларни тарғибот қилиш учун БМТ 9-декабрь кунини “Халқаро порахўрликка қарши кураш куни” деб белгилаган.

Порахўрликка доир хулқ-атворлар тушунчасини кўриб чиқамиз.

Порахўрликка доир хулқ-атворлар — хизмат ваколатини сустеъмол қилган ҳолда фойдаланиш йўллари орқали шахсий манфаатларига қаратилган мансабдор шахс ҳаракатлари. Порахўрликка мослашиш — порахўрлик устун ҳолларда порахўрлик йўлини танлашга ўзини мослаштириш. Порахўрликка қарши барқарорлик — шахснинг тизимли ҳусусияти. У шахснинг порахўрликка қарши чиқа олиш лаёқати, жиноий ишларга ва қонунларга бўйсинувчанлик ҳаракатларидан охиргисини танлаб олиши орқали намоён бўлади.

Порахўрликка қарши маданият барча инсонларга хос. Бироқ уларнинг даражаси ҳар хил: паст, ўртача ва юқори бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам порахўрликка қарши маданиятни ҳар хил қарашларга асосан кўриб чиқиш мумкин.

- шахснинг ҳуқуқий жамғармаси сифатида унинг қонунларга бўйсинувчанлик ҳаракатлари одати;
- порахўрликка қарши қонун фаоллиги сифатида, яъни ҳуқуқ воситаларидан порахўрликка қарши ҳаракатларда фойдаланиш сабаби ва лаёқати тартибида;
- шахснинг ўз ҳаракатларини қонун-қоидаларга мос ташкил этишга интилиши ҳамда порахўрлик билан алоқадор бўлган ҳар қандай қонунбузарликларни тугатишга тайёр туришга интилиши тартибида.

Яъни, шахс жазодан қўрқанлигидан ва энг аввало, унинг ўзи бу каби ҳаракатларни номуносиб ҳамда ҳаёт тамойиллариға зид деб ҳисоблаганлиги туфайли порахўрлик билан шуғулланмайди. Аникроғи, шахснинг порахўрликка қарши маданиятда намоён бўладиган, меъёрий-ҳуқуқий соҳаларидаги шахсий хулқ-автори юзага чиқади.

Шундай қилиб, порахўрликка қарши маданият даражаси шахснинг зиммасига юкланган вазифаларни бажариши ва ўз ҳуқуқларини ўзлаштириш даражаларини англатади.

Порахўрликка қарши ҳаракатларда фаоллик шахснинг порахўрликка қарши юқори даражага эга маданияти ҳисобланади. У шахснинг ҳуқуқий тартибот соҳасида, қонунларни амалга оширишда фаол, онгли ҳаракатларга тайёр эканлигини, шу билан бирга, ҳаракатлари қонунийлигига кўринади.

Биз порахўрликка қарши маданият хусусида гапирганимизда, ҳар бир шахс билиши шарт бўлган нарсалар хусусида ўйлаймиз:

- қонуннинг ҳар қандай қоидаларини тўғри тушуниш, унинг ҳаракат қилиш соҳаларини аниқлашимиз керак;
- ўз ҳаётимизда порахўрликка қарши ҳуқуқий билимларимиздан фойдалана олишимиз керак;
- кескинлашган ҳуқуқий ҳолатлардан йўл топиш, яъни қонуний шахсий ҳуқуқларимиз ва манфаатларимизни ҳимоя қилишда фойдалана олишимиз керак.
- Демак, порахўрликка қарши маданият қонунга мос ҳаракатлар учун керакли ваколатлар мавжудлиги хусусида ҳам бош қотиради. Бундай ваколатларга:
- порахўрликни ижтимоий ҳолат деб тан олиш;
- порахўрликка доир ҳолатларга боғлиқ материалларни танқидий жиҳатдан ва ҳаққоний баҳолаш;
- порахўрликнинг нима эканлигини аниқ билиш ва ҳаётнинг барча жабҳаларида порахўрликни пасайтириш учун мавжуд имкониятлардан фойдаланиш лаёкатлари;
- порахўрликка қарши ҳаракатларнинг изчил сабаблари бўлиши. Бу жамиятнинг ҳуқуқий-инсонпарварлик қоидаларига мос келиши шарт.

Тажрибадан кўрганимиздек, фуқароларнинг порахўрликка қарши маданияти ҳуқуқий жараёнларни

Глоссарий

- **Шахснинг порахўрликка қарши маданияти** — шахсни порахўрлик билан шуғулланмасликва унга қарши ҳаракатларга ахлоқий-руҳий жиҳатдан тайёрлайдиганимкониятлар, қимматли йўналишлар, сифатва таълим тизими.

Жемқорлықقا
ЖОЛ ЖОҚ!

Порахўрликка йўл йўқ

тартибга келтиришга таъсир қиласы; жамиятда қонуний тартибларга риоя қилиниб, кучайтириш ишларида ҳар хил ижтимоий гурұхларнинг түпланишига таъсир қиласы; фуқаролар қонунларни ҳурмат қилиш учун шароитлар яратиш, бу амалда ҳуқуқий тизимларнинг самарали ишлашига таъсир қилишини англаади. Шахснинг порахұрлыкка қарши маданияти унинг фуқаровий фаоллигини тасвиrlайди ва унинг ҳууқларини амалға ошириш, хавфсизлиги ва ҳуқуқий ҳимояларини таъминлайди деб ўйлаймиз. Бироқ порахұрлыкка қарши маданият асосида әңг охирида конституциявий ҳуқуқларнинг барқарорлигига, қонунлар устуворлигини кучайтиришга, қонунларнинг қулайлигига, демократик ҳуқуқ институтларини ҳурмат қилишга, қонунларға қатъий риоя қилишга олиб келадиган ҳар бир шахснинг ҳуқуқий маданияти мужассам топган.

Шундай қилиб, порахұрлыкка қарши маданият порахұрлыкка қарши ҳаракатлар содир этиш, шахснинг қонунлар, ҳуқуқлар, бошқа субъектлар ҳуқуқларига, ҳуқуқий мажбуриятларни тан олишга, қонункоидаларни онгли равиша да сақлашга таъсир қиласы.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. “Маданият”, “маънавий маданият”, “ҳуқуқий маданият”, “порахұрлыкка қарши маданият” түшунчаларини таққосланғ. Буатамаларниумумий қандай түшунчалар бирлаштирган? Сиз яшаётган жойда маънавий маданиятни ривожлантиришга, порахұрлыкка қарши маданиятни ривожлантиришга бағишлиңган қандай чора-тадбирлар олиб борилади?
2. Шахснинг ҳуқуқ, қонун, бошқа субъектларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишини шакллантириш йўлларини кўрсатинг. Ўзингиз яшаётган жойларда халқ учун қонунларни сақлаш зарурати, ҳуқуқий муносабатларда фаол бўлиш зарурати бўйича хотира китобчасини тайёрланг.
3. Вазиятларни кўриб чиқинг ва саволларга жавоб беринг. Порахұрлыкнинг қандай турлари бўйича гап кетмоқда ва таъкидланған салбий ҳаракатларнинг оқибатлари қандай?

1-вазият. Маст ҳолатда автомобиль бошқариб, йўл қоидасини бузганлиги учун ҳайдовчи А. Йўл патруль бошқармаси (ЙПБ) ходимларига баёнот тўлдириш ўрнига, ўзини қўйиб юбориш учун пул беради (пора, ЙПБни ўзига қаратиш, ЙПБ нуфузининг тушиши, ҳукуматга ишончсизлик, жазоланмаслик ва ҳ.к).

2-вазият. Даволанувчиларга бепул дори-дармонлар ажратиш учун масъул бўлган давлатходими Д. дори-дармонларнинг бир қисмини қиммат нархга сотиш мақсадида хусусий дорихоналарга бериб борган.

3-вазият. Даволанувчи А. нинг қариндошларига бош шифокор беморни тезкорлик билан жарроҳлик амалиётидан ўтказиш, операция қилиш кераклигини, бироқ умумий навбат асосида узоқ вақт кутишга тўғри келишини айтади.

4-вазият. Туманинг янги ҳокими ўзининг оила аъзолари, қариндошлари, дўстларини ҳар хил ишларга жойлаштиради.

1-даражали топшириқ. Қўйидаги атамаларга глоссарий тузинг – *маданият, моддий маданият, маънавий маданият, онг-тафаккур, ҳуқуқий тафаккур, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий ҳаракатлар, ҳуқуқий қадриялар, инсон ҳуқуқлари, ҳуқуқий ижодкорлик*. Ушбу атамалардан фойдаланганхолда, “Порахұрлик сабабларива уларнинг олдини олиш усуслари тўғрисида менинг фикрим” мавзусида эссе ёзинг.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ

Халқаро ҳужжатлар

1. Всеобщая Декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря, 1948 г.
2. Конвенция о защите прав детей. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 г.
3. Конвенция о правах инвалидов (13 декабря 2006 г.).

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 2015 жылы 31 қазанды қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылы 4 шілдеде қабылданған.
7. Өкімшілік құқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заңы.
11. Сыбайлас жемқорлықта қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңы.

Илмий асарлар

1. Зиманов С. Қазақтың билер соты — бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. Ибраева А.С. и др. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. Сапарғалиев Г.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. Назарбаев Н.Ә. Евразия жүргегінде. Астана, 2017.
6. Сулейменов М.К. Право как система. М.: Статут, 2016.
7. Тусупова А. Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

МУНДАРИЖА

I бўлим. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

Кириш	4
1-боб. Давлат ва ҳуқуқ тўғрисида асосий тушунчалар	
1-§. Ҳуқуқ тўғрисида асосий тушунча ва унинг белгилари	6
2-§. Ҳуқуқ манбалари	9
3-§. Ҳуқуқ функциялари. Ҳуқуқ тамойиллари	15
4-§. Ҳуқуқий муносабатлар	18
5-§. “Ҳуқуқ тизими” тушунчаси ва тузилиши	24
6-§. Ҳуқуқ соҳаларининг умумий тавсифи	28
7-§. Давлат — қонуннинг асосий мавзуси. Давлат белгилари	31
8-§. Давлатнинг моҳияти ва вазифаси	35
9-§. Давлат механизми	39
10-§. Давлат шакли	42
11-§. Давлат тузилмасининг шакли. Сиёсий тартиб шакли	46
2-боб. Ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти	
12-§. Ҳуқуқий давлат тушунчаси ва унинг тамойиллари	50
13-§. Жаҳон амалиётида қонун устуворлигининг моҳияти ва функционал аҳамияти	55
14-§. Фуқаролик жамияти тушунчаси, асосий элементлари ва институтлари	58
15-§. Фуқаролик жамиятининг моҳияти ва функционал қиймати	61
3-боб. “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари” тушунчаси	
16-§. “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари” тушунчаси	65
17-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари таснифи	68
18-§. Шахснинг ҳуқуқий мақоми. Қозогистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг конституциявий кафолатлари	72
19-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмлари. Инсон ҳуқуқлари соҳаларига оид халқаро ҳужжатлар	75
4-боб. Судга раислик қилиш тамойиллари. Қозогистон Республикаси ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари	
20-§. “Суд ҳокимијати” тушунчаси. Судга раислик қилиш тамойиллари	79
21-§. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими. Қозогистон Республикасида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари	83
22-§. Прокуратура органлари. Уюшган пораҳўрликка қарши хизмат	88
23-§. Ички ишлар органлари	90

II бўлим. ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

5-боб. Қозогистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқ тизими	
24-§. Қозогистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқ тизими. Қозогистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқ институти	96
25-§. Қозогистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқ манбалари	100
26-§. Қозогистон Республикаси конституциясининг умумий хусусиятлари	103
27-§. Қозогистон Республикаси Президенти. Қозогистон Республикаси Парламенти	108
28-§. Қозогистон Республикаси Ҳукумати	113

29-§. Қозғистон Республикасининг Конституцияйй кенгаши.	
Қозғистон Республикасининг судлари ва адолатли судлов.....	117
30-§. Қозғистон Республикасида маңаллий давлат бошқаруви ва	
ўзини-ўзи бошқариш	121
6-боб. Маъмурий ҳуқуқ асослари	
31-§. Маъмурий ҳуқуқ тизими	125
32-§. Қозғистон республикасида давлат бошқарувини ҳуқуқий жиҳатдан	
тартибга солиш: минтақавий ва тармоқ бошқаруви.....	128
7-боб. Экологик ҳуқуқ асослари	
33-§. Экологик ҳуқуқларни тартибга солиш түшунчаси.....	132
34-§. Экологик ҳуқуқ бўйича фуқаролар мажбуриятлари ва ҳуқуқлари	135
8-боб. Жиноят қонуни тизими	
35-§. Жиноят қонуни түшунчаси ва тизими	138
36-§. “Жиноий ҳуқуқбузарликлар” түшунчаси ва белгилари.....	142
37-§. Жиноий ҳуқуқбузарликлар	145
38-§. Жиноий жавобгарлик	149
39-§. Жиноий жазо түшунчаси. Жиноий жавобгарлик ҳамда оғир ва енгил	
жазо тайинлаш ҳолатлари	151
40-§. Жиноий жавобгарликларга тортиладиган шахслар	155
41-§. Бояга етмаган шахсларни жиноий жавобгарликка тортишнинг ўзига	
хос хусусиятлари	159
42-§. Қозғистон Республикаси суд тажрибасида тез-тез қўлланиладиган	
жазоларнинг айрим турлари	162
43-§. Жиноий жавобгарликдан озод этиш шартлари.....	166
9-боб. Қозғистон Республикасининг уюшган порахўрликка қарши қуаш	
тизими	
44-§. Қозғистон Республикасида уюшган порахўрликка қарши	
қаратилган ҳуқуқий ва сиёсий ҳужжатлар. Қозғистон	
Республикасининг 2015—2025 йилларга мўлжалланган уюшган	
жиноятчиликка қарши стратегияси.....	170
45-§. Қозғистон Республикасида уюшган порахўрликка қарши	
чора-тадбирлар тизими	174
46-§. Порахўрликка қарши маданият	177
Фойдаланган адабиётлар рўйхати.....	181

Учебное издание

**Ибраева Алуа Саламатовна
Есетова Салтанат Конусбаевна
Ищенова Гульнар Тулемисовна
Гончаров Сергей Борисович**

ОСНОВЫ ПРАВА

Часть 1

Учебник для 10 классов
общественно-гуманитарного направления
общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Мұхаррір М. Алимкулова
Бадиий мұхаррір Л. Уралбаева
Техник мұхаррір И. Тарапунец
Компьютерда сақыфалаган И. Алмабаева

Нашрға 2003 йил 7-иүлдә Қозоғистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги томонидан №00000001 сонли давлат лицензияси берилған

ИБ №6067

Нашрға 29.08.19 рухсат этилди. Ҳажми $70 \times 100 \frac{1}{16}$. Офсет қофози.
Харф тури “SchoolBook Kza”. Офсет нашри. Шартлы босма табоги 14,84.
Шартлы бүйек тамғаси 60,01. Нашр ҳисоб табоги 10,35.
Адади 2500 дона. Буюртма №

“Мектеп” нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mekter@mail.ru
Web-site: www.mekter.kz

